

А. СВИДНИЦЬКИЙ

ЛЮБОРАДСЬКІ

06 10

СЕНТ. 10

А. СВИДНИЦЬКИЙ

ЛЮБОРАДСЬКІ

ПОВІСТЬ

426

окупація

Львів. Бібліотека
АН УРСР

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

КРАКІВ

1944

ЛЬВІВ

WS(2-5u)5-644

дописати

Р е д а к т о р
ДМИТРО ШТИКАЛО

О б к л а д и н к а
ВОЛОДИМИРА БАЛЯСА

Львівська державна
наукова бібліотека

АНАТОЛЬ СВИДНИЦЬКИЙ

(за М. Зеровим ¹).

В лавах української літератури, взагалі небідних на всякого рода невдах, Анатоль Свидницький був невдаха найбільший і найтиповіший. „Чоловік, що мав від природи великі духові сили і не абиякий до письменства хист...“, віддав Богу дух, як той клясичний чумак серед безлюдного степу. Не знаємо, де навіть могила того талановитого, але безталанного письменника...“² — писав колись акад. Сергій Єфремов. Дивом треба дивуватися, як скоро і як докладно його забули.

В занедбанні полишилася і літературна спадщина Свидницького. Його найбільший твір, повість „Люборадські“ з'явилася вперше в „Зорі“, р. 1886, і потім окремо, але з такими додатками та поправками, які пізніше дали право іншим видавцям говорити про „літературне варварство“. Що ж до його оповідань у російській газеті „Кієвлянинъ“ то їх не передруковували аж до 1927 р. Отже безталанний автор! Здавалося б природним хистом оборонений від людської непам'яті, і проте забутий! Вдача не зовсім як на українського письменника буденна, і проте полишена без належної уваги!

Анатоль Свидницький (народ. 3 липня 1834 р.) походив із священної родини, з Зазбручанського Поділля. Батько його Патрикій був то дияконом, то священником по бідних селах Поділля. Сам Свидницький свідчив, що він іще 1869 р. не мав „теплої рясї“, дарма що „священикував уже тридцять літ“. Його треба уявляти собі на зразок одного з героїв синовієї повісті, о. Гервасія Люборадського — панотцем простим, небагатим, малоосвіченим, що починав з бакалярства, „високих наук“ не бачив у вічі, і „навіть слухати про них не любив“, а проте вмів жити в добрій згоді з громадою, органічно з живим нерозкладним побутом зв'язаний. До нього можна б прикласти знамениту Франкову характеристику старосвітського панотця в „Панських жартах“:

Старий був смирний піп у нас,
Іше з тих давніх, маловчених,
У Луцьку, чи в Холмі свячених,
Що то жили й робили враз
Із мужиком; що споглядали
На панський двір, тривожно, з далі,
А до покоїв не були
Допущені.. Лиш тільки всього
Було їм з попування того,

¹ Повний текст статті М. Зерова п. з.: „Анатоль Свидницький, його постать і твори“ надрукований у книзі М. Зеров „До джерел“ — У. В. Краків—Львів, 1943, стор. 85—116.

² С. Єфремов: Пропаша сила.

Що на ту панщину не йшли,
Грунт між громадою держали,
За треби, що хто дав, те й брали
І з праці рук своїх жили.

Економічне становище о. Патрікія було тим гірше, що сім'я його була досить численна.

Анатоль Свидницький учився спочатку в духовній школі в містечку Крутих, балтського повіту, куди вступив у 9. році життя, пробув там від 1843 по 1851 р., і в подільській духовній семінарії в Кам'янці (1851 — 15. III. 1857). Та семінарії він не закінчив, змарнувавши батькові надії, що хотів бачити жвавого і до науки здатного сина ченцем і „князем церкви“ („тільки в ченцях буде тобі доля“).

В університеті, куди вписався, мабуть, з початком 1857/58 акад. року, Свидницький бідував тяжко. Через матеріальні злидні мусів більше тратити часу на приватні лекції, ніж на науку. Є відомості, що 1859 р. його навіть видалили з університету за те, що не заплатив грошей за науку. Тією незмогою учитися як слід, і пояснюється прохання Свидницького — допустити його до іспиту на вчителя повітової школи. Іспит відбувся, — директорів народних шкіл на Полтавщині послали повідомлення про призначення Свидницького до миргородської повітової школи. Миргородські роки Свидницького — один з найбільш відомих епізодів його короткого і трудного життя. У Миргороді він писав етнографічні нариси „Великдень у Подолян“; у Миргороді ж розпочав і в першій частині своїй закінчив свою повість „Люборадські“. Нарешті є відомості, що в Миргороді він став близько до організації громадської бібліотеки, як один з основників.

А проте Свидницький висидів у Миргороді не довго, не вибув навіть двох років; від 1 липня 1862 р. його вже призначили старшим помічником акцизного наглядача в м. Козелець на Чернігівщині. Тут він 1863 р. одружився з дочкою місцевого лікаря, Оленою Величківською.

Козелецьке життя Свидницьких щасливе не було — між подружжям не було повної злагоди. Жінка письменника, тоді ще дуже молода, підпадала впливам рідні, що настроювала її проти чоловіка. Від 31 липня 1864 р. Свидницький переходить на посаду старшого помічника акцизного наглядача до Чернігова, але менше, як через рік (у лютому 1865), знов повертається до Козельця, і тут купує собі садибу. У 1867 р. його понизили у службі, призначили діловодом і бухгалтером дев'ятої округи акцизних зборів, у червні 1868 р. залічили до позаштатних службовців чернігівської акцизної управи — і це вже було замаскованим кінцем його акцизної кар'єри: 28 березня 1869 р. Свидницький виходить в одставку, себто кидає службу.

Це було великим ударом для нього: він же був уже батьком трійки дітей... Тоді він усюди кидається, напитуючи посади та заробітку. Долею Свидницького почали займатися добрі впливові люди, і 12 червня 1869 р. його допущено до виконання обов'язків постійного помічника завідуючого Центральним Архівом у Києві. Служба в архіві на деякий час полегшила трохи матеріальну і моральну скруту Свидницького, хоча мабуть ні на хвилину не здавалася йому остаточною і надійним пристановищем. Платня була голодна. Літературний заробіток давав, певна річ, небагато. Не диво, що в червні 1870 р. письменник шукає праці на цей раз там, де вже збирався шукати рік-два тому — у духовному стані. Але справа не вигоріла: людині, що виступила була з стану, поклали якісь перешкоди до повороту...

Зиму 1870—71 р. Свидницький прожив у Києві, може, гадаючи поновити свої шукання, але не встиг уже нічого зробити: 18 липня 1871 р.

він помер на хронічну недугу печінки, ледве-ледве закінчивши 37-й рік життя.

І відразу почав западати в непам'ять. Що сталося з його дітьми, ми так і не знаємо.

Свидницький полишив повість „Люборадські“,¹ декілька патріотичних віршів, що їх за його побуту в Козельщі співали товариші (найпопулярніша „Вже більше літ двісті“, що стала вже народною піснею), та 17 оповідань, писаних для заробітку російською мовою, але ж розмови в них ідуть по-українському.

Розберемо ці твори.

Тему повісті „Люборадські“ можна схарактеризувати, як руйнування старовинного побуту українського духовенства під впливом урядових російських заходів та громадських співвідношень у 40. роках XIX. віку. Показане це руйнування на сім'ї Люборадських, що сидить у колишній „Уманській паланці“, на межі Київщини та Поділля. Перед нами сім'я, що корінням глибоко входить в український ґрунт. Її голова о. Гервасій, солодківський панотець, людина шановна і гідна пошани: має всі добрі професійні дані: добру „гортань“ і дикцію, що „кожне йому слово як обточене із уст вичочується“; він і громадянин непоганий — живе між громадою, як свій, уміє їй годити, не підробляючись і не приспособлюючись. Паніматка Люборадська, „їмость“, цілком панотцеві до пари. Вона з гідністю грає свою роль найповажнішої з жінок парафії. Її природна зв'язність з українським ґрунтом не чужа деякого аристократизму; вона пильно береже традицію гарного і знатного священничого роду. Дочці своїй Масі вона подає її, як антидот на польщизну, що заповонила молоду дівчину в пансіоні пані Печержинської:

„Що тут відмінятись“, — каже вона, — „коли ти повівна з діда-прадіда. Твого прадіда в цім же таки селі ляхи замучили, що в гайдамачину ножі посвятив, — ще в першу, ще в різанину. І діда твого тут же мучили, хто zostався після Коліївщини. Він, бач, знався з гайдамаками, з тими степовиками, що в Ганщій жили. Знатного ти роду повівна, давнього роду. Якби другими часами, то який полковник так би і взяв тебе, бо ти знатного роду.“

Але часи змінилися. Нема полковників, і самої „знатности“ священичої мало. Треба освіти. Духовна єпархіальна влада наказує віддавати хлопців до новозаснованих духовних шкіл та семінарій. А культурне середовище вимагає вчити і дівчат, віддаючи останніх — за відсутністю дівочих шкіл — до польських „пансіонів“, де повівни засвоюють собі польську мову, першу ознаку „освіченої“ людини. Старшому поколінню російська мова не владеться зовсім, польська йде краще, а проте і вона залишається чужою і церемонною. Та молодше покоління засвоює чужу личину. Гаврусі і Антосі сиплють нахапані російські словечка: „Всю вздор протів вечности“. Катрусі і Масі орудують польськими фразами. З чужою мовою, через зв'язки з чужим оточенням, ідуть і чужі поняття: шляхетське приривство до хлопства — у попівен, російсько-урядовецький дух — у поповичів. Що може протиставити їм і їх наущі старша така, зв'язана з людністю українською, генерація? Її авторитет в очах молоді — ніщо! Та й як інакше, коли панотець Гервасій тільки елементарною грамотністю та зв'язаними з духовним станом привілеями різниться від рядового селянина; коли горда на знатний рід паніматка

¹ Свидницький, і за ним усі видавці писали не прізвище з фонетична „Люборацькі“, ми залишаємо його так, щоб пізнати було, з чого воно пішло; алже ж пишуть „Семирадський, Доброрадський“ і т. д.

всім кругом своїх понять пересічна собі „хлопка“, навіть грамоти вона не знає, і вся під владою немудрих сільських теорій есхатологічних: дівоча наука по пансіонах у її очах — то певна ознака недалеких уже Антихристових часів...

З такою аргументацією трудно імпонувати молоді, трудно вплинути на неї і власним авторитетом удержати при українському культурному терені. Антосьо Люборадченко, син отця Гервасія, не раз записаний у „квартирний журнал“ до графі: „кто мужичил?“, нераз попоносивши на шиї „ноту“ за українське слово, вжите в товариській мові, відірваний школою від свого сільського доквілля, — повертається додому вкрай змосковшений. Маса, нераз попостоявши на колінах за своє „хлопство“, вертається додому „ляхівкою“. Але цього ще мало, бо разом із своєю русифікацією чи то польонізацією, Антосьо і Маса траплять внутрішній лад, психічний постійність, моральне почуття. Зневажливі до старшого покоління як до людей невчених, певні своєї вищости, вони накидають сім'ї свою волю, ні з чим не рахуючись. Антосьо приступає до паніматки з своїми егоїстично-безшабашними вимогами. Маса вертається з пансіону, щоб за власною вподобою попихати матір'ю та сестрами. „Біда опала мене з тими чужоземцями“ — епічно нотує паніматка. „Не матиме вона щастя за ляхом“ — пророкує вона про Масю. „Мала мені надія на нього“ — говорить вона про Антосю. „Таке ледаче вдалося, що тільки лежить та свище, або грає, і ніколи людяного слова не скаже...“

Всі інші особи та епізоди „Люборадських“, не вважаючи на явну незібраність та розосередженість пляну, тим чи іншим краєм пристають до цього основного стрижня. Сцени Антосевого життя в бурсі, в семінарії, пансіоні пані Печержинської показують нам лябораторії, де готується і набуває сили перевертенство. Тимоха Петропавловський освітлює явище архієрейського непотизму, що, накидаючи парافیам чужих людей у священники, відігравав не абияку роль в руйнуванні старого побуту. Робусінський і інші приспособленці та кар'єристи знайомлять нас з початками бюрократичного переродження духовенства, що виразно виявилось уже з кінцем століття... У повісті нема зайвої, невинуватої авторським задумом, риси, і коли б не уривчата конспективність останніх, нібито нашвидку писаних розділів, — „Люборадські“ можна б назвати міцною і дбайливо виконаною побудовою.

Ця повість нагадує де в чому Нечуєві романи з життя українського духовенства в половині XIX. століття: „Причепу“ та „Старосвітські батюшки та матушки“. Ці повісті Левицького мають на оці той самий час, що „Люборадські“ — (30—40 рр. XIX. століття): „їх тема, — як каже Єфремов („Нечуй-Левіцький“, ст. 122), — ті умовини і процеси, що доводять кінець-кінцем до цілковитого розбрату народу з інтелігенцією, найперше з духовенством“. Правда, показані ці процеси не з того боку, що в „Люборадських“. Свидницького цікавить, головню, винародовлення духовного стану з його морально-громадськими наслідками. Національні моменти с „Старосвітських батюшках“ виділені менше.

Велика частина повісті Свидницького присвячена описові старозапвітної незреформованої ще духовної школи — розділи II, IX—XI в самій першій частині, не кажучи про образки семінарського життя в частині другій. В українській критиці часто зіставляли ці образки з „Очерками бурси“ російського письменника Помяловського. „Але, рівняючи образки нашого письменника, ми не можемо сказати, щоб вони чимнебудь поступалися перед-нарисами його російського товариша. Навпаки, викінченістю своєю вони чи не переважають малюнки російської бурси. Свіжий кольорит, оригінальність малюнку, ширість тону і опуклість образів, узятих безперечно з життя, нарешті прегарна мова, нату-

ральна, барвіста, з легким «подільським» відтінком, надають тим сторінкам повісті, на яких малює Свидницький українську бурсу з її своєрідними типами, ціну художнього високої вартости документу». (С. Єфремов).

Оповідання Свидницького становлять собою пізніший час його повістярської діяльності. Друковані були вони у „підвалах“ „Кієвлянина“ протягом двох років — 1869 та 1870; на початку 1871 р. з'явилася друком тільки одна річ — „Із путевих записок по Подолії“, на початку р. 1872 — невелика етнографічна замітка „Злой дух“. Усіх оповідань, прираховуючи туди і етнографічні нариси, — сімнадцять. Усі оповідання, за винятком одного, написані російською мовою з українськими розмовами дієвих осіб, з широким уживанням української номенклатури, або, принаймні, з деяким забарвленням викладу українськими приповідками. Густоту українського мовного кольориту визначає зміст оповідань. В оповіданнях народного життя або з життя духовенства українського елементу більше, аніж в оповіданнях, де героєм є урядовець (напр., „Попався в просак“).

Обличчя останніх, кієвлянінської пори, писань Свидницького досить різноманітне. Деякі з них, власне, повинні стати поза межами красної літератури, являючи собою або етнографічні етюди, навантажені сирим матеріалом (напр., „Легенда про Семена Палія“ і остання публікація Свидницького — „Злий дух“), або чисту публіцистику („Хоч з мосту та в воду“). Другі речі належать до групи т. зв. „нарисів“, до тої форми, що процвіла була в російській народницькій літературі тих часів, сюди належать: „Колишній побут православного духовенства“, „Нерозгаданий злочинець“, „Туди й назад“, „Із подорожніх записок по Подільській губернії“. Перші два — трохи з публіцистичним забарвленням, два інші — насичені етнографічними спостереженнями та історичними згадками.

До третьої групи належать оповідання: „На похоронах“, „Пачковози“, „Жебраки“; одні з них немов би творять дальший розвиток такого роду нарисів, як „Колишній побут духовенства“ („Пачковози“), другі своєю побудовою скидаються на нариси такі як „Туди й назад“ („На похоронах“).

Але не менше, як літературна вартість цих оповідань, нас обходить час і умови їх першого друкування. В них багато характеристичного для доби і для становища української літератури. Український автор, один з найчутливіших, що відгукнувся на поклик петербурзької „Основи“, щоб працювати для України, мусить друкувати в чужому (мовою і поглядами) часописі. Людина, що найгарячіше обстоювала літературне право українського народу, мусіла погоджуватися на російське самовисловлювання, лише де-не-де „для кольориту“ послуговуючись українським словом!...

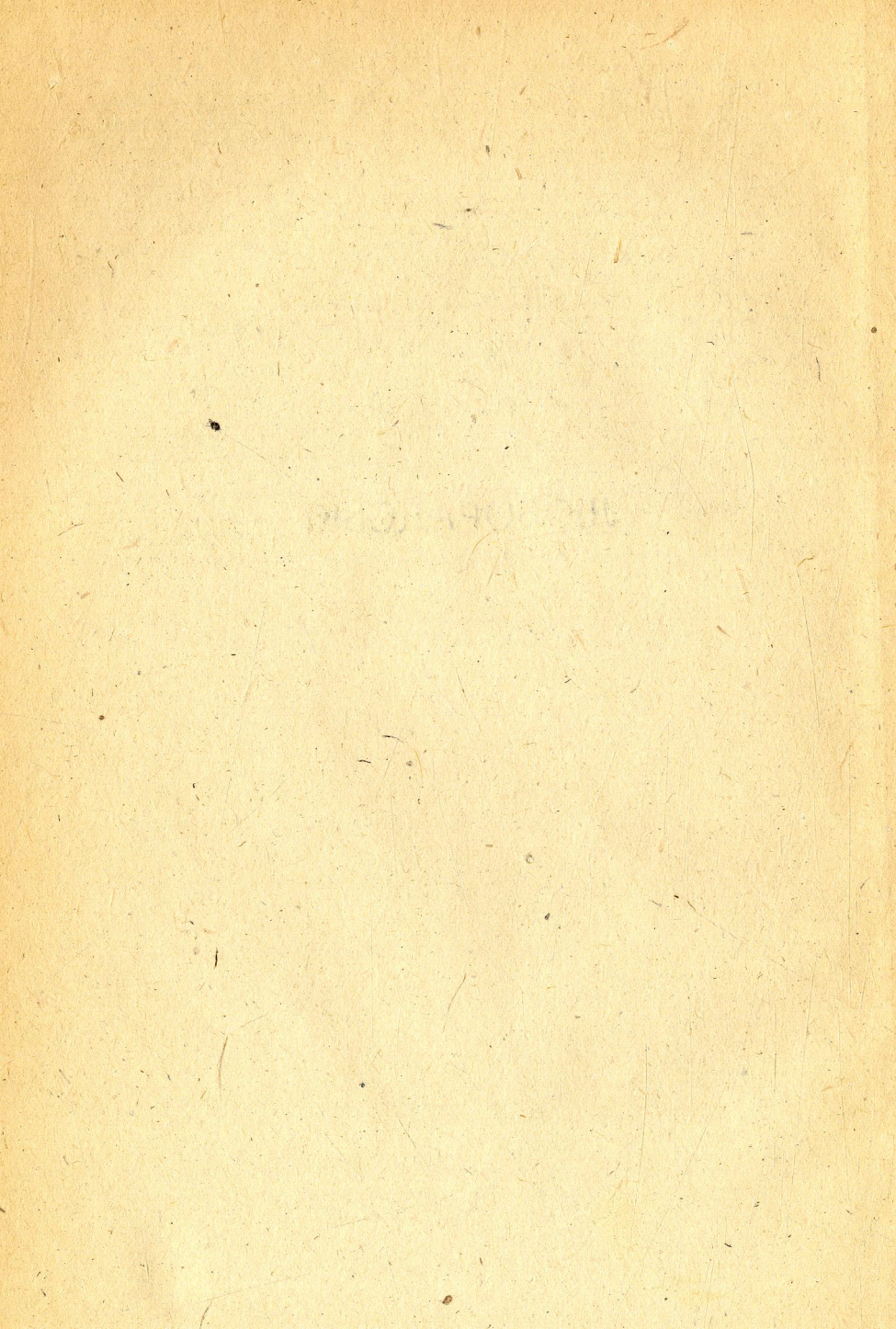
От справжнє лихоліття, і от велика його жертва!

Нечуй-Левицький, П. Мирний, Кониський були щасливіші. Коли вони вийшли на поле літератури, уже налагоджувалися зв'язки з Галичиною, вже можна було друкувати в „Правді“, в „Зорі“, нарешті в женевській друкарні під доглядом Драгоманова. Ставали потроху можливі українські альманахи. Свидницький виступив на початку 60 рр., але занадто пізно, щоб виявити себе, як белетрист, в „Основі“ і відразу попав у мертву смугу реакційних років. Коли б він дожив до піднесення українського життя 70. рр. — до Південно-Західного Відділу Географічного Товариства, до літературних, громадських і мистецьких заходів тої пори, він, можливо, ще піднявся б був в очах сучасників, виділився серед наших реалістів-побутописців, але він цього не дожив; у знищеного дрібними клопотами та безвиглядністю провінціального життя, талановитого, але несталою Свидницького не стало снаги і сили...

Нарешті, декілька слів про цікаву мову А. Свидницького. Не забуваймо, що письменник виступив у часах, коли мистецька проза шойно почала вироблятися, а проте добре знання народної мови, її стилю допомогло Свидницькому перебороти всі труднощі, його „Люборадські“ вийшли дуже гарним зразком літературної мови.

Сам подоляк, він радо користувався подільськими словами, висловляючи, технічними термінами не тільки в розмовах, але й так загалом уживав він забутих уже в центральній Україні архаїчних західно-українських форм, які його мові дають відповідне забарвлення. Але ж письменник уживає їх уміру. Справа в тому, що, пробуваючи якийсь час на Лівобережжі, чи в Чернігові, чи в Миргороді, — він мав нагоду прислухатися до тамошніх говорів, пізнати тамошню лексику, тим то його гарна, соковита мова однаково приємно вражає і західних українців і право- і лівобережців, вона — загальноукраїнська. А проте в лексиці є багато висловів і місцевих, уже і в нас забутих, себто мало вже вживаних, тим то нам довелося дати на кінці невеличкий словничок. Дещо пояснив і сам автор — і ці його пояснення найде читач теж у словничку з значенням А. С. І перші редактори давали свої пояснення, і їх наш словничок не поминає. І ще одне. У нашому виданні ми трималися теперішнього правопису, старші форми, яких уже тепер літературна мова не вживає, ми замінювали новими, щоб не викликувати сумнівів у читача. Але ж у розмовах залишали все так, як написав автор (напр. займ. сей). Польські вислови та речення теж залишили в такій формі, в якій їх дав Свидницький; російські переписали ми за російською вимовою (фонетично).

ЛЮБОРАДСЬКІ

ЧАСТИНА ПЕРША

*Людей слухай, а свій розум май.
Приповість.*

I.

Коло Умані, чи дучче — в Уманщині, і було і є сільце — хоч би й Солодьками його назвати. Город Умань в Київській паланці, та зараз же і Поділля починається, то в Уманщині лічаться і деякі села подолянські, — і Солодьки село подолянське. Славний то край, і люди там славні, і Солодьки дуже хороше село, тільки невеличке: так попід убіч хати пообгороджувані, коло кожної хати городець і садок. І церква в селі, як квіточка вбрана: обсаджена липами, тополями, всякою садовою, а коло притвора дві комори, шоли, возовню видно, клуню і тік; на току скільки стогів ще торішнього хліба; за током ішов садок — великий та розкішний. Перед однією коморою стояла бричка, якій по лівий бік не вдивовижу: зелена, черевата, — і упряж на землі. Як приїхали звідкільсь та коні випрягли, то так лоском і покинули все — так і лежало. По подвір'ї всяка птиця ходила і ті гуси, що носом ворота підкидають.

Та знать на вітерець збиралось, бо одна попала шлею в зуби і почала термосить, аж бричка скрипіла. — „Аса! асала!“ — хтось гукав дерзким голосом. Та й знов: „Масю, підійно! Он бач — шлею рвуть!“

На цей гук побігла дівчина через подвір'я, — наче б яка шляхтянка. На Поділлі єсть спадки тої давньої гонористої шляхти, що „*nie pozwalam*“ в сенаті гукала. Тепер вона звелась: і мову свою шляхетську забула, і віри відцуралась — словом, як там кажуть, та ж свита, та не так зшита. В своїх звичаях вони задержали — цілувать дівчат у руки й деякі слова: „проше“, „добрий вечур“, „добридень“, „падам до нуг“ й ще деякі, та й годі. Цим тільки вони й відрізняються

від подолян русинів, та ще одежиною: мають желетки тощо, а жінки зав'язують голову в хустку із купром — от трохи так, як київські міщанки; мають шляфроки — свого крою одежина, і в спідницях ходять та в черевиках; не носять також коралів. Русинки ж там завиваються в намітки, в коралях вся краса і багатство, ходять в запасах тощо. Дівчата-русначки заплітаються там у дрібниці і в кожної сорочки з поликами, а шляхетські дівчата, чи просто шляхтянки, в дрібниці не заплітаються, а в ріжки, і поликів ні на очі. Отака й то дівчина була, що побігла через подвір'я шлею боронити: просто в спідниці, в сорочці з виложистим коміром з шляркою, і заплетена в ріжки, на шиї мала низку перел, і боса.

— Аса! — крикнула вона, добігаючи до комори, і схопила дрючок з землі та й замірилась. — „Бий же, бий!“ — гукнув той самий голос. Дівчина кинула дрючком, та по-дівочий: козак даліше б кулаком досяг. Чечуга побігла, а навперейми вибіг з дрючком чоловік в довгополій одежині, в косах, в бороді і так почаствував оту звірину, що бідолашна й крижі за собою поволокла.

— А щоб тебе піп ійзів! — заговорив він, заложив руки за спину і став серед подвір'я. Дівчина поралась коло упряжі.

— Закинь, — гукнув, — на візок!

Дівчина закинула на бричку шлеї і нашільника та й пішла до хати.

То був панотець парафіяльний, о. Гервасій Люборадський, а Маса — то старша дочка його.

— Гм! — почав о. Гервасій, — гм! Куди б же? — І позирає кругом по селу. Село стояло на косогорі, то все видно, як на тарілці.

— А! — заговорив далі панотець, рушаючи з місця, — а! Піду до Росолінського. — І потяг за ворота.

Росолінський — то був діди́ч у Солодьяках. В тім краю пани все католики і все ляхи, то й Росолінський був лях і католик. Як же воно так, що благочестивий панотець потяг до католика і, як видно, не за ділом, бо в підряснику пішов, а якби за ділом, то убрався б у рясу?

Нема в світі більш прайдного люду, як деякі панотці: ні за холодну воду не візьметься. Та нема ж і таких, як були пани: тільки й знали, що погукували, як ще й погукували, а то за другими і цього не бувало. Так марудно сидіти самому, чи панотцеві, чи панові, — і сходились іноді на перепенди. Є такі пани, що на лопа тільки помий не лють,

та єсть і попи, що луччого не варті. Та тут — як пан був не з таких, так і о. Гервасій. Цей був з тих старих ще панотців — з тих, що у бакалярів вчилися; після сам бакалярував, а там помаленьку і до попівства досрагавсь, женившись під сорок літ.

Всі такі панотці біду знали, виростали в громаді, то й шанували громаду, і громада їх, та й панів не цуралась, бо знали, що коло пана можна пожитись; да таки більш того, що в панотцеві не пізнаєш, де лице, а де виворіт: з кожним зайде, а ні з ким до приязні не доходить — такі вже люди. Росолінський був щедрий пан, то панотцеві й на руку: то нивку візьме до „żywosia“, то який куль муки марамонської на проскури, то хуру-другу дров з ліса, тощо... Так помаленьку і піддався і вірив у пана, як турчин у місяць, і ходив до його, як додому. І це потяг, начебто йому треба в „коляндар“ подивитись. Це діялось саме під косовицю, то мов би панотцеві і треба було знати, чи не віщує „коляндар“ дощу, щоб сіно не білилось, як то кажуть, жартуючи, коли дощ пере покоси.

Отож панотець потяг до двора, а Маса вернулась до хати. Сама вона була на хазяйстві; паніматка пішла до шаровільника і наймичок забрала, а дочці наказала всякої роботи: і масло бити, і сметану збирати, і сир відгрівати, і кабани, що в сажі аж два годувались, на її голові були, і всяка птиця; та ще треба було і закришки на вечір наготовити. Так воно все діялось, і Маса завсіди справлялась. Паніматка, було, тільки під вечір одну наймичку пришле, а сама іноді аж з робітником прийде: одно, що таки робуча була й сама, а друге, що як зійдеться з молодичками, то любила й побазікати. А в жінок не збуває до розмови: то дівування згадують, то це, то те, то про лиху долю не наговоряться, — і ще добре, як скінчать на співах, а то й до плачу не раз доходить. Не так коли, як на случай паніматка нишком від панотця та одну-другу пляшечку оковитої підцобрить. Поминай тоді, як звали: наче батька ховають. Це не то, щоб паніматка та любила торкнути, а так собі: — частуючи робітника та дякуючи, що послушали. Чарочку кожна молодиця п'є, скривившись; по другій тільки губи обітре, а за третьою вже облизується, а там пішло як по маслі, сказано — м'якеньке: ні кусати, ні жувати. Отак і день до вечора прокуликають, як свято; а як будень та робота, що нема часу, то тільки полуднуючи та підвечіркуючи, і то не багато, — аби, знаєте, горло прополоскати, щоб смачніше з'їлось. Що очиці посоловіють, то це так собі, — хто його знає, чого їй було... Оце диво! І не пила, і язик наче не твій! Хто його

зна, чого! Спасибі вам, мамуню! Дай вам, Боже, і на рік мати, а нам у вас робить діждати!

Дивні діла твої, Господи! Здається, оці вчені та товчені панотці повинні б лучче громаді подобатись: і більш читав, і більш вчився — хоч з книжок та світ повинен би знати, і себе спізнати; а піди ж! Вийде, наче з ліса, і в дяка вчиться правити, а в старости хазяїнувати. А в громаду вийде, що ясне сонце — високо-високо: як не вклонись, не догледить. Все, мабуть, якісь великі та розумні думи думають, що й під ноги не дивиться. А що з того? Ні за собою, ні перед собою — дарма тільки батьки кошти несуть... Дивні діла твої, Господи! На простого чоловіка як гляне, то наче ворога в йому пізнав. Чи така вже наука, чи такий світ настав? А старі не такі були! От хоч би й о. Гервасій! Тих високих наук і в очі не бачив, і чути про їх не чував, і слухать навіть не любив; а піди ж до хазяйства — хоч якого битого господаря перейде. Або до відправи! Приведи татарина, що зроду-звіку не чув Божого слова — і той зрозуміє: і голос мав на славу, і читав, як горохом сипле, — кожне слово наче виточене з його уст викачувалось. То й любо було в церкві постояти, набоженства послухати. Не так, як за нових, що мимрить-мимрить, наче теля ремінь жвакає, та ще й на московське; а ти в церкві-стоїш, і спать хочеться, або таки дрімаєш. Не тільки в церкві та в своїй господі, — і в громаді о. Гервасій був чоловік з головою. Як розкаже, було, що з давнини, то наче з книжки вичитує, аж зітхнеш, слухаючи. Дасть же Бог таку голову на в'язи! Здається, щоб другому попалась, то покотилась би, як кабак — не вдержалась би. Господи, Господи! Тим і громада його поважала і любила, що малої дитини не промине, не сказавши доброго слова, а що з старим, то й до розмови стане.

— А де були, дядьку?

— Та там і там, отче чесний!

— А куди Бог провадить?

— Та туди й туди!

— Боже помагай!

— Спасибі, панотченьку!

І підеш; і він піде, а на душі якось так легесенько, наче справді Бог тебе веде, а не ноги несуть. От такий то був о. Гервасій! От така його паніматка!

І жили собі любенько. Господь благословив і діточками — четвірко їх мали: три дівчини, як зорі ходили, і хлопчик. Дівчата звались: старша Маса, літ мала вже з чотирнадцять, менша Оріся — літ дев'яти, третя Текля, — п'яти літ була. Хлопець був підстарший, звався Антосьо. Що то за

хлопець ріс! Вже, було, вмів на крилосі читати, — міг би за дяка бути, хоч мав літ одинадцять. Панотець так-таки й думав, та прийшов указ від благочинника, щоб у школи везти... То то вже плачу було! Не так хто плакав, як мати; згадала покійника тата свого, що все, було, розказує, — з якихсь книжок вичитував, — що під кінець світа, як вже матиме анцихрист народитись, всюди будуть ученики і учителі; а то не учителі будуть, а мучителі; не ученики, а мученики; то ж то плачу було! На маму дивлячись, і дочки слізьми заливались. Панотець же лиш сіп — не так за чим, як треба було проші везти, то учителям, тощо. А Антосеві байдуже: бігав собі понадвірі та батогом вихльостував — ще й рад був, бо не приганяли до книжки. Та все таки заплакав, як прийшлося на бричку лізти. Високо так намостили, що наче дзвіницю на колеса взяли, — так то всячини напакували: і курей, і гусей — все печених, і печене порося начинене, і масла, і всього, всього, — сказано: дитина в чужий край виїжджала, в чужу сторону, аж за десять миль від дому, в Круті...

Мати сама й відвезла, і оце тільки рік минав, що його не було дома, а тільки самі дівчата. Любили його сестри і все було допитуються, чи скоро вже Антося привезуть. І ждали того Кирика й Улити, як Великодня.

Та ще далеко було до п'ятнадцятого липня, тільки червень недавно почався; в хазяйстві всяка робота йшла, — весняна кінчалась, а літна до початку доходила. І паніматка була коло шаровільника, а панотець збиравсь сіно косити і пішов „коляндар“ почитати, як бачили-сьмо. Маса ж, зоставшись сама з сестрами, Орісю заставила начиння мити, а сама справлялась коло дійва. І вже всюди вправились, тільки ще оставалось бур'яну насікти для годованців. А вже з полудня звернуло, і сонце саме припікало.

В цю саму пору о. Гервасій тяг з двора — смутний та невеселий: борода йому аж кісткою на груди вперлась, так голову повісив; руки за спину заложив і волік патерицею за собою — не підпирався. Тепер в тій стороні причет у підрясниках ходить і з бородами, то панотці мусять ходити в рясі; а давнішими часами причет був стрижений та голений, і зодягались, хто як міг: хто в сіртуку ходив, хто в свитині, а хто й добрий мав жупан, або бекешу; то панотці ходили без ряс: і по підряснику знати було, хто йде. І о. Гервасій, хоч без рясі йшов, та всі його пізнали, хоч би й чужосторонні: борода, коси та доземна одежина вже свідчили, що не проста людина йде, а батюшка. І хто їде, кожен шапку зніме, „помай-бі“ скаже; хто йде, під благословенство підійде. О. Гервасій кожному, було, привітне слово скаже,

нікого мовчки не пройде; а на сей раз і землі під собою не бачив, не то на подорожніх ще придивлявся б. То всі зараз і пізнали, що не мала туга в його душу завітала. „Бач, кажуть, чогось зажурились наші батюшка. Я підійшов поблагословитись. — Га? — кажуть. — А я: благословіть, кажу, отче чесний! — Боже благослови! — І більше ні слова. Адже сього не бувало?”

— Таже ніт.

— Мабуть, велика туга!

— І я скажу.

Справді на душі в о. Гервасія, як в казані, клекотіло; думка думку випереджала, а більш того, що жадної не було, тільки за серце стиснуло. Так притяг він аж додому. Текля бігала по подвір'ї, вгледіла і покачалась до його, кричучи: „татко! тат-ко!...“ Погладив її панотець по головці та, мабуть, не по-батьківськи, бо хоч мале було, а зараз спізнало, що він невеселий, і стало, приставило палець до губи, наче думає-роздумує; як зразу й кинулось по подвір'ї: метелик надлетів. Тимчасом о. Гервасій вже й поріг переступив. В сінах Мاسя заходилась коло бур'яну. Зглянув він дочку, зітхнув і питає:

— А мати в полі?

— В полі, — відказала вона. — Може будете що їсти? Єсть плечінди.

— Ет! — озвався о. Гервасій, — дай мені чистий покій! — махнув рукою і пішов у покої.

Не вспіла Мася раз-два сікачем вдарити, як батько гука:

— Масю! Масю!

— Зараз, татку! — озвалась вона; обтріпалась і побігла до хати.

Тато сидів коло вікна на тапчані, тільки в шматті, розхристаній, аж груднину видно, і краплями піт тече по виду.

— Возьми, дочко, подушку та поськай мене, — заговорив.

— Нема часу, татку: я кропиву січу, — відказала дочка.

— Ти б не бралась не за своє діло, — заговорив він наче не своїми губами, — хіба ти мужичка чи що, щоб коло свиней ходити? Ти пошанувала б свої руки! Та по сонці мені не вганяй! Ти... — та й не докінчив: чудно йому стало, що Мася дивилась на його на все око і аж плечима здвигнула, що ніколи цього не було, а тепер балака, наче не до ладу, наче не те з губи вирвалось, що хотів сказати.

— Чого-сь так очі вивалила? — гукнув тато. — Бери подушку та ськай.

Пішла Мася в „валькір“, як там кажуть, винесла подушку,

требінець, сама тільки в цицовій спідниці та в сорочці, і разок перел на шії.

— Чого ходиш, як циганка? Чому не приберешся? — почав панотець, поклавши голову на подушку.

— Хіба хто приїде? — заговорила Маса, перебираючи йому в голові, а за пальцями аж волосся кричється.

— Дурна ти! — озвався панотець. — А руки які! Як у мужички, — додав далі, поклавши голову на подушку, і каже: — гляди ж, щоб його ходила мені вдягнена, і рук пильнуй, щоб білі мені були! Я останню хвостину збуду, аби й ти на людських дітей походила. Ох! — застогнав.

Не відповівши, Маса почала ськати і думала собі, ськаючи: „Що се сталося татові? Чи не слабі вони?“ Та старий нагадав біле личко та вбрання, то піддав дівчині матеріялу і на скільки суток думати. От і пішла вона роздумувати, як то ходитиме чепурно-чепурно! А кругом робота аж горить, бо вона має час доглянути. Орісі тоді їй не треба — все наймичка поробить. Прийде мати з поля, всюди справно: понагодовано, понаповано, начиння перемите, й миски в миснику, ложки в горшку за комином, горшки на полиці, а що не змістилося — на тину по кілках проти сонця висить. Подивилась мати: „Гарно, доню, — каже, — будеш попадею!“ І в перший ярмарок набрала їй у найбагатшого крамаря найкращого краму.

— На, доню, — каже, — ти заробила.

От настане Маковей. Вона вбереться і піде до церкви, як зоря ясна; а там з людьми піде, де будуть вінки святити — біла-біла! І лице біле, і руки білі. Всі дивитимуться й не надивляться на її вроду: „Яка ж наша поцівна хороша!“ — скажуть. А дівчата аж зітхатимуть, що сами не такі... За цим в дівочу голову почали й старости навертатись: і двері від них не зачиняються; та все богослови, та все багаті, та хороші! А вона перебирає: той поганій — рудий; той погано звється — якийнебудь Чупрійдас, або Череванський, або Тиририри; той загострений, як швайка; той круглий, як качан... Аж тоді віддалася, як знайшовся такий гарний, такий гарний, як вона буде, — аж Росолінщанки пальчики облизуватимуть. І то не за богослова вийшла, а за академіста, що зразу протопопом буде, а вона протопопшею. А хоч би й за богослова, — думає собі, — та що? Він гарний, гарний та багатий такий! Як їхав, то коні аж землю рвуть копитами, а від коліс аж земля гуде!...

Так думаючи та передумуючи, і ськати не ськала, а тільки перебирала пальцями — та дарма: панотець давно пух і хріп, аж вікна дренчали. Як от заблаглось дівчині подивитись

на свою вроду: чи справді вона така хороша, як думалось нишком, що аж всі заглядалися, — чи є хоч крихітка тієї краси, що придумала собі?... Тихесенько підняла подушку, щоб батька не збудити, встала і глянула в дзеркало, і побачила, що собою була чорнобрива, повновиди, коса густа, світліша від брови, губи складні, живочервоні, і лиця аж горять. Нічого, — думає собі дівчина, — я таки не погана, тільки загоріла-загоріла! І притьмом побігла до скрині: прийшло їй в голову подивитись на себе ще в убранні. Недовго треба було чепуритись, бо не знала ні тих мод, нічого. Надягла нову спідницю та хусткою застелилась і стала перед дзеркалом, подивилась.

— Постій, — каже, — ще причешусь.

Достала самоділкової помади з-за шафи, розчесалась і заплелась в кўлку та й знов до дзеркала; взялась в боки, постояла, обернулась і стала ощупуватись, та аж сплюнула: „Чого я, — каже, — така молоденька! Та й рум'янцю мало!...” І ну щипать лиця. Нащипала донехочу і сіла, моститься: як то їй сісти, щоб ширше було, яку міну приймати, щоб краще було? А на лицях аж синці знати, наче моравиця повиступала.

Якби за годинку перед тим Мася побачила, що хто робить такі штуки, сама просміяла б, а тепер ось як! Нагадав, кажуть, козі смерть... Лиця горять, зате гарно їй здається, зате хороше!... Щоб панотець не кашлянув, обертаючись на другий бік, бо один уже зболів, то Мася ще сиділа б та пишалась; а так опам'яталась і втікла в сні. Соромно небозі стало себе самої. Зачиняючи двері, знечев'я глянула на руки.

— А руки-руки! — каже. — Шерсткі та чорні! — І здумала полоскатись: „Возьму”, — дума, — „висівок та витру добре, так витру, щоб аж злізла ся товста шкура — тоді білі будуть і хороші. Фе! Які тепер погані, наче в молотника!” — Так думаючи, рушила в лекарню висівок шукати; та йдучи спіткнулась на корито і аж у долоні плеснула: „Лишенько мое!” — каже, — „а кабани певно аж ревуть у сажі!” — Та хутчій за сікач. Де те й панство ділось і те бажання білих рук! Січе дівчина, а коси розмотались і мушки лізуть в очі; поправила і знов січе, а волосся знов разкудовчилось... „А бодай того панування ніхто не знав! — каже. — Доїли ж ви мені до живих печінок! — себто на коси сварилась. — Не буду більше так заплітаться: хай йому цур і все лихе! Тільки й роботи, що поправляйся”.

Надвечір прийшла мати з поля і не нахвалиться; сама трудяща була, дбайлива, то й любила, хто робить добре.

Почув панотець голос жінки, прокинувся, позіхнув: „ам-

ам!" та й сів; поводив очима, чи нема води рот виполоскати і гукнув:

— Масю!

— Зараз, татку! — озвалась вона.

— Води мені дай!

Як вродилась дівчина з кухлем у руках. Став панотець пити, а Мася й каже:

— Вам треба було мамуні? Вже прийшли.

Набравши води повен рот, панотець не міг поспитать словом, і тільки міною показав, що питається, і загув крізь ніс. Далі встав на ноги, розхристаний, нечесаний, тільки в шматті, й пішов надвір. Мася пішла в пекарню. На порозі зустрів він паніматку, що горщик несла.

— Гм! гм! — загув, показуючи рукою, що ніби — зійди набік. Посторбонилась паніматка, а він чвиркнув водою через поріг, застогнав і питає:

— Чи не маєш, серце, що смачненького їзисти?

— Та чого ж тобі?

— Так чого смачненького, — відказав, чухаючись одною рукою, а другою державсь за одвірок.

Через годину панотець затирав сметану з свіжим сиром, випивши чарку оковитої. Таки добре підопхавши кишку, він згадав і паніматку, та й гука:

— Попаде, попаде!

— Та чого там? — озвалась вона.

— Іди, серце, їсти!

— Їж, їж! — каже попада. — На тім і скінчилось.

Вклав панотець пів буханця хліба та мищину сметани з сиром, надяг підрясник і потяг за ворота, zostавивши мухам долизувати в посудині.

Вже паніматка і з робітником вправилась і все, а панотця ще не було зо двора.

Ми себе забули і своєї мови цураємось, а ляхи, — хоч які то вони на Поділлі: ні нашим, ні вашим, — не цураються своїх звичаїв, не соромляться, що вони ляхи, а не хто другий. Та ще мало: вони думають, що наша правобіцька сторона — то Польща, і так діла повели, що лядщина там зовсім взяла верх. Якби в нас наука друга! — А так і не диво, бо сліпому що? — Скачи, бо рів! Він і скочить, та в дуб головою... Хіба старі панотці свого не цураються; та й на них добрі сильця понаставляли; ще не так на самих, як на їх дітей.

О. Гервасій вчився по псалтирі і вийшов панотцем простим, людяним, почувався українцем і держався старосвітчини; та не знав більше світа, що в вікні. Росолінський, заг-

нуздавши його, і сам того не тямлячи, почав огульну роботу: то на це, то на те подивляться в розмові; то на світ, то на світові потреби сьогочасні, і більше, й більше; звели й на дітей.

— А що, księżu, — почав пан, — чи ви учите своїх дочок? Я не знаю.

— А як же? Вчу: старша вже по книжці молиться, корови доїть, а їсти як зварить, то не від'їсися!...

— Ха-ха-ха! — почав пан. — То панна Марія корови доїть, їсти варить? Ха-ха-ха! То се в вас наука?! Та се тільки мужикам пристало; а ваша дочка панянка, — як таки можна!...

Як на шпильки посадив бідного панотця; зчервонів небо-
рак і каже:

— А доїть моя дочка корови, і вівці навіть доїть, і їсти варить... Ге! — додав — ви не знаєте, мосціпане, що моя дочка права рука в попаді! Навіть і за мене інде справиться. Як стане роя збирати, то наче зуби йзіла в пасіці... Добра дитина!

— Ха-ха-ха! — ізнов засміявся пан, — рої збирає!... Хіба в вас пасічника нема?

— Та нема ж!

— Чому ж було не сказати? — заговорила панія.

— Та я й згадував колись, тільки не для того, щоб просить, — говорить панотець і, як заець між хортами, так позира на субесідників, немов питає очима: хіба се що?... немов каже: така й моя мати була, така й теща, така й жінка, така й дочка вдалася. І баба, прабабка така ж була, то чого ж тут?... А серце йому так і тьохка, наче яке лихо віщує. О. Гервасій нічого так не боявся, як Божої кари за недолю дітей; і неба їм прихилив би, та був тяжко лінивий, то все відкладав та й відкладав.

— Я думаю, — почав далі пан, — що ваша дочка й по-польськи не вміє?

— Та ні ж, — каже панотець.

— Се мені не диво, — заговорив пан, — ви нігде не буваєте, нічого не бачите, що в світі діється, як і діди ваші, — то й дочку свою провадите, як вони своїх. Тепер не той світ настав: тепер як по-польськи не вмієш, то куди? Ні на торг, ні в гості... Ось подивіться! — І почав вилічувати попа за попом, що дітей повіддавали в науку до ляшок та до ляхів і дома балакають все лиш по-польськи. — То чого ж ви ждете? — додав. — Хочете, щоб ваші дочки й посивіли в дівоцтві? Кого ж Бог каратиме за їх недолю?

Спроквола добираючись, заплутав панотця, як павук муху.

— Спасибі вам, — заговорив він, а сам як не плаче, — спасибі вам за добре слово! — і поклонився. — Дасть Бог осінь, безперемінно відвезу вже Масю, а ті ще підождуть.

— Здайтесь, księżu, на мене. Я вас люблю, шаную; то з хіття возьмусь відшукать добру учительку. Для ваших дітей і я не менше за вас щастя бажаю... Ага! Може ви чували про паню Печержинську?... — заговорив далі, мов би здогадавшись.

— Що в Тернівці?

— Еге ж.

— Та чув, тільки...

— Дотепна учителька, — перебив пан, — вмілая, і особа заспа. Я сам її знаю. І компанію там панна Марія матиме, бо дівори в пані Печержинської чимало в науці, — сказано, дотепна учителька! А я, księżuniu, там сам буду на Спаса на ярмарку і переговорю, щоб не дорого з вас взяла.

І знов подякував панотець за добродієність і пішов додому, твердо вірячи, що всі предки його були хамство, дурні: не знали добра і не варті доброго слова; що попівна, як не вміє по-лядськи, то не варт і того, щоб на ню сонце світило. І тяжко йому було, що дав дочці вирости до чотирнадцятого года, а не навчив і слова сказати по-людськи; і молився: „Господи, прости моему невідінню!“ — Отож і сумував так, додому йдучи, а на вечір ізнов потяг до двору на пораду.

Ніхто не бачив, як о. Гервасій вже на цей раз вертався з двору — чи смутний, чи веселий; а за ним два дворяни йшли: один ніс кошик з огірками, диню і кавун, а другий — пляшку вина і дві рому доброго. В руці у панотця ще був квиток на три сажні дров. Квиток треба показати лісничому, де є, а де нема лісничого, то лісному отаману. В квитку пишеться, скільки хур дозволено вивезти, і кожна назначена оником (о): скільки хур вивіз, стільки онів проколе отаман. Поставивши отаманові око горілки, а козакам друге, можна вивезти втрое і вчетверо більше. Квиток до ліса — великий подарок для попа, де все під панами, що як не купиш, то й кілка ні з чого затесати. І рад був о. Гервасій, що пан так роздобрухавсь, і йшов, вилічуючи, скільки треба дати козакам, щоб вивезти ліса на клуню. Ще тепер, від літ десяти назад, панотці повинні мати хату з громади, а тоді все своє, — а де його взяти?

Дав панотець по чарці горілки дворякам і відправив, та й став гукати!

— Діти! Попаде!... Новина! А йдїть но сюди!

— Яка там новина? — озвалась попада. — Діти вже сплять.

— Кавун, диня, огірки! — почав панотець.

— Дайте мені кавуна, дині, огіроків! — почала Текля, прокинувшись.

— Нехай вже завтра! — озвалась паніматка.

— Завтра! — сказала Текля і знов заснула.

II.

Все йшло, як треба; по косовиці жнива наставляли, як і щороку. Хазяї не нарадуються, що Бог благословив їх працю; та що ця радість, порівнявши до того, як радуються духовні школярі перед цим часом! У них аж приповідь склалась: „настане май, в опуки грай; настане юнь, на ігри плюнь; настане юль, книжку стуль, та додому сусуль!“ Та як їм і не радуватися? Завезуть дитину хоч не в далекий край, а все в чужу сторону, і покинуть на Божу волю в руках учителів-мордувавців. Сохне, в'яне дитина, всі мізки йому висушать; то як настане та благословена пора, той розпуск, — так щоб рай! Тут рай! Чистий рай, правдивий; само царство небесне не дасть такого блаженства! А ще для дитяти, що зроду не було даліше свого сінокоса або хутора, як ще єсть.

Скавав Антосьо на Кирика й Улити — та як іще скавав! І другі сказали, йдучи з класу після публічного екзамену.

— Чуеш, Робусинський?

— Га! — озвався той.

— А підеш проти підводи?

— А ти?

— Як ти підеш, то й я.

— А я піду, як і ти підеш.

— Добре!

— То приходь же!

Так розмовляв Антосьо з своїм земляком, йдучи один від другого на сажень десять. І пустились бігти в долину, лиш поли мають та чоботи лопотять. І вся школа бігла. Не один і книжки порозсилав. Та куди тут до книжки! Хай її миші їдять!

Це діялось у Крутих. Круті, місто на Поділлі в балтянським повіті. Стоїть воно на двох горах і має дві церкви. Лівобіцька і правобіцька Україна — то все один край, одні люди і одна лиха доля; та хто не був по цей бік Дніпра, жадної тями не має про сьогобіцьку Україну; хто не був по той бік, не знає України тогобіцької. От хоч би й міста. Лівобіцькі міста для правобічан здаються селами — не більше, бо тамтешні ось які, — подивимось на Круті.

Круті мають в собі дві парафії: міську й другу, де нема жадного жида. Як їхать від Кодими, то в'їжджаєш в міську парафію. Довгенько треба сотатись проміж хати й хатки, нім доберешся до „міста“. „Місто“ — то саме чоло містечка; по самій середині чотиригранястий пляц, де ярмарок стає. Кожна сторона цього пляцу впирається в ряд самих лучших домів, все жидівських. Нема в цих рядах жадної хрищеної душі, хіба жидівська наймичка, або хто ночує. Тут мало не кожен дім з заїздом, а постояльних дворів там і зазору нема, бо що заїзд, то й постояльний двір, а з заїздом, мовляв, мало не кожен дім. Кожен ряд домів там звється перія: це поздовжня перія, то поперечна. Це саме чоло міста; тут найбагатші купці, тут крамниці і все... Серед пляцу колода стоїть. За головними періями, чим далі від міста, — дімки все дрібніші, жиди все бідніші, все більше неохайности.

Як іти та йти, то кинеться в очі, що вийдеш на пусте місце, де ні однісінкої хати; а там знов починаються забудинки, і всі на другий штиль: де двіроч стоїть, де просто як сільська хата. Це вже пішли хрищені люди. Так усюди, і ніде нема того, як в правобічній Україні, що живуть мішма, що й не пізнаєш, де жидівська хата, а де не жидівська. За містом денебудь особний пляц, де також стають ярмаркові, вже з кіньми та з товаром. Цей пляц звється торговиця і ділиться на кінську торговицю і на волову торговицю. Кому що завгодно купити, так і знає, куди вдаритись, де чого шукати. То таке місто Круті. Поза містом живуть хрищені люди, і місто наче в загорожі: на захід сонця поза місто йде поперечний яр, і яром вода слезить. Цей яр сходиться з поздовжнім, що ділить Круті на дві половини — міську і не міську. Ті кутки, що за містом та за ярами, звуться магалá, та магалá, — нібито: ця сторона, та сторона; де хто живе, ту сторону і зве: ця магалá.

Класи біля міста стоять на косогорі; як вийти за ворота від класів, то на ту магалу повертають в ліву руку і в долину. Сюди то і бігла школа́ ото, мовляв я.

Славна церква на тій магалі! Будував її князь Абомелік і не жалувал грошей. І в хорошім місці поставив: обібрав круту гору, що до Балти по їй дорога лежить, вирізали пляц на цвинтар і вигнали храм Божий на диво дивнее на увесь край. Церква крижова б то зветься, а замість притворів — піддашки на товстих мурованих стовпах. Що вже повироблювано горорізьбою, то ніщо й казати! Долівка камінням виложена, плитами, і до даху так високо від землі, що торкни чоботом, то так і піде якийсь голос — не луна, а задзвенить — тр-р-р! З трьох сторон такі піддашки. На кожному

хрест, білою бляхою обкований, а самий дах червоний. По середині, де вони сходяться хрестом, баня виведена скругла-гранчаста, — одна гранка більша, а друга менша, і на кожній більшій гранці вікно, а на меншій — замість вікна, маняк з чорного мармуру, кажуть; проміж вікнами по чотири стовпи, а над тими стовпами сама баня виведена, та ще не остання: на великій бані шия, тож з вікнами, вже з білої бляхи, маняки і тож з стовпами; на шії — голова, там маленький перехват, і зверху яблуко, а на йому хрест стоїть. Тут дах критий білою бляхою, і як сонечко сяє, то він так і миготить, наче сріблом сипле. Гранки тепер помальовані що в сіре, що в зелене, — хоч по-китайськи, проте якось до смаку, а тоді були тільки в сіре помальовані. Любо оком глянуть на цю церкву! Здалеки здається, що вона на воздусі стоїть — так вище хатів, і будівля якесь легесеньке. Не зважаючи на те, що церква чимала махия, а здається легка така, аж вгору зноситься, мов би летіти хоче і тільки жде, нім помоляться добрі люди, а там і вознесеться. І в середині церква хороша, багата, і малювання дороге: святі наче живі стоять, а над головою, над крилатим ліхтарем Дух Святий — і не так що, як проміння там то вдатне змальовано! От як після дощу, коли хмара за гору засувається, і сонечко от-от має вигріти, то по небі якраз таким промінням стріля, як тут круг Духа Святого намальовано. А золота в церкві — аж капає. Може тепер і не так: я ще малюком туди заглядав... Минулося! А дивлячись на те золото, я думав молодим розумом: як це золото наче тече, капає — так капав кривавий з тих людей, що на його панщину робили!... І дякував Богові, що людські криваві хоч на його хвалу пішли, а не жидам-рандарям на „цицили”.

Дзвіниця коло тієї ж церкви ще дивніша: стоїть підмурок вище коліна скругла-гранчастий; на підмурку по краях, саме де гранки сходяться, по обабіч помуровані стовпи — всіх шість пар, — здається, вишиною сажень в три; на тих стовпах мурований піддашок, як червоний поясок; на піддашку забудівля з дірами замість вікон. Тут дзвони висять. Поверх дзвонів баня, там шия, піддашок, швайка, яблуко, і на яблуці хрест. Стоїть собі дзвіниченька, і хрест на ній наче пишеться, наче йому величніше стояти на таким пишнім забудівлі.

В цій церкві колись то був за дяка Волоський; любив Бога хвалити, та любив і в горло лити. Так і вмер наліганий. Зосталась жінка; з того й жила, що школярів держала. Мала вона хату під горою, під якою й церква стояла. Тут то

жив наш Антосьо Люборадченко, а просто писався — Люборадський Антоній!

Подивимось на ту хатину, де він бідував.

Наче навмисне проти такої махини, як церква, ступнів тридцять в долину — наче купа гною. Мабуть, не одну обору вичистили, подумаєш, глянувши з гори. Та нащо це оринням його обклали? Аж дивишся — і курить, і комин стирчить. Ге! Так це хата! Так єсть — хата, коли хатою можна звати бурдїй, що тільки дах над землею, навіть вікон не видно. Тут жила Волоська. Як знадвору, так і в середині хата була однаковіська: так нечепурно, неохайно.

Та не церемоньтесь, панове! Зайдімо в бурдїй, подивимось, як воно тут в школярській „станції”. Тільки згинайтесь, бо будував цю хату низького зросту чоловік, і двері міряв по собі, то аби-сьмо гудза не набили. От заскріпили поламані двері, загуркотали; перед нами наче гусятник який, — то сіни. Ступнів на два від сінешнього порога... ні не так! Бачите — наче лежанка стоїть? А серед неї вмурований казан — бачите? І челюсті бачите, що наче в лежанці топиться? Коли це бачите, то гляньте ж ще вгору. Бачите, що ця наче лежанка вимурована під комином. Оце — „котуна”, щоби-сьте знали! На-охрест коло казана діри, щоби дим проходив та полум'я, як топиться. В тім казані, як би по добрім халяйстві, гріли б окропи, як шмаття золять, а тут варять куліш школярам. Та ходімо далі. Коло самісінької „котуни”, з глухого боку двері до хати; нема ні клямки, ні кілка, а тільки ремінець висить. Тягнімо ж за той ремінець, чи не відчиняться, бо ні за що взятись. Ай-ай-а! Що це за диво? Щось довге, наче шура, та таке довге, що з сіней і кінця не видно. Може подумаете, що в нас очі погані? Ні, очі в нас куди добрі, та ми стоїмо в сінях, і голова наша над дверми, то й бачимо тільки до пів хати згори та вниз клином.

Нічого робить! Треба зігнутись, коли хочете ввійти в хату. Ступнів зо три від порога стовп стоїть — сволок підпирає; коло самісінького порога — мисник, а по другий бік — піч. Ходім далі. Як минемо стовп, то наче в лазареті, кругом стоять кровати, — аж шість. Все поперевертано, поперекидано, книжок купами по всій хаті, а з них коли одна знайдеться з палітурками, то ще хвалити Бога. На столі лепу, хоч ріпу сій. Долівка вимазана жовтою глиною, а стіни білою, і підведено чорним. На глухій стіні килим висить, і на килимі колодка з на п'ядь довжини, і на ній написано **Nota**. Ноту чіпляють тому, хто забалака по-наськи, — хто „мужичить”. Її доти треба носить, доки не спіймеш другого в такий же провині. Кожного, хто „мужичив”, записують в жур-

нал і за кару назначають вивчити скількадесять латинських слів підряд — до трьох раз, а там уже б'ють. Від ноти висить мотузок, як нашильник. Тут під стіною і кровать старшого. На дверях написано по первій значці кожного дня в неділі по ряду: Н, П, В, С, Ч, П, С; й над кожною написано число дня, — останнє число п'ятнадцяте липня. Ці значки опріч того ще й так толкують: (Н) не пий (П) попе (В) вина (С) сиди (Ч) читай (П) письмо (С) святе. В хаті — ні духу живого: хазяйка пішла до смотрителя просить, щоб школярам білетів не давав, бо не сповна їй заплачено; а школярі ще не поприходили. Як чути топін, наче лошата біжать; далі крик, сміх, зойк. Це дітвора йде. Всамперед ввійшов у хату Люборадський, лап за шапку жменею і жбурнув на кровать та й тиць на стіл. Вбігає другий. Цей поскакав по кроватях. За ним третій, четвертий — одинадцятий, дванадцятий, — і закипіло, як у казані. Старшого не було — тринадцятого. Де ж вони сплять? — подумаете. А на тих шести кроватях — по два або й по три вкупі, тільки старший сам. Щоб не було тісно, то вони головами лягають одні до образів, а другі до порога, і вночі один другому очі підбивають. Це не вдивовижу. І стає розуму в батьків саджать дітей по стільки в одну хату! Стало б його на те, щоб не губить своєї дитини; та чолом муру не проб'єш: не своя воля тут грає, а смотрительська. Як Люборадська приїхала з Антосем, то, як всі, взяла пару калачів хліба, — а в тій стороні калачі печуть, що в решето не зміститься — здорові, — пляшку вина взяла і три карбованці грішми, та й повела сина „являтись”. Йдучи поперед класи, здибала жінку, таку здорову з себе, що куди! Червону; дукачів та наміста на їй, аж шию гне.

— А що ви, їмосць, сина привезли? — питає вона.

— Еге ж! Оце веду являтись. Чи смотритель дома?

— Дома, та сердитий.

— Боже, твоя воля! А дуже сердитий? — пита паніматка.

— Як вогонь, — озвалась молодиця.

— Господи — Господи!... Та вжеж не йзість.

— А станцію вже маєте? — запитала та молодиця.

— Ні, ще.

— До мене, їмосць; в мене людських дітей таки гурточок, мене знають. Не будете нарікати. Питайтесь до Волоської.

— Та коли б мені як до смотрителя перше, — відказала паніматка.

— Це вже, дасть Бог, відбудете якнебудь, — відказала Волоська і додала, — приїжджайте, їмосць! Не знайдете

лучче, як у мене. А славний ваш синок... А чи несете що смотрителю?

— Та що Бог дав.

— То не лякайтесь, — зм'якне.

З тим і розійшлися.

— Слава Богу, — подумала Люборадська, — що на-йшласть така людина! Хоч духу піддала. — І пішла своєю дорогою.

Ідучи в місто від Кодими тощо, з полудня, як вже до-їжджати до жидівських домів, по праву руку стоїть церква міська, а по ліву, далеко від дороги, вниз за пустим горб-дом — двір, чолом проти гори, з рундуком, і перед двором великий пляц, штахетами обгороджений.

Проти воріт навпоперек якийсь забудинок, тож мурова-ний, — немазаний був, то й видно, що з білого каменю. Це станя, маштарня, дроварня і комора під одним дахом, а той двіроч — класи, — князь дав. Класи стоять по праву руку, як іти від воріт, і по дорозі по тім же боці на стовпі розби-тий дзвінок висить. Все це було новина для Люборадської, що тягла через подвір'я перший раз сама не своя, наче зва-рена. Та де ж смотритель живе? Кого поспитати? Наче Бог послав якогось панотця, тож з сином.

— За мною, — каже, — я вже бував тут.

Знов подякувала Люборадська Богу й пішла. Минають класи, повернули в праву руку за класи, а там ще обернулись в праву руку і стали спускатися ступанкою наче в льох. Ко-жен ступінь озивався внизу, озивався і в душі нашої пані-матки.

— Як до його приступити? — питала вона сама себе. І здалась на Божу волю: що, — дума, — робитиме цей пан-отець, те й я робитиму. — А що вже син того панотця, то йшов білий, як глина. Не втікло це від гострого маминого ока. — Бідні діти, — думає вона, — не дарма мої татуньо покійні кажуть було, що будуть не ученики, а мученики; не учителі, а мучителі...

Ступанка не довга була, східців шість, а там вправо ще ступанка в сінці, на два східці. Ступнів зо два зробивши сінцями, на ліву руку двері. Скільки тут молилося, зітхало! Скільки плакало, ридало! Нема того, щоб перелічив. Топ-тався і я тут... Здається, з меншим страхом ставали люди перед суд інквізиції, як отут. Душа, було, завмре, зовсім завмре, як муха восени. І землі під собою не чуєш, і світа перед собою не бачиш, тільки в вухах шумить та серце б'ється, як рибка на гачку. Вертаєшся, було, то наче ззаду чорт доганяє, — так помикаєш. Аж тоді трохи відійде на

серці, як за ворота вийдеш та оглянешся, що нема нікого за тобою.

В цих сінцях панотець вийняв гребінь із кишені, розчесався, обтер чоботи полою, розчесав сина і взявсь рукою за клямку.

— Чи ви вже готові? — пита Люборадської.

— Пождіть, чи не забула-м чого, — відказала вона.

І стали вдвоє, позадумувались. Діти стояли, як повкопувані; ще Антосьо не так, а що той, то як стовп — щоб поворухнувся!

— А що? Ходімо! — заговорив далі панотець.

— То й ходім, — відказала Люборадська.

Пригладив той коси, бороду, вуса; глянув на свій вузлик, що ніс смотрителеві, глянув у руку на гроші. Люборадська те ж зробила, і двері, тихо відчинившись, ще більш страху завдали. Чого б, бачся? Та вже хто його зна — чого, а чогось страшно, що й не сказати.

Довго стояли „родителі“, нім вийшов „его високоблагородіє“; і кашляли і відкашлювались, — все коло порога; гомін чути, а самого нема та й нема. Як ось відчинились двері з другої кімнати і вийшов смотритель — стрижений, голений; ніс йому карлючкою, а очі світяться, як у kota, — здається, от і кинеться, як кіт на мишу. Вийшов і став. Поклонились панотець і паніматка.

— Здравствуйте! — заговорив він, пишно дивлячись, як панотець і паніматка на столі вив'язували калачі й вино; далі панотець підійшов до його:

— Мое вам ніжайшее почтеніє! — каже. — І взялись за руки. Тут і шезло те, що в панотця в жмені. Те ж зробила і Люборадська.

— Ваш син первий раз? — пита Люборадської смотритель.

— Так єсть, ваше високоблагородіє, — відказала вона.

— А умеет он читать?

— Каже мій піп, що вміє, а я неписьменна. В церкві читав, сама чула-м.

— Ану, мальчік, прочитай нам что-нібудь, — заговорив смотритель до Антосі, взяв книжку з стола.

— Вот его, — каже.

Куди як оторопів Антосьо!...

— Господи, — в душі молилась паніматка, — допоможи ж йому!

Та книжка була псалтир гражданського друку. Антосьо вмів лиш по-церковному і то читав на насъке, а не на мос-

ковське, то й почав: блажен-муж ко-го-рий не хо-диш по лу-ші...

— Того стоїло б попушити, хто тебе учил читати! — гукнув смотритель. — А хто он таков? Хто учил тебе читати? — запитав далі.

— Га? — озвався Антосьо.

— Питають, дурнику, хто тебе вчив читати, — підхопила мати. — Кажі: татко.

— Татко, — за мамою сказав Антосьо.

— Мій старий сам його вчив, — додала Люборадська.

— А сам то он где учился?

— Ми люди старосвітські. В школах мій старий не бував; так, коло дому навчився.

— Так і відно, — зоговорив смотритель, — не так би дити́ читало. Єво би стоїло попушити, чтобы не брался, коли не способен. А где ви останувілись?

— Ще нігде, — каже Люборадська.

— Ну, так ступайте к Волоськой.

Весь оцей час панотець стояв коло порога з сином.

— А ви где? — пита смотритель.

— У Волоськой, думаю, — озвався панотець, — если будет ваша милость позволить.

— Харашо! — І пішов собі назад, звідкіль вийшов, а ці й собі пішли.

— Що то за Волоська? — спитала Люборадська панотця, як уже вийшли з того підземелля.

— Та то вдова, дячиха.

— Тут якась вже вербувала мене до себе і сказала, щоб до Волоської питатись, — чи не вона се буде?

— Та сама, — підхопив попович, — другої Волоської нема.

— Як там у неї — добре стояти?

— Ні, — каже попович, — я вже рік, там, а нічого доброго нема.

— Чого ж так смотритель за нею? — пита паніматка.

— Платить, — каже панотець.

— Та ще й доносить, — додав його син, — іноді ще й підбреше. То смотритель і любить її.

— Он як!... А чому ж в другім місці собі станції не знайти?

— Опісля злитиметься смотритель, — зоговорив попович, — і буде за що, чи ні, так і б'є.

— Хай йому цур! — озвалась паніматка.

— І я кажу, — каже панотець. — Лучче нехай вже дитина так перемучиться, а додому приїде, то відживиться, аніж мають ні за що здоровля відняти.

— Добре мої покійні татуньо говорили, — подумала Люборадська, — що то будуть не ученики, а мученики; не учителі, а мучителі. — Далі заговорила: — Согрешили ми перед Богом, прогнівили Його милосердного! Не дарма стоїть написано: нашлю на вас мучителів, грабителів, розорителів і вкорочу вам віку, як будете злі... Не одному дитяти за наші гріхи тут віка вкоротять, — додала сумно.

— А що не одного талану позбавлять, то й Бог забув, — додав панотець.

Так, то іначе, а все на один лад кметуючи, дійшли вони аж до Волоської, покинули дітей своїх і поїхали, розпивши могорич. Що то вже плачу було, як мати виїжджала, а виїжджаючи наказувала: „Учись синку, а то будеш битий”. — Антосьо не бував дальш Тернівки — і то з матір'ю, а тепер остався за дев'ять миль! І гірко плакав та щиро. Та плач, хоч і цілий океан-море наплач, а лиха не обійдеш, ні об'їдеш. І мати сплала і поїхала, поцілувавши сина в голову.

III.

Від жнив аж до Різдва бідував Антосьо у Крутих: і страху не раз набрався, аж крізь сон жахався, і голодом не раз намлівся, і всякої нужди натерпівся, і чого не було? Як приїхав додому, то сестри зустріли його на подвір'ї, ввели в катку, а там батько збирався „з молитвою йти“ і вже стояв зовсім готовий.

— Здоров! Здоров! — каже старий, як Антосьо підійшов привітатись. Та привітавшись, і став неборак під грубою. А батько підійшов до його, погладив по голові й каже:

— Змерз, га?

Антосьо нічого не відказав і навіть не подививсь на батька.

— Та подивись бо на мене! — каже тато і взяв його рукою під бороду та й підняв голову. Та голова підвелась, а очі в землю дивились, або по боках.

— То й не подивишся на батька? — каже панотець. — Не візьму ж я тебе з дзвінком, як з кропилом піду! Візьму паламарчука!

Антосьо й глянув, та зараз же спустив очі додолу. О. Гервасій відступився:

— Нема часу, — каже, — треба з молитвою йти; — і до жінки: — та який мізерний став!

— Або ж там не вимучать? — озвалась паніматка. — Не доїсть, не доспить... Не даремне мої татуньо покійні було кажуть, що то будуть не ученики, а мученики...

Нічого не відказав панотець: взяв патрахиль з хрестом і требником, взяв патерицю і пішов з хати; в сінях гукнув на міхоношу і потяг за ворота. Тоді тільки паніматка завважила, що тут і дочки стоять, та й гукнула:

— Ви чого стоїте, як свічки? І ти, корова, стала? — себто до Масі. — Гайда мені пшеницю вибирати!

В тій стороні кутю варять пшеничну, а не ячмінну, як у гетьманщині, ще й не сяке-таке зерно беруть, а вибирають щонайкраще. Вже за кілька день сидять над решетом, в кого баба є, а в кого дітвора. І паніматка погнала своїх до „дубання“. Антосьо не пішов за гуртом, а потяг надвір та поліз по стромах шукати чого на санки. До вечора ще й насковзався. Там усе гори.

Всі такі панотці, як о. Гервасій, росли, мовляв, у громаді, і хоч вийде на попа, а серце йому все таки лежить до гурту. І вже хоч старий, а не цурається давніх компаністів: то іграшки спогода, то це, то те. І все давнє відживало і до громади його тягло. А кому не любо оглянуться назад себе, спогадять свою провесінь, спогадять ту пору, як не знав луччого вбрання за білу сорочку та червоний поясок, що мати сама з скрині вийме, сама й підпереже синка; як не бажав від світа нічого, лиш коли б побігати з хлопцями? Не бачати нічого злого на собі, такі батьки й своїм дітям не боронять жить, як самі жили. І о. Гервасій так. Хоч світ тимчасом багато відмінився, на громаду стали позирать не тим вже оком, а він було ще й сам каже Антосеві: „Та ти пішов би між хлопці, погрався б! Чого нидієш в хаті!“ А хто не був дитиною? І Антосьо як на вітрі полетить. І жди його аж ген-ген.

— Та ти хоч попоїв би, — скаже мати. А Антосьо лизне що, та й побіг.

— Вже наївся, — каже.

— Хай біжить! — озветься тато, — навганяється, смачніш пополуднає.

Отак Антосьо живучи, спізнався зо всіма хлопцями в селі і на всі штуки мав компанію, та ще що скаже, — чи в коней, чи в баштана, чи в м'яча, як літом, — то хлопці й слухають; а як зимою, то без його сковзанка не втиралась, і всюди його перед. — Ге! Блаженство! Не один і носа розклеїть собі, та проте щасливий! Тільки вже на колесо Антосьо не сідав, бо вдалось йому в тямки: раз сів та злетів і розбив собі чоло над бровою, ще й навхрест. З цього пішло, що в Крутих його прозвали спочатку хрестоносцем, після христовозом, а там віслюком, що ніби Христа возить.

З того часу, як удруге розбив чоло, Антосьо, мовляв, не

сідав уже на колесо. Було вийде подивитись, і аж тремтить, аж йому волосся їжитьсь; та лучче з другого посміятись, аніж самому сміховищем бути. І стоїть собі, дивиться; а колесо аж бурчить і льоду не доторкається. А кругом хлопці й дівчата стоять, піджидають, поки злетить той, що крутить його, щоб собі сісти й собі злетіти та й стать крутити, щоб і третій полетів. Жартують, сміються. І Антосьо за гуртом сміється. А там один за другим на нартах бігають. Вгледів Антосьо — не миле йому й колесо: вже побіг джоган шукать, й через годину — ого! — аж іскри скачуть — так полетів за гуртом і собі на нартах. Ще й джоган в його мережений. Так день до вечора пролітав; так і Ордані діждались. Пішов о. Гервасій з кропилом; кожен хазяїн чи хазяйка тому паляницю, тому те, а Антосеві шажок — дзвінок залатати. От дзвінок і перестає калатати, а вже дзвонить, бо залатаний.

Всього три дні ходив Антосьо по селі і виходив аж три злоти. Що то за радість була! Вже не то що, а знав він кожен шажок: де на йому пляма, де карб; а все лічить, все на купки склада, то в кишеню забере та побрязкує — сестрам жалю завдає, що в них нема, а в його є. От і приступила Текля та й скиглить: „Дай мені, дай! Дай, Антосю, дай!“ І Орісі аж очіці блищать, — так би й собі попросила; та вже соромилась за себе, то просила за Теклю: „Та дай їй, — каже, — в тебе ж багато!“...

— Еге, дай! — озветься Антосьо, — а сам з чим останусь? Вам дай, а я за що собі бублика куплю? А в Крутих не те, що дома: там і на шматок хліба жаден.

Згадував Антосьо Круті, а мати шматтячко передивлялась, сіртучки; швець чоботи приніс; Маса лагодила, що того потребувало, а там, заплакавши всі гуртом, випроводили Антосю з дому і остались ждати до нового розпуску — до Великодня.

Та й з'їли паску без Антосю, бо не було способу через Біг переправитись: розлився, шумить, порони позносив; а де зостався який, то на берег витягли. Так довелось ждати аж до вакацій.

Як аж розпустили вже й на вакації, прибігли школярі до станції, мовляв, до Волоської, а її не було дома, і старшого не було. Як от після всіх і старший прийшов.

— А де хазяйка? — питає. — Чому обідати не дає?

— Десь нема, — відказали.

— Ну, всесожження! — гукнув тоді.

Шатнула дівчора по кутках, знайшли журнал; старший сам „ноту“ зняв і положив на столі. Тимчасом і свічку засві-

тили і поставили на столі. По всьому один узяв ноту і повісив собі на шию та й став; а старший взяв журнал і чита на обгортці: „Журнал для записування поведення учеників в квартирі Водоської. Поручається квартирному старшому Андрію Заболоцькому“... Та й перевернув обгортку. Там скільки графок: в одній ставиться число, в другій записується, „кто куда отлучался і зачем“, в третій — „скоро лі возвратілся“, в четвертій — „кто шумел“, — сюди вписують і „кто мужичил“. П'ята графка зоставляється для начальника, — над нею надписано: „отметка г. Инспектора“. — Все це перечитав старший, і всі стояли мовчки. Як перечитали і всіх, хто був записаний в журнал, і яку покуту виніс, тоді зняли ноту з шиї і поставили на стіл, над його розіп'яли журнал і запалили. Горить журнал, шмалиться нота, тліють мотузки, а школяр співає: „вічная пам'ять“. По всесоужженню старший ліг, а дівчора почала тузатись, кому ноту закинути. Кожен хотів послужити їй, відомстити за своє.

— На двір „шаліти!“ — гукнув старший. Та хто вийшов, а хто й не послухав: вже було послі екзамену, то всі власті і обов'язаності ні до чого. Як надійшла й хазяйка.

— Чого б волочитись? — заgrimів старший. — Тут їсти — аж кишки болять, а вони пішли!

— Як і не піти? Як би-м не пішла, то так би-сьте і пороз'їждкались; а пішла, то чорта йзісте — не білет возьмете.

— Не возьму? — заговорив старший гнівно, — та я вам хату рознесу, як не дадуть мені білета через вас.

— Та я вже бачила таких мудрагелів! От лиш не мовчіть, то як піду до смотрителя, то так їжицю спіше, що й не присядете!...

— А ну-ну! Чи не розвалю хати! — Більш не було часу говорити, бо дали на стіл. Тільки вхопились за ложки, як загрузкотало попід вікна.

— Підвода до когорсь! — заговорили всі, і кожен подумав: — Може до мене.

Як входить чоловік і дає лисьмо старшому.

— До мене! До мене! — почав старший і, лігши поперек кроваті — головою до стола, почав зо всієї сили грузкотать в стіну ногами та гукати: — „Гвалт, розкіш!“

І обід йому відлетів.

— А „гоїрків“ нема? — спитав, переставши грузкати.

— Є! — відказав хурман.

— А ягід?

— І ягоди є.

— Давай сюди. Сюди ягід! Гоїрків! — гука він і знов почав вироблять ногами.

— Та що ви робите оце? — заговорила Волоська.

— Молчать, хазяйка! — озвався він; а тимчасом хурманівнік мішок з огірками і горщик з ягодами. — Пішла робота поза вуха.

Хай же старший молотить, а ми подивимось на двір, чи не їде друга підвода.

Як то ні? — Їде до Антося. Не вспів він вийти проти підводи, хоч і збирався. Той тільки ходить, до кого довго не їде. Або сам, або в компанії з ким, кому по одній дорозі їхати, виходять школярі далеко за місто підводу стрічати. Кожен проїжджачий — все то підвода, думають вони, *sub-aqua*. І скільки суму, як ні, та скільки ж радости, як потрапить на свою! Всю компанію забере з собою і везе до міста. Як лучиться, що потомляться, то раді й чужій підводі: посідають всі і везуть тому радість. Подивились би ви, яким огнем горять очі того дитяти, що каже камбратові: „Тобі підводу привів, сідай! Їдь!” І мало не плаче, що в самого нема цього щастя.

— Люборадський! Підвода до тебе! — хтось гукнув.

Аж затрясся малюк на цю звістку, аж побілів і на хвилинку наче прикипів до місця, наче його хто бливом приварив, та тільки ж на хвилинку. Далі як схопитися, то наче його припік ззаду... І двері не відчиняв: самі наче відчинились; тільки долоні палали, що вгрівся ними з розмахом, як летів на двір. Приїхав староста Солодківський — само собою церковний: другого старости там і не знають, хіба на сватанні. Як сонечко зайшло, то Люборадський вже далеко був від Крутих: так виїхав, що не дав і коням гаразд перепочити. Не задержала його Волоської скарга, бо Люборадські були чесні люди: як вмовились, так і сповнили. А декотрі довго тупкали, нім прийнялась вона ждати до післяжнив, і то положивши по золотому з карбованця проценту за місяць.

На другий день Антося обідав в Боршаді, а на полудень поспів додому. Дарма праця виписувати те, що діялось в Антосевім молодім серці, як під'їжджав він до свого села: от-от, от-от — і дома буде! Одна верства зосталась і здавалась йому милею; і та година, що пропала на переїзд тієї верстви, довша була за весь рік. Це не то, що зимою: з-під кожуха й носа не виставити! Це було літечко, і Антося на кожну стебелинку приглядався, їдучи проміж пашень. А пшениця шелестіла; цвіли волошки, і цвірчали коники в пашні. Як дихне вітерець, то все поле загойдається, захвилюється. Місцями і жінці білили, і копи вже стояли, а більш того, що п'ятки. Ось і знайомі жнуть, сторцюють снопи — Божу бла-

годать. Де-де на стерні і будяк стояв сиротою: обжали сіромаху, зоставсь один і наче б озирався, де ті колоски, що з ним розмовляли; наче б сумував за ними, кивав червоними квітками-головками на всі боки: один я, один зостався сіромаха! Повіє вітер, замете снігом, коли ще яка товарина не зломить, не вкоротить віку. — По другій горі черногуз дибав, коники ловив; а з долини церква виказувалася у садку, як горіх з гранки, і рябіли хатки. То Солодьки.

Ще від самого рання сестри виглядали Антося, і зодда-леки його побачили, як сидить-хитається на тій бричці, що стояла під коморою, що невидимкою її прозвали, і здорово вміла торохтіти. Повибігали назустріч, повилазили на бричку, — такі раді!... Звичайно — діти: ще нічого не вміли, тільки любити; ще нічого не знали, тільки брат сестру, а сестра брата, а всі разом — отця-неньку... Щастя-щастя! Та що не минає?... А вік — як маків цвіт...

Першим словом Антосьо поспитав, чи є баштан.

— Єсть, кажуть, — вже й курінь постановили, й діда на-йняли. І кавуни є, і дині, — вже як голова завбільшки.

Він любив баштана стерегти, то найперше й запитав про його, тоді вже про батька:

— Чи татко дома?

— Дома, — кажуть, — а мамуня в пасіці.

За цим словом треба було злазити, бо вже стали перед порогом. Не ївши, не пивши, кинувсь Антосьо на баштан, і Оріся з ним пішла; пішла б і Маса, та нікого було дома зоставити.

О. Гервасій спав і не чув, що Антосьо приїхав, і там то здивувався, як він прийшов з матір'ю додому.

— А де ти взявся? — каже.

Антосьо нічого не відказав, тільки посміхнувся і став, нагнувшись, не дививсь на батька.

— Та подивись бо на мене, — каже тато. І взяв його під бороду та й підняв голову, як і на Різдво. Як і тоді, голова подалась, а очі все в землю дивились: не смів поглянути на батька, — скоро привчили!

— Та який же ти мізерний став, — каже тато, — ще гірше, як на Різдво.

— Хіба там мало біди зазнає, — озвалась мати, — не доїсть, не доп'є, не доспить — то й марніє. Якби дома, то побігав би, а там нидіє, як на прив'язі.

Сестри мовчки поглядали.

— А як то ти вчився? — поспитав тато. — Чи перевели? Заблищали очі в Антося, що можна похвалитись.

— Ще й похвальний лист дали, — каже.

— Ану, покажи, — каже тато.

Антосьо пішов, розв'язав, що треба було, і показав той лист.

Кинулись усі дивитись, що він такий розмальований.

— Добре, сину, добре, — каже тато. — І віддав лист. — Сховай, — каже, — треба буде під скло вправити.

— Бачте, — заговорила мати дочкам, — бачте! Антосьо похвальний лист має від чужих, а вас і мати не похвалить. Гайда мені до роботи!

Поспускали носи дівчата і пішли; за ними й Антосьо потяг.

— Чого ти такий мізерний? — поспитала його Маса.

— Я? — каже Антосьо. — Я не мізерний.

— Де тобі ні, — аж очі позападали!

— То так тобі здається, а я зовсім не мізерний.

— А чи добре тебе годували?

— Де вже добре! Дасть червоного борщу та пастрямі, і хоч — їж, хоч — дивися. Як у хату внесе, то хоч носа за-тикай.

— Того ж ти й мізерний такий, ще гірший, як на Різдво був.

— Хіба ж я мізерний? Кажу ж тобі — ніт.

— А то правда, що ви там не доспите нічого?

— Се то правда, що спать не дають.

— А як же вони не дають?

— Хіба я не розказував вам, як був дома на Різдво?.. Аби задрімав, то так і дасть в „кушку“, або „пинфу“ пустять!..

— Що се воно таке? Як то — в кушку? Яку то пинфу?

— Ет! Відчепіться! — озвався Антосьо.

— Скажи, любо, скажи-и! — почали просити сестри.

— Не скажу!

— Скажи, скажи-и-и!..

Засміявся Антосьо і каже:

— То, маєте, так: як завважить старший, хто жупчики ловить, то й моргне на когонебудь, а той візьме перо за два кінці, вигне та підведе до самої кушки і пустить; аж слюзи покотяться.

— До якої то кушки підведе? — питає Маса.

— З тобою балакати!... До носа!

— А ніс хіба — кушка?

— У нас кушкою звуть, — каже Антосьо.

— А пинфа що то таке? — знов поспитала Маса.

— Пинфа?... Пинфа от що: візьме паперу та бавовни і скрутить папір у дудочку і в один кінець, в тонший, завине ту бавовну, запалить, роздує. Як добре курить, то запаленим

кінцем возьме в рот обережно і подме. То так сапне! Диму, як голова завбільшки, висунеться під ніс. Ще й кожухом накриють, як на кроваті спиш...

— Та нащо ж се? — питають сестри.

— Щоб не спав!

— А воно ж не душить?

— Де то вже ні! Так закашляєшся, що ну! Бухикаєш та й бухикаєш! І сльози котяться, наче били.

— Хто ж се виробля?

— Хіба я вже не казав вам? Старший.

— А якби йому так?

— Йому? Ніхто не має права!..

— І б'ють вас добре?

— Ет! З вами не переговориш, — немов би з гнівом відказав Антосьо і почав чогось шукати.

— Чого ти шукаєш? — питали сестри.

— Ножа! Піду вудлице вирубаю.

— Скажи, чи добре б'ють, то скажу, де ножі, — каже Маса, — та ще в нас є такий гострий, що ну!

— Гляди ж, щоб дала ножа; бо як обманеш, то вже ніколи нічого не скажу, хоч проси і розсядся.

І розказав, як там катують. Маса аж перехристілась, Оріся й собі, і Текля за ними.

— То за що ж се? — питають.

— З ласки та на втіху: от або замужичиш, абощо.

— Як то — замужичиш?..

— Давай ножа!..

— Та скажи перше!

— Давай ножа! Давай, тобі кажу!

— Скажи, то дам.

— Давай, бо буду бити!

— Скажи, то дам!

— Е! — почав Антосьо з гнівом і підскачів з кулаками, — давай, бо так і вчистю.

Маса тільки осміхалась.

— Не даси?.. Давай!

Маса все сміялась.

— То на ж тобі! — сказав Антосьо і з цим словом такого стусана дав, що та так і облилась сльозами. Оріся й крикнула:

— Чого ти б'єшся, Антосьо!

— Вже почали? — гукнув тато з покоїв.

Та Антосьо не чув. Він тільки вчистив Маса, то так і чкурнув з хати. А сонечко вже заходило. Поки Антосьо справився з сестрами, всі хлопці довідались, що він приїхав.

Були й такі, що не вірили, аж поки сами не побачили, як він вертався з поля з матір'ю.

— Антосьо їде! — стали кричать. І вискоком за бричкою — та не пішки, а все верхами на хворостині, та ще й загнуждавши її, бо коні все цугові, щоб не здурила, не побилася. А на що ж так батюгою підтина? — Е! Не знаєте ви! Щоб краще басувала. — Аж квіт збили дорогою. Антосьо мов би духу коням піддав, бо всі тащать такими герцями, що мабуть і під самим гетьманом кращого коня не було.

Куди ж вони їдуть, молоді лицарі?

Просто дорогою за Антосем. І як він повертав у подвір'я, хлопці гукали:

— А чи вийдеш?

— Побачу, — відказав той, і серце йому задріботило в грудях, як тільки в такому віку й може.

— А як думаєш — вийде? — питали хлопці один одного, як Антосьо пішов до хати.

— Може вийде, а може й ніт.

— Пождім його, та тимчасом і коні попасемо!

— Ну добре, — заговорили і поставили свої коні в ряд, повстромлявши голови їх у пліт. Другий споришу нарав, посипав перед конякою: „Іж, каже, насичайся... Ге! Чогось не їсть! Мабуть, дорогу чує”.

Поки отак коні стояли на попасі, верховці крізь тин позирали, чи не йде отаман. А він з сестрами справлявся. Хто дверми скрипне, тут все думають: от він. Аж ось і справді він.

— Сюди, сюди! — почали хлопці. Антосьо й побіг до них.

— Ге! — каже, — а в мене й нема коня.

Переглянулись лицарі і мовчать.

— Нумо, браття, в коней! — заговорив Антосьо.

— Нумо і в коней! — Зараз поздіймали вуздечки, зв'язали віжки, стали впротяз і закурилось. Антосьо ззаду лупцював, любуючись, як його коні басують.

IV.

Промайнули вакації, як з батога тряснув, навіть Антосьо і в м'яча не награвся, і в коней не набігався, хоч бігав щонеділі, щосвята, і в м'яча грав щодня, як проти ватаги вийдуть. Як на зло — тільки розіграються, а тут чечуга і тне свого клуса — тюп-тюп! тюп-тюп! — і кургиче. Малеча, що сидить під тином, і почне: „Ватага йде, молока несе, а ні в цицьці — те мені!”...

Коли б хто мав силу Навина, так би й гукнув: „Стій, сон-

це! Ми ще не нагнались!" Та ба! Пора вівці вилучати. Та ще як трапиться, що ягнята злучаться, або телята! І без того крику, аж у небі чути, а так і Бог забув.

Е! Не хотілось Антосеві удруге до Крутих! Тут воля на все, і всього доволі, а там!... І плакали, і молились, та таки попросились. Поїхав Антосьо — та не сам, не з батьком, не з матір'ю, а духовник віз свого внука, то й Антося взяв. І тепер би дорога не минула Люборадської, то вона не мала часу: збиралась у Тернівку везти Масю до науки.

Пан Росолинський здержав слово: був на Спаса в Тернівці, бачивсь з Печержинською і привіз панотцеві звістку, що в неї аж одинадцятьоро дітей вчиться. Якби не жнива, то Маса давно б уже була в Печержинської, тим більш, що дідич спокою не давав; та жнива були на заваді. Тільки ж під кінець серпня жнива минули і возовиця кінчилась, то на все було часу.

Довго паніматка не приставала віддати Масю в науку, а ще до ляхівки: „Нащо, каже, їй та наука? Ще й віри відчурається?“ І вмовляв о. Гервасій, і все. І йому, правду сказати, не науки бажалось для дочки, не освіти; а хотілось, щоб і вона була, як людські дочки, як всяка панянка: чи навчиться, чи ні — аби в учительки була, та по-лядськи цвенькала, бо з „хамською", хлопською мовою, мовляв Росолинський, тепер уже нікуди соватись. Такий, значить, світ настав...

— Ні вже! Що не кажи, а анцихрист або вже народився, або скоро народиться, — заговорила паніматка. — Де таке видано, щоб дівчат учили, як хлопців?... Ні вже! Вже останні часи зближаються!

— Дурна ти та нерозумна з своїми часами останніми! — сказав панотець.

— Говори: дурна! — озвалась паніматка. — Вже ти не розумніший за мого покійного татуня, а вони, було, все розказують, що так і так діятиметься, як зближиться страшний суд. І як згляну на світ, то якурат так і єсть, як було покійні розказують.

— Дурна ти, і твій татуньо дурень був.

— Та пуста річ сказати: дурна, дурень. Ще я — ну! Хай і дурна, а що мої татуньо покійні, то дуже розумні були.

О. Гервасій засміявся.

— Ти смієшся? А ну ж скажи, кому в пеклі буде найгірше?

— Тому, хто найбільше нагрішить.

— А хто ж найбільше нагрішить?

— От тобі й раз!.. А почім мені знати?

— Бач — не знаєш, а покійні татуньо то й знали: піп найбільше нагрішить!.. А котрий так не служить, не щиро править, а тільки язиком меле, тому язик висітиме аж до пояса, та такий чорний! І чорти гаками тягтимуть його за язик... Он то як!..

— Ану ще що?..

— Буде з тебе й сього! Ти ж піп, ти сам повинен знати; а я неписьменна! Куди мені попа вчити? — Себто хтіла похвалитись, що, мовляв, я й неписьменна, а знаю більш за тебе. — Е, якби то мої татуньо встали! — додала, киваючи головою.

— То що б? То що б? — забалакав панотець.

— Вони все б розтолкували, що до чого йде. Все було розказують, як і що. От як дивлюсь тепер на світ, то наче їх речі слухаю. Кажуть було: монахи житимуть, аки миряни; а миряни, аки невіра. Хіба тепер не так? — Кажуть було, що як зближиться страшний суд, то люди поробляться скнарами такими, та проші любитимуть; один рів будуть засувати, а другий копати; ліси пообкопують!... Все, було, покійні розказують! А тепер хіба не так? Та ніхто не бачить... Женитимуться, кажуть було татуньо, веселитимуться до останньої години; нікому і в голову не прийде, що ангел іде і печаті несе; кохатимуться, женихатимуться і гадки не матимуть: осліпить сатана. І блажен тільки той, кого обрящет бдяща, — закінчила паніматка і зложила руки до Бога.

Дійшло до смаку панотцеві, він і озвався:

— Та й Мартин Задека пише багато. Він каже, що Москва взойдеть на височайший градус; що духовное владеніє прийдеть во ізможденіє, і закони ослабють. Воно б, бачся, й так! Та ще жидови чимало на світі зосталось, а в останні часи вони всі вихристяться... От що! То я й думаю, що до того ще далеко.

— Безпрестанно молітеся, пишеться в Письмі Святім, — заговорила паніматка, — майтесть на осторожності, бо не вісте ні дня, ні часа, в огонь же син чоловічеський прийдеть.

— В який огонь? То в онь же! — проправив панотець. — Нібито: в котрий.

— Говори! — озвалась паніматка. — Хіба ти розумніший за мого татуня? А вони покійні було читають — в огонь же...

— Та я тобі книжку покажу.

— Якби я вміла прочитати, то що іншого; тоді давай мені книжку. А тепер на що вона мені? Та й те сказати, що теперішні книжки перепорчені, — давніх правдивих нема, попереводили.

— Бач! Тобі погано, що не вмієш читати, а Масю до науки не хоч везти.

— Вона ж уже вміє по книжці молитись, то чого ж більше?

— Сього мало по теперішньому світі. От послухала б еси Росолінського, то не так би заговорила.

— А він хіба з Богом говорив?

— Та дурна твоя голова жіноча, — сказав панотець, — хіба як з Богом не говорив, то вже й віри йому не няти?

— А чого ж ти віриш у його, як турчин у місяць? Хіба він знає, куди до раю навпростець?

— Ет! Кому що, а курці просо! — заговорив панотець із серцем, і аж сплюнув. — Дай но чого перекусити, а то аж кишки сваряться, — додав далі.

Не вспіла паніматка на стіл подати, бо приїхали гості — сусідський таки панотець: була неділя, то для кожного вільний час. Почалась учта. А поли — народ учтивий, — куди! Нікому не жалують хліба-соли. Випили по чарці, що один Бог, далі по другій.

— Що ж, — кажуть, — варт чоловік без пари?

— Та Бог у Тройці перебуває!

— Та хіба в нас не чотири євангелисти?

— Е! Як на руці чотири пальці, то каліка: треба щоб п'ять було.

— Шість день Бог творив світ.

— А в сьомий почив од всіх діл своїх.

— Та не так бо, — каже Люборадська, — а ось як: премудрость создала собі дом і утвердила стовпів сім.

— Га-а-а! Добре, мамуню! Йй-Богу, добре! — заговорив гість, хитаючись і хапаючись цілувати її в руку.

Поставили й „сьомий стовп"... А як долічилились через дванадцять апостолів, чотирнадцять посланій Павлових та зближались до сорока святих, то й самі стовпами поставали. І на день засіріло.

— Пора мені додому, — каже гість.

— Та ще по чарочці! — заговорив о. Гервасій.

— По одній, — додала його паніматка, — щоб знаєте...

А! — додала, — хай нашим ворогам тяжко! — і держачи в руках чарку з „православною“, почала приспівувати, а панотці підтягати:

Зажурилися вороги,
Що ми стали пити;
Заболіли їх животи,
Чим будем платити...

А ми тут, вони там,
Трасця їх животам...

Та й заговорила, дивлячись на чарку:

— Пройшла еси вогонь і мідні труби, і пляшки й келяшки; всюди їздила, то піди ще й піішки!

І випила, скривилась, зморщилась, налила для гостя і дає:
— Проше, вашеці!

Взяв і приглядається, а Люборадська співа, в долоні прищиплюючи:

А випийте ж, кумцю!

А випийте ж, любцю!

Та випийте ж до дна:

Там горілочка смачна.

І за нас, і за вас,

І за тую неньку стареньку,

Що навчила нас, нас,

Хороше ходити, горілочку пити.

Останні слова вже притоптувала.

Та „кумцьо“ таки не випив.

— Чи п'єте ж?

— Попо-попождіть! Попо-ждіть, мамуню! Зараз! — і затаг, рукою вимахуючи: — До-сто-йно есть я-ко воістину...

О. Гервасій за ним, а паніматка й собі... Далі поставив гість чарку і вдарив поклону, а за ним і всі. Співають та б'ють поклони, а надворі вже старий день.

— Пора їхать! Пора! — каже гість, як проспівали й сльози обтерли.

— Пождіть, кумцю! Ще хвилиночку! — просить паніматка.

— Ні вже! Бувайте здорові!

— Та сядьте бо, щоб старости сідали! Та ще вишні-вочки...

— Ні, спасибі!

— Ну, дулівки...

— Спасибі! Поїду.

— То сибіряку, або слив'янки, або яблунівки...

— За все, за все спасибі! Поїду! — і поплентавсь на двір казати коні запрягати.

Поки запряг попівський наймит, то вже й небо червоніло; поки виїхав, то ще не пізно було, бо сонечко тільки з-за гори викочувалось.

— А тепер, жінко, спати? — заговорив о. Гервасій.

— Тобі добре спати, а мені хазяйство...

Через годину панотець хріп, а паніматка товклась по перині.

Не часто траплялись такі оказії в Люборадських, та все ж бували; тільки не за кожним разом таку палю забивали, хоча й насухо ніхто не виїжджав. Такий уже звичай.

Тимчасом зближалась друга Пречиста, а припадала в суботу; в п'ятницю ж у Люборадських така колотня була в двірку, що й не сказати: паніматка ходила з заплаканими очима та бідкалась; Маса немов би плакати збиралась, а панотець тільки руки потирав, кидаючи оком на вузли, вузлики, вузлички, що рядком понаскладали, наче на край світа в дорогу збирались. Не так чого понабирали, як їжі: скільки печених курок, ковбас, сухариків, сущиків і всякої всячини! Наймишки аж повпрівали, бігаючи то з пекарні, то в пекарню; паніматка також пітом обливалась, обв'язуючи, замотуючи; тільки Маса ні в віщо не входила.

Чому ж це так? Чому паніматка не нажене їй холоду? Ге! Вона вже останні години добуває дома — в науку поїде, то хай погуля.

Глянула паніматка на все, чого понаготовляла, і задумалась: — Коли б, каже, чого не забути, щоб дитина не мліла голодом в чужині; бо не дурно ж мої покійні татуньо розказують було, що будуть не ученики, а мученики... Боже мій, Боже! — додала вголос, — лучче було не родитись, аніж бачить, що тепер діється на тому світі Божому.

Взавтра вже мала виїжджати Маса, і як всі полягли спати, а в пекарні ще начиння милось, вона кивнула на наймишку Ганну і пішла на тік, стала в кутку між стійками і почала гуторить. Все село знало, що діялось у панотця, то слуги й подавно, тільки ніхто не знав, чому батько хоче, а мати ні.

— Тим, — каже Маса, — матуся не хочуть, що там запанію.

— То не панійте, — каже Ганна.

— Е! Мене ж задля того й везуть.

— То прикиньтесь, що запанієте, а справді не панійте.

— Не вмію.

— Біда! — каже Ганна. — Тоді вже не станете зо мною до розмови, як тепер; тоді вже, може, битимете, як і подивлюсь на вас, тоді...

— Не знаю, — перебила Маса. — Може, з мене вийде така ягá, що й пальці слугам підрізуватиму.

— Не дай, Боже, щоб ви перемінились! Тепер я вас, панно, так люблю! Всі дівчата вас люблять, все село, а тоді зненавидимо, що й зустрітись противно буде. Не панійте! Жаль вас буде. Тепер і співаєте з нами, і все; і за дружку стаєте;

а тоді... Ви обіцяли мені вінок виплести до шлюбу, — вже не виплетете, вже запанієте. — Останнє слово Ганна вимовила так жалібно, що аж сльози покотились. Маса й собі заплакала, не знаючи чого.

Виріши між простими дівчатами, хоч не в розкошах, та й без нужди, Маса надивилась на горе гірше і вицохала добре серце, бо й своє лихо навчало і чуже. Від простої ж людини вища, розумніша нічого злого не перейме, а ще й ту за собою поведе. Тільки й перейняла Маса від дівчат, що пісень понаучувалась; та кому цей скарб на заваді! Навіть не набралась ненависти до панів. Лучалось, що кляла їх, — та й своє лихо забувається, а чуже й голови не держиться. Не знавши жадних витребеньків та викрутасів, була вона проста та щира; нічого не крила в собі, бо й нічого було, як квітчці гоїй в зеленім гаю. Панування прилежало небогу, і їй кортіло запаніти, та в душі жаль було тієї простоти, тієї невинности, що вона збиралась кидати, сама не знаючи, чого шукає, що кидає. І щиро плакала, сама не тямлячи, чого сльози ллються.

Йдучи спати, Маса думала собі: мабуть я, хоч і запанію, а не буду погорджати простими дівчатами. Вони такі добрі!... А може й буду: може вони добрі тільки тепер, як я не панюча; а як запанію, то здукавіють, як Ганна каже, і я їх зненавидю. Бог його зна, що то буде!

А Ганна думала:

— Прокляті науки! З такого янголяти вироблять чорта, що ні відхристишся, ні відмолишся. Пропаша людина! Бодай той непростений був, хто видумав таку нелюдяну науку!

Виїжджала Маса на саму другу Пречисту: вибрала мати свято, щоб часу не згаяти. Дівчата вільні були, то й прийшли випроводить попівну-товаришку. Попрощавшись з батьком задовго перед виїздом, бо він пішов до двору, попросилась вона в матері і пішла вперед з дівчатами. Багато вони говорили, ще більше раяли, як прикидатись панею, а справді панею не бути; як викручуватись від учительки, як, бува, провинишся, — всього було сказано: чим багаті, тим і раді. А ще й половини не вговорили, як показала курява, що їхала паніматка. Попрощалась Маса з дівчатами, поцілувалась з кожною, доки ще не видно було до матері, — бо вона хоча й не забороняла сходитись з дівчатами, а брататись не дозволяла, — і ждала при дорозі. В полі вже тільки стерні жовтіли, та рябіли гуси, а де-де й худобина ходила пустопаш.

— Оце ми випроводили товаришку, як на цвинтар, — говорили дівчата, вертаючись в село. — Вже вона не вернеться

для нас, пропала; запаніє, злукавіє, то все одно, що і вмерла. Прокляті науки! — І почали співать сумних пісень: як мати виряджала доньку в чужу сторононьку, а сонечко грало у неділю рано. Проспівавши цієї, почали й другої:

Бувайте здорові, батьківські пороги,
Куди походили мої босі ноги.

V.

Кому лучалось бути в Умані на Софіївці літ тому з двадцять назад, той мусів завважити на гулянні за паном статнього козака, чорнобривого, високого; з обличчя він був дуже гарний, а в очах світилось щось котячого, мов би так і кинеться, як кіт на мишку.

Ми себе забули, а ляхи не забули, щоб ми були; то мов би на знак, що поконали козацьку волю, що по їх сталося, — двірських служак звуть козаками і зодягають їх наче б козацьки, тільки все на сміх: шлик козацький з червоним верхом і китицею, а шаравари аж білі, і сірого сукна куртка — не куртка, а немов би фрак, та й не фрак; а казна-що: спереду поли зовсім обрізані, а ззаду хвостик, і блискучими гудзами обтукано. Ще й жилетка червона, як жар, і також з блискучими гудзами. Літом, замість отого фрака, козаків водять в такій одежині, що й ім'я нема; до станка пришито замість полів брижі з на п'ядь довжини. Замість шлика, літом можна бачити на козаках якусь шапочку-макотьорку, що тільки чуб накриває; попід шию вона ремінцем прив'язується, щоб з голови не спала. Де-де на такій шалочці можна бачити й гальони. Запорожжя панам кісткою в горлі сіло; то щоб лучче його осміять, вони вчепили своїм дворякам оселедець: жмут волосся коло лівого вуха. Його там звуть: „кок“.

Такий то був козак і так зодягався, що ходив за паном по Софіївці. Був він син звичайного кріпака, чи, як там звали, — панського підданого, Стецька Печериці, а сам звався Явтух. Спочатку, як і всі хазяйські сини, пас він батьківські ягнята; а там, як набирали хлопців у двір, то й йому випала лиха година. В дворі Явтух спершу був за козачка — нібито кухтою, — а там, як підріс, то й козаком зробили — себто їздив за форися і коло панів таки usługовував.

А в пана була „содержанка“, її величали панна Фрузина. Була вона звичайна Пріська, чи Фрасина — по-книжному

Євфросинія, — кріпачка, силою взята в двір; за літ скільки запаніла, зляшшла і стала зватись з волі пана, та й не без своєї, Фрузиною і панною.

Поки Явтух ріс та краси набирався, Фрузина ледачіла, старілась; як йому минуло двадцять, як на його всі заглядалися, — їй стукнула тридцята паска, а з обличчя більш двадцяти літ їй не показувало. Тоді стала вона докучать паннові: віддайте мене, бо собі сорома наробите: де ж мені дітись з малим сиротою?

Не трудно було вдоволити її, мавши панську власть: — рече і биша! І дав пан приказ „некрут“ ловити. Наробили галасу в селі, а парубків з двадцять забили в дибки. Стали небораки в лаву, кожен із сторожем в паровій дибці та ще й у путі. Нікому і в голову не приходило, чого то панна Фрузина в вікні сидить — сумна та невесела; матінки плачуть, сестри побиваються; то думали, що й їй до серця дішло. Явтух жартував, посмішкувався з новобранців, що вони носи поспускали і так поприбирані; а того і в голові не клав, що ввавтра яснеє сонце, з-за гори викочуючись, застане й його на зборні, в дибці, і ланцюгом до сторожа прикованого.

— Що? Найшда-сь до сподоби? — питав пан Фрузини, як новобранців на зборню відвели.

— Ніт, — каже вона.

— То, може, кого знаєш, що не взяли? Кажі, я пошлю.

Не думаючи, Фрузина показала на Явтуха; не думаючи, пан послав Явтуха ж за війтом і двома десятниками.

— Прийшли! — Явтух доложив.

— *Poczekaż*, — відказав пан, і казав давать вечеряти.

Веселий Явтух до столу usługовував, а ще веселіш позирала на його Фрузина.

— *Fajkę!* — гукнув пан по вечері.

— *Ślucham!* — одвітував Явтух, і люлька як вродилась.

— Поклич сіпак! — додав пан, пихкаючи.

— *Ślucham!* — озвався Явтух і зник.

Ввійшли сіпаки, трохи не в ноги поклонились.

— Ото, — почав пан, — *panie dobrodzieju*, вважаєте, я завважив, що в нас один некрут негодящий; треба його, *panie dobrodzieju*, перемінити...

— Пан тее знають, — відвітував війт. — Як перемінити, то й перемінити.

— Я, *panie dobrodzieju*, — заговорив пан, — перебрав все село і годящого такого не знайшов. Беріть Явтуха.

— Двірського, вельможний пане? — війт каже.

— Якого тобі двірського? — підхопив один десятник.

— Та двірського ж! — пан каже і гукнув: — Явтух!
— Shucham! — Сіпаки зирнули один на другого, а Явтух з'явивсь.

— Ступай за ними, сказав пан.

— Shucham, — одвітував Явтух, і всі вийшли.

— А що? — почав війт за ворітьми, — за діло браться!

Десятники і схопили Явтуха за руки.

— Що се? Защо се? — почав Явтух.

— Довідаєшся згодом!

— Мабуть на зборню? — сумно запитав Явтух.

— Та вже ж не в панську пекарню!

— Та в некрути? — додав Явтух.

— Та вже ж не тарілки лизати!

— Не потішайтесь, дядьки! — Явтух каже. — Мене спіткала лиха година, вона ж і на ваших дітей засіла, та може й вас не мине.

— Та се що другого, — відказали ті. — Чи нас, чи дітей наших заберуть, то громада добрим словом згадає; а тебе ледачого здамо, то й на молебень дамо.

Ще б, може, розмова велась, та вже зборня відчинилась.

— А! а! — почали новобранці на все горло, як побачили, що Явтуха в дибки забивають, — оце тобі, щоб не глузував з чужої долі лихої!.. Ти думаєш, ми не бачили, як то ти шкірив зуби, як нас переписували? Ото не смійся, підшово панська!

— Браття! — почав Явтух, та з гурту перебили:

— Еге! Браття! А давно побратався? А за годинку перед сим? Ге! Панський устілок, бач! Не забули ми тобі, як ти нас прискаржував!

— Браття! — почав знов Явтух, — і я безталанний, і ви не щасливіші за мене; не сварімось же хоч тут, звідкіль не кожен додому вернеться. А хто скаже: кому з нас не останній раз завтра мати борщу наварить?

— Що правда, то правда, — заговорив сторож, — і мій син...

— Та що правда, то не гріх, — одвітувано з гурту, — а як то тобі з панських подушок та на соломі спати?

— Який чорт — не я бачив подушки!

— А чого ж так звисока на нас позирав-есь?

— В палацах, бач, жив, — підхопили з гурту.

— Хай же й на зборні повалється!

І почали пісню:

Ой зачула моя доля,
Що не бути мені дома;
Буть в неволі козакові —

У залізі, у закові —
В тяжкій дибці, в лютім горі,
У некрутському наборі.

Ще пісні не скінчили, як запіли півні, і Явтух заплакав: у цю пору він весною, бувало, соловейка слуха крізь вікно з палацу; заплакала й решта новобранців: у цю пору вони, хто в полі ночував, зганяли воли пастиись; хто дома — не раз з дівчиною-зіркою стояв де в затишку, або під деревиною сидів. А тепер!...

Це діялось аж за Тульчином, від Солодьок миль за де-в'ять, або що.

У Явтуха ще жив батько — заможний був чоловік, — ще жила й мати, і сестра-каліка. Тільки й роду було. В селі як у барабан вдарив, що Явтух на зборні сидить; ще на світ і не заводилось, як дійшла ця чутка і до отця-неньки і, чуть на́зорю, вони вдарились до панотця та лямцем йому до ніг:

— Панотченьку! Добродієчку! Визвольте наше дитя! Хай матимем хоч під старість на помогу. Хоч з торбами підемо, та прейма матимем, де зиму зимувати.

З попа була людина добра, то чи сказав що, чи ні, а зодягся в рясу, — знак, що панотець до двора йде за ділом — і каже:

— Піду, попросю, а більш не можу.

Так коло полудня вернувся панотець, і Явтухів батько прийшов до його. Цей наглядці ходив за батюшкою, і ох, як тяжко було батькові, що панотець загостювали, а його син — одним-однісінький — отам у дибці!

— Ні приступу! — каже панотець.

— Ох лихо моє! — мало не заголосив Стецько. — Пропаша дитина, та й ми з нею пропащі.

— Підождіть, може ще що й буде.

— А чи буде ж?

— Та се в волі вашого Явтуха і в вашій...

— Де вже!

— Я вам кажу. Ось слухайте: панна Фрузина — так і панотець її величав, — за його тупкає перед паном.

— Панна Фрузина?! Тьху! Тьху! — почав Стецько плювати.

— Чого ж ви розхобились? Пропаде син.

— Та хай лучче пропадає, аби як людські діти, аніж пособачий. Я ж догадуюсь, чого їй забагається: вона хоче з ним до шлюбу стати.

Як почав батюшка вговоряти, як почав вмовляти, як почав преставляти та виправдувати її, то Стецько слухав, слухав та й каже:

— Порадимось з жінкою і побачимо.

Через тиждень у дворі й у Стецька весілля було: музики бубніли, чарки дзвеніли, набирались лиха й підосви і передки. А Явтуха мали на оці, аж поки від шлюбу не вертались. І всі дружби і бояри в путах були, бо забрав він новобранців, — каже: „Хоч востанне свою біду потішите”. — І потішили вони свою біду на славу; а ніхто й гадки не мав, що до вечора дибки позлітають, — що пан тільки таку штуку вдер, аби парубків полякати і віддати Фрузину.

Скоро весілля скоїлось, та не забарилось лихо. Фрузина панства не кидалась, а свекор і свекруха, не діждавшись добра від невістки, з журби та з лиха так і покотились. За ними й каліка на той світ перебралась. Поки ж батьки жили та сестра, то Явтух для їх притулку державсь своєї панії-жінки, хоч і сміялись з його на все село; а як Господь прийняв їх до Себе, то побивши Фрузину на всі боки, що качалась з московський місяць, махнув рукою і пішов на Басарабію, і слід загубив, наче снігом замело. Розказували чумаки, що бачили його в Одесі, після в Миколаєві, там на Дону; і вже казав, що за Дунай махне. З того часу Явтух як у воду впав: ніхто про його жадної звістки не приказував.

Заросла бур'яном Стецькова хата: там — а ще тоді — за прунта не тісно було, то ніхто не замешкав спустілого обійстя. Явтушиха ж не довго держалась: пани прозвали її панею Печержинською з Печериhi, перевезли в місто і ославили розумною, чесною та ще й умілою учителькою. „Вона, кажуть, в такого то пана і ключницею була, і дітей учила, і до розуму їх подоводила.” — І звезли батьки чималий гурток діточок — і хлопців, і дівчат. Вміла ж вона тільки читати по-польськи, що коло двору навчилась, та гаптувати сьак-так. От і все, що вона вміла доброго.

Такую то учительку нараяли і панотцеві Гервасієві! В такі то руки повезла панімадка свою Масю, вирвавши її з-межи дівчат-селючок, як зуб з ясен, на лихо та на безголов'я.

Від Тернівки до Тульчина таки чималий світ, то в Уманщину й чутка не дійшла про дивне життя теперішньої пані Печержинської.

Задалеки видно Тернівку, а тернівський костюл, що за торговицею стоїть, звідкіль оком засягти, біліється. Тепер Тернівка — погане місто: дома все соломою криті, десь то якийсь то під гонтою, — і як порівняти її з другими містами на Поділля, то вона трохи лучча від Шашови, а села єсть кращі. По лівий бік Дніпра міста нігич не походять на тогобіцькі, то й рівнять нічого.

Ідучи грядюю від Теплика на Вищий Ташлик до Серебрії

— соб ліс тягнеться, — зветься Сибір, — а цабе долиною села; та хіба під вечір або дуже зрання можна здогадатись, що там села, бо дим зніметься, а другої познaki нема, — сказано, в яру; а село з селом, як кільце з кільцем в ланцюгу зв'язується. Вищий Ташлик, Нижчий Ташлик, Середина, Березівка, Чан ідуть долиною, бік-у-бік труться. Долиною, вважаєте, річка тече — Вудич тощо, — і стави все долиною, то села й тягнуться понад воду. А Серебрія на поперечнім яру, як до Тернівки їхати, в сторону від тих сіл. Так ідучи від Теплика, як минеш Вищий Ташлик та Серебрію та спустишся в видолинок, а там виберешся на невелику гору, та проїдеш мимо одного хреста, що стоїть при дорозі, та не доїздячи до другого, бачиш, що Тернівка як з землі росте. Всамперед покажеться з-за гори костюл мурований, білий і червоний дах під бляхою; там один за другим жидівські дімки, все з заїздами, і новий недостроений ратуш, та коло його журавель над колодязем (а там і колодязь звуть криницею). Підїжджаючи все ближче та й ближче, бачимо тепер нову церкву, що років зо два як вистроїли, і другу, стару, маленьку, убогу, аж нижче пляцу, де ярмарок стає, — аж за жидівськими домами за поперечною перією. Дімки потягли і долинами, і по узгір'ях, — все хрищений люд живе за містом. То тепер така Тернівка, що вигоріла здорово; а колись вона була гарна: доми все були під черепицею, жили все багаті купці, багатими крамами торгували.

Так ще тоді, як Тернівка гарна була, по дорозі від Серебрії до міста, парою миршавими кіньми і пара лоша́т з-заду, їхала зелена бричка, присадкувата, черевата, і страх торкотала. На передку сидів хлопець літ дванадцяти, собою сухощавий, в гуньці. Себто мав бути за хурмана, та тільки батіг держав у руці; колись цей батіг був і посмолений, а тепер уже давно обліз, аж рудий, та товстий такий, і на кінці гудз, як голуб'яче яйце. Віжками керувала мов би шляхтичка, що сиділа ззаду. На голові в неї старенька хустина, чорна, з краями в квітки; на плечах пальто тернове, також чорне; на ногах черевики нові, козлові, ще неназувані; на шії низка коралів і три дукачі широзлотих. Опріч цих двох, на бричці була ще й дівчина, закутана в хустку, що тільки їй очі блищать, — щоб не загоріла.

Погана була їх їзда: то посторонок урветься, і вони стануть, ув'язують; а тільки рушать, як, дивись, орчик відірвався, або ланва спала. І знов стають, в'яжуть; і знов рушать — і знов пригода: заколесник згубили, і колесо зліта.

— А! Лиха моя година! Ото їзда! — говорить з досадою та жінка. — На, подерж віжки.

Хлопець бере віжки, а вона злізе, шука мотузку в бричці, в'яже. Поки тут виправиться, то коні позаступають.

— Возьми, Митре, розправ, — озветься до хлопця, — бо я боюся.

То й хлопець злізе; та поки тут розправить, то або на-шильник злетить і висить на крижиках, або коні зовсім по-розпрягаються, що тільки в шлеях стоять. Піде Митро туди, а тут ізнов позаступають. Тимчасом дівчина й засне на бричці.

— Вставай, дочко, будем їхати! — скаже та молодиця.

Дівчина сяде, очі протирає; і рушать, та й знов пригода.

Таку їзду в тій стороні називають попівською. І справді, це попадає їхала: паніматка Люборадська везла Масю до учительки. Виїхали вони з дому ще вчора, на Пречисту, а це вже другий день в дорозі. Якби далеко, то б і не диво, а то всього на всьо миль чотири — і так забарились! Не що, а справа їм заважала, то в Серебрії й заночували: попросились до якогось хазяїна в обійстя, аби від злого чоловіка безпечніше. Ні хати, ні вечері їм не треба було; хата для звичайного — ввесь світ, а їжу мали з собою — курочку печену, в рукавці зав'язану та в синім папері поверх рукавця, та квашені опірочки; для Митра в торбині сало на три цілі.

— Їж, доню, — каже мати, розв'язавши, що треба було.

— А ви? — дочка питає.

— Ет! За мене не турбуйся; я й дома наїмся. То тобі що другого: ти в школах будеш, в чужині; як не купиш, то й не їзиси. А на стіл дадуть не те, чого тобі забагнеться, а що самі схочуть, щоб дешевше стало. Недарма мої татуньо покійні — а твій дідуньо — було розказують, що як зближиться страшний суд і матиме антихрист народитись, то всюди будуть школи, будуть ученики і учителі. А то будуть не ученики, а мученики; не учителі, а мучителі. Оце ж воно й єсть.

Мася мовчки їла, Митро коні ладнав до ясел, а паніматка то вкусить, то говорить.

— От, — почала вона, — і сі моди! Ніхто й не чував про їх, а покійні татуньо все знали — з якихось книжок вичитували — і кажуть, було, що в останні времена жіноча стаття убиратиметься, аки біси. Або ж воно не так? Все се покійні татуньо з книжок вичитували. Нема тепер таких правдивих книг, — попереводили.

На другий день, себто вже в неділю, — де празник на Пречисту, то на попразен, — чуть-назорю, подякувавши хазяям за притулок, рушили вони з подвір'я, на все придивив-

шись, щоб пригоди не було, і покатали вздовж селом у долину.

До Тернівки оставалось ще вісім верстов — люди лічать. Тих вісім верстов їхали вони мало не до самісінького полудня. Як осталося тільки один переярок переїхати, а там і коливорот, вони стали при долині і попередягались. Мати надягла новий-ніби шляфрочок, чорний, терновий, і те ж пальто, в которім їхала; зав'язала голову новою хусткою, все чорною і краї в квіти, і наготовила кашмірову шаль, щоб накритись, як з брички злізе. Дочка надягла зелену сукню, як там звуть, що мати переробила з своєї дівочої одежини, з тої самої, в котрій вінчалась. Вона б і ще її шанувала, та трохи сама розрослась, що вже не надягти, а тут для Масі треба було щось путящого справити, і нового пошкодували, то порішили з старим. Закрутилась Маса в таку ж хустку, яка в мами на голові; впакувались і поїхали.

Як приїхали під самий коливорот, паніматка поспитала в заворітного:

— Де тут жие учителька, пані Печержинська?

— Он! У поздовжній перії, — показав той. — Ото, — показує, — бачите червоний дім з зеленим піддашком, не доїздячи до поперечної перії?

— Бачу, — відказала паніматка, — ото він, що за ним зараз другий під новою гонтою?

— Ото ж то! — каже заворітній. — Так між тими двома домами двірок стоїть, перед вікнами городчик, нова брама з подвір'я, цвяхована.

Дивилась паніматка, куди показував старий; дивилась і Маса, а серце їй так і мліло: „що то буде?“ — думала вона.

Подякувавши заворітному, розплутавши коней, паніматка рушила з місця та рушаючи перехристилась, щоб без пригоди хоч містом проїхати. Тепер тут не коливорот, а тільки стовп стоїть, що на йому ходив коливорот, і на землі лежить довге дерево, обтесане, подовбане. А колись, до посесії, тут було справно! Коливорот — ще й помальований зеленим, — на ланцюгах ходив, обкований був. І на стовпі бляшане підпівника: куди вітер, туди й він обертався та чергінькав.

Якби хто з лівобічан в'їхав у Тернівку, або і в Теплик, абощо, то дивним йому показалось би, дивлячись на ту крилату звірину, що там на вишках понамальовувана; на тьмутьмушу жидови, на ту неохайність та нечупарність. А тут зо всіх боків шарпають: „Co pan kupuje? Co panu potrzeбно? Do mnie, pani! Do mnie, pani! U mnie lepsze towary“. А пра-

вобічани до цього вже узвичаїлись, і тільки махне рукою, або й так поїде; а то ще й злають, як останнього, — і ні суда, ні розправи нема. І мої подорожні мовчки собі їхали.

— Годі! Годі! Митре, стій! — сказала паніматка, як підїхали під браму до пані Печержинської.

Став Митро, паніматка роздивилась на ті прикмети, що люди показали, і почала злазити.

— Злазь, — каже, — й ти, Масю!

Зітхнула дівчина і злізла. Паніматка казала Митрові зїхати з дороги, дати коням пашні, і строго-на-строго наказала від брички не відходити: в ногах там були складені то сорочки для Масі, тощо. Та ще це байдуже, — на бричці zostавались різні горнята: то з повидлами, то з конфітурами, — себто варення, — то з медом, з маслом; то курчата, то хрущики, то сухарики, тощо, — все, що мати для Масі з дому набрала, щоб дитина не мліла голодом у чужині, так щоб хто не пожив без Масі, — он що!

Отак розпорядившись, обтріпала мати дочку від пилу, а дочка матір, і потягли в двір. Люборадська вже і шаллю застелилась.

Може думаєте, що дівтора сипнула з хати зустрічати новобранку-товаришку, як то бува з школою? Може хто вийшов зустріти паніматку? Ні! Зійшла вона з дочкою на рундук, поторгала дверми, — ні духу не чути; ще раз поторгала та й каже:

— Нема нікого. — І вернулись до брички.

Гірко ту мову розказувати, яку вела мати з дочкою, бо й своє лихо згадається, а за лихо... та цур йому!.. Мати згадувала своє дівування і рівняла давнину до теперішнього; а дочку в село манило, між дівчата, і жаль їй було, що теперішній світ так відмінився від давнього, як ще бабуня її дівочила. І сплакнула Маса. Зітхнув Митро, бо слухав, аж рота роззявив, і так подивився, що паніматка й здогадалась, що він хотів щось сказати, і запитала:

— Що ти хотів говорити?

— То я собі так, — озвався Митро.

— Та говори бо, чого ти?

— То я... тее... то я так собі, — каже хлопець, чухаючись.

— Та кажи бо!

— Ідьмо додому! — каже Митро.

— От тобі й дурень, — озвалась паніматка. — А Маса ж?

— Возьмім додому, — каже Митро.

— А для чого ж ми возили її сюди?

— Та що! — каже Митро. — Бачите, їмость, — додав, — вас у нас в селі всі поважають, бо ви таки найстарші між

жінками, — сказано: попадя, паніматка, всьому селу мати; і ви не держите мужички за ворітьми, а тут сами на сонці печетесь. Ідьмо! Тут нема правди. І коні тупають, — далі каже, — муха, значить, тне.

Не мала паніматка часу відказати на цю орацію, бо надійшла молодиця звідкільсь, така розкішна з себе та рум'яна, в швабській сорочці, в цишовій спідниці і на голові хустка здорова замість намітки. Це знак, що вона коли не некрутка, то покритка.

— Чи не до учительки? — поспитала вона і якось так глянула на Масю, наче почувалась старшою за ню.

— До учительки ж, — озвалась паніматка.

— Нема вдома, — відказала молодиця, — ще з костьола не вийшли. Просимо до хати; я тут за господиню.

Не вспіла паніматка й роздивитись гаразд, ні прохолодитись, — бо двірок на льодовні стояв, — як прийшла й Печержинська і панянки з нею. Панянки ж десь у сінях поділись, а вона ввійшла в хату. Були дуже пізні недіleshні обіди, як це діялось.

— *Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus*, — привітала вона, тицьнувши, наче її хто попід коліна торкнув.

— На віки віков, амінь! — відказала паніматка.

Стояла вона очима до порога, коло вікон. Тут же комода стояла, на ній всякі коробочки, пляшечки, кошички; над комодою дзеркало, а під дзеркалом подушечка на голки, піском набита, заволічкою вишивана, з кітичками. Коло матері й Мася стояла.

— *Kogoż mam honor poznać?* — запитала учителька, розпрягаючись з капелюша, що був як одеські лабази, як тоді носили. І кинулась до дзеркала.

— Та я — попадя, — відказала паніматка, давши місце Печержинській.

— *A, księżowa!* — відказала та, — *proszę siadać*, — додала. — *A to*, — показала на Масю — *sóreczka pani?*

Подякувала паніматка за честь і каже:

— *Tak jest — córka moja*. — Вона дещо могла сказати по-польськи, та не кожен раз відважувалась, бо не духвала на себе.

— *Do nauki, zapewnie*, — процідила Печержинська.

— Та само собою, — озвалась паніматка.

— *Bardzo mi przyjemnie!... A ona umie po polsku?*

— Ні, — відказала паніматка.

— *Aj-aj-aj! Jaki srom!* — каже Печержинська й додала:

— *U mnie się nauczyc. Czy pani dobrodżika nie z Sołódków?*

— *Tak jest*, — відказала паніматка.

— А, то слýшалам од pana Rosolińskiego.

Тут принесли каву. Маса не тільки не пила цього дива, але й не бачила, то і в руки взять не хотіла: що ж, дума, візьму, а як уп'юся? — І все дякує.

— To idź, serce, poznasz się z panienkami, z towarzyszkami. Idź, kotiu! — каже Печержинська.

Маса стояла мовчки.

— Чому ж не йдеш? — озвалась мати.

— Так, — каже Маса.

— Йди, йди! Тобі легше буде обізнатись, поки я тут.

— Не хочу я, — каже Маса.

— Olano! — гукнула Печержинська.

— Słucham, — відозвалась і ввійшла та молодиця, що запросила паніматку до хати.

— Zawołaj tu Kasię, Masię...

— Бач, і тут є Маса! Бігай! — заговорила паніматка.

Маса й рухнула за Оляною. Думала небога, що тут, як на селі. Та не пройшло й чверть години, як вернулась.

— Чого ти? — спитала мати.

— Тут усе ляхівки, — відказала Маса, — сміються з мене. Не хочу я тут бути! — Говорить й очі витира, бо соромиться, та сльози сами ллються, мов би їх там повні озера в запасі було.

— O! Jakie ż one! — каже Печержинська — ja ż im dam! — І до паніматки заговорила, — вона балакала по-польськи, а ми на своє звернімо, — каже: — Як же ви, їмосць, погано повели свою дочку! Як хлопка яка! А дитя шляхетне. Та байдуже, — додала, — в мене вивчиться. — І каже: — Все то простота винна!

— Може й так, — думала собі паніматка, — може ми й прості. А мабуть, що вона правду каже, бо поміж пани треться, то всякого дива наслухається. А вони мають час світ розпізнати, — не те, що ми, хлібороби: ніколи і в голову пошкрібатись — не знаєм світові ладу. Недарма покійні татуньо було розказують, що як зближиться страшний суд, то світ обернеться очима назад, а потилицею наперед.

Багато було б розказувати, якби прийшлося перебирати все, що ні говорила Печержинська з паніматкою; тільки що подобалась вона Люборадській, бо облесна була.

Наслухавшись усякого глуму над українщиною, паніматка згодилась з Печержинською за тридцять карбованців на рік і все своє для дочки: харчі, прачка, — та й поїхала додому.

— Слухай же, доню, учительки, — сказала мати дочці, — та вчися, а я буду довідуватись, як матиму зможність. А чого треба буде, переказуй через ярмаркових.

Мася випроводила матір аж за коливорот, тут й цю мову слухала, та й заплакала, прощаючись, — гірко заплакала.

— Не плач, доню, — каже мати, — учительку розумну матимеш, наведе на добро. А що чоловікові легко достається? Не плач же! — каже, і в голову поцілувала. І Мася вернулась, обтерши очі, бо вже знала сором, а мати поїхала, думаючи сама собі: — Бідна дитина! Не матиме добра в сій школі, бо не даремне ж покійні татуньо кажуть, було, що будуть не ученики, а мученики...

— А що доброго? — поспитав панотець, як паніматка додому вернулась.

— Та ще нічого, — відказала вона.

— А хоч можна сподіватись чого доброго?

— Та обітреться, а більше — хто його знає...

— Коли б хоч від мужицтва відвикла!

— Тобі все панство в голові! — каже паніматка. — А он вони до костьола ходять на набоженство, а не до своєї церкви.

— Та хоч і в хліві Богу помолиться, аби щиро, — озвався панотець. — А приклад добрий матиме: там все пани та й пани, та панії; навчиться всього мідяного. За віру ж нічого боятися: не зломить, бо не тямить по-латинськи... Та найлучче, що приїхала-сь, бо мені аж живіт запався. Пошукай но чого смачненького їзисти: сама покріпишся, та й я коло тебе...

VI.

Тяжко було Масі між ляхівками та недоляшками: всі глузували з неї, що хлопка. А як сказала, що зроду в костьолі не була, то наче провинилась, так здивувались і зареготались, і Печержинська з ними, та все: — Ото, — кажуть, — а! Як же можна?

Минув тиждень. Настала неділя; рано-ранесенько ударили в дзвони; загомонів хрищений народ улицями, до церкви йдучи. А в Печержинської всі спали, як побиті, хоч повинос їх: діти, сказано — діти; а сама з панства покачувалась. Та не спать же цілі сутки! Заворушились і тут. Пішла кишнява в тій кімнатці, де одна на другій, як оселедці в бочці, спали панянки; а учителька осібно спала і, прокинувшись, позіхнула, потяглась та й почала бавитись косами, то перснями, що на руці були. А сонечко аж проситься до хати, крізь заслонку в вікно поглядає, мов би каже: — Та вставай, ледащице! Годі тобі валятися; вийди, полюбуйся, бо це вже останні дні так веселенько світ Божий озираю. От-от, лиш не видно, як

небо засупиться, і піде грязюка, що ні ти, ні я надвір і носа не покажемо. Та вставай же, кажу! Годі тобі вилежуватись!

Аж от Печержинська сіла, та ще далеко було встати! Нарешті і встала.

— Оляно! — гукнула вона, — давай черевики! — Там — давай це, давай те. З година часу уплигло, поки вмилась, і друга вже на сході була, як сак-так прибралась. Тут і панянки висотались на добридень поклонитись.

— А що ж ви, панянки, — заговорила учителька, — готові? Підем до костьола.

— А не до церкви? — поспитала Мася.

— Так і видно, що хамка! — примнула Печержинська, — що простачка! Так і видно! Ах ти, попівно, попівно! Що мені з тобою робити, що чинити? Чи я тобі не казала? Чи я тобі не наказувала? *Kłecz* зараз!

Стала Мася на колінка, не знаючи защо, а Печержинська пішла далі:

— Щоб ти мені і бровою не моргнула в ту сторону, де хамська божниця стоїть! А то вже битиму...

Градом сльози котились Масі із очей і річками по грудях текли, аж ставочок став на помості, що і в дві ложки не забрати. Тут до костьола задзвонили.

— Вставай! — гукнула учителька, — та піди вмийся; до костьола, хамко, підеш.

Знялися всі і пішли. Печержинська дала Масі польську книжку в руки, навчила христитись по-католицьки і наказала дивитись на старшу між ними панянку, дочку одного благодійника.

— Що, — казала Печержинська, — вона робитиме, і ти роби.

З її прикладу Мася простягла руку до якоїсь посудини, що стояла в костьолі коло дверей, і мазнула собі по чолі. І як здивувалась, почувши мокре! Їй і в голову не приходило, що то свячена вода. З тієї ж прикладу Мася і вклякала, і до землі припадала, і все. Це була перва наука для Масі. Від цього разу вона не споминала церкви ні перед учителькою, ні перед товаришками, хіба сама з собою розмовляючи, та раз перед Оляною її спогадала.

Вийшовши з села з-між простих дівчат, Мася найхутче зійшлась з Оляною і не втерпіла, щоб не поспитати її:

— Чому нас не пускають до своєї церкви, а водять до костьола?

— Бо ви панянки, — відказала Оляна, — то вам сором ходить між хлопц. От спогадайте: коли ви бачили в церкві хоч одного пана, або панію, або панянку? Все лиш мужиків

бачили, — самих хлопів. А в костьолі самі пани та шляхта, а мужицького й духу там не видати: бо то віра панська, а то — хамська... Якби не сором, то пани ходили б у церкву.

— А ви, Оляно, якої віри? — поспитала Маса.

— Я простої. Та й не диво, бо я панська піддана, а ви що другого, то вам сором до церкви ходити, а до костьола.

— А чому ж мені дома сього не казали?

— Ге! — озвалась Оляна, — нащо б вас і до учительки везти, якби могли сказати вам усе, що треба?

Печержинська підслухала цю розмову і покарала Масю за постої з мужичкою, за розмову „po chłopsku“, а найгірше за те, що, каже, ти мені не віриш, а Оляни пішла допитуватися! То в тебе Оляна розумніша за учительку? А, хамко ти одна ходиш!

Не раз Маса навколішки стояла, не раз і в руку брала, не раз... та що й казати! Всього було! Було й те, що через ослінчик перегинали за розмову з хлопками, за розмову на своїй рідній мові. Печержинська думала, що це добре. Всього, кажу, було, нім Маса узвичаїлась по-польськи балакати, по-католицьки молитись — і „Zdrowaś Marijo“, і „Ojcie nasz“, і „Wierzę w Boga Ojca“; з погордою споминати батька-попа, матку-попадю, хлопів, хлопську мову і хлопську церкву. Не багато й пройшло: три місяці з чимось, а Маса так відмінилась — вже й не пізнати її! Саме тоді Різдвяні святки зближались; мати й приїхала взяти доню додому, — приголубить хотіла.

— Ktoś idzie! Ktoś idzie! — закричали панянки, завваживши, як йшла Маса на мати через подвір'я. Глянула в вікно Маса та й каже:

— To moja popadia płacze się.

— Jaka popadia? — питають.

— Luboradzka, а jaka ż! — відказала Маса.

— Niby to matka twoja? — кажуть.

— Ja ż mówię, że moja popadia, — озвалась Маса.

Ввійшла мати до хати, змерзла, а доня посоромилась і привітати її щирим, теплим словом, тільки тицьнула та шурнула ногою назад себе; і то — „для годиться“.

— Може, воно так і повинно бути, — подумала пані-матка, — може воно по-старому тільки вітаються з матір'ю по-людськи; а тепер таке й соромно вже, а треба присідати. Такий, значить, світ настав... Та мабуть же й попомучили тебе, небогу, — думає мати, на доню дивлячись, — нім навчили дригати та тицяти! Не ученики, а мученики, — мовляли покійні татуно.

На розпрощанні учителька строго-на-строго наказала Масі з хлопками не сходитись.

— То сором, — каже, — то встид; а по-хлопськи побалакавши, — каже, — так писки заогидиш, що й свяченою водою не сполощеш, ні окропом не відпариш. — І дала роботу додому — гаптування. Та ще й маму напросила, щоб пильнувала, щоб доглядала Масі, щоб стерегла, аби наново не „schloriała“.

Хто-хто, а Ганна очей не спускала з Тернівської дороги: коли то покажуться? Як надвечір відчиняються ворота: їдуть вони! Повибігали на двір і челядь, і своя сім'я; всі раді, кожне щебече, що на язик набіжить. А Мася злізла, опугана, й наче чужа, незнакома пішла, нікому й на слід не плюнула. Сестри за нею потяглись.

— То може, що змерзла, — каже одна дівчина.

— Ніт! Так загорділа, запаніла, — озвалась Ганна.

Справді, розібрали Масю, а вона насилу з татом привіталась, на сестрів і не глянула, і стала під грубою та й ні пари з губи, наче води в рот набрала.

Миленько Ганна подивлялась на панянку, отут пораючись коло її одежини, — бажалось поспитати, чи все гаразд збулось, що балакали перед виїздом; та Мася мовчить, то й вона мовчить, лиш погляда, що стоїть панна під грубою, на тонких ніжках, як чапля, або журавель; і все коло неї напигене, віддулось. Як виходить мати з валькира.

— Може, ти голодна? Може, будеш що їсти? — питає.

— Dziękuję, mamo, nie chcę, — процідила Мася крізь зуби.

— Таке! — подумала Ганна. — Вже й до матері поглядськи! Поминай же, як звали...

Пройшли свята. Після Ордані знову пакувались, а від Масі ніхто рідного слова не чув — ні батько, ні мати, ні челядь, ні хтонебудь другий; все по-ляцьки цвенькала. Малих дві сестри мала, і тих навчила цокать, присідать; спіднички їм попідрізувала, і коси по-новому позакручувала, — все пішло на другий лад. Сама не ходить, а пливе, як качка по воді; і менших так приучувала. На булих товаришок, сільських дівчат, і з-під лоба не поглянула, наче ніколи вони й не здибалися з собою.

— Отже з Печержинської і справді учителька на славу, — говорив раз панотець Гервасій своїй жінці: — бач, як витресувала нашу небогу!

— До чого то її доведе ся наука, — сумно відказала паніматка, — така пишна стала!.. Що до мене, — додала, — то я воліла б бачить її, як бувала, — з закачаними рукавами

коло якої роботи, аніж на тонких ніжках як не під грубою, то коло вікна, або за гаптами. Коли б уміла їсти зварити та дати лад в господарстві, то гаптування й купить собі.

— Говори! — озвався панотець, — ти все своє правиш. А подивись, на благочинникову дочку! Хіба вона не в Перчержинській вчиться? Такий уже світ настав...

— Поганий же він, сей світ теперішній, — озвалась паніматка. — Я ж не знаю жадних гаптів, а хліб, слава Богу, їмо з тобою. І мати моя не знала, а проте хліб їла, ще й других годувала. Та й твоя мати така ж була.

— Зате ходили в плахтах та в намітках.

— Тим то їм і добре було, що свого не цурались! Тим то вони й багаті були, що на дрантя не тратились; а справить собі плахту — другу, то за весь вік не зносить, ще й дочці передасть. А з сих підрізаних що? Через місяць як не подереться, то виростеш, а все скинь. А старші хвостами дороги метуть, що наче череда йде, такий копіт зіб'ють — а їх лиш дві, або й менче.

— Я знов скажу, що такий тепер світ, — озвався панотець.

— А я знов скажу, що поганий теперішній світ, — озвалась паніматка і додала: — ще пани хай би собі вигадували, — на те вони багаті; а таким, як ми, — Бог з ним! Лучче б держатись старини, то й на душі легше було б, і в скринях повніше.

— То се по-твоєму, каже панотець, — Маса повинна б натыгти запаску та на вечерниці? Гарно!..

— На вечерниці — не на вечерниці, запаску — не запаску; а що цнурівок та капелюхів — їй зовсім непотрібно.

— Хіба вона що? — гнівно заговорив о. Гервасій.

— Або я що кажу? — озвалась паніматка.

— Що? Моя дочка не панна, чи що? Мужичка? Хамка? — почав кричати о. Гервасій.

— Попівна! Хіба я що кажу? — озвалась паніматка.

— А попівна хіба не панянка? — каже о. Гервасій.

— Та панянка ж, — озвалась паніматка.

— То хай же буде, як і другі панянки! Знаєш? — гукнув, — чуєш? Хай же буде, як і другі панянки, а не як мужичка, хамка!

— Та хай буде, хай! — заговорила паніматка стиха. — Хіба я кажу, щоб не була? Хай буде! Гамуйся!

Вдруге вже ніколи не вертались вони на цю розмову. Чи й паніматка переконалась, що попівна повинна бути ляхівкою, чи боялась перечити, — тільки як панотець почне хвалить Масю, то вона зітхне і каже:

— Добра дитина! Та коли б їй дав Бог розум добрий!

— На те вчиться, — озветься панотець, — щоб мала добрий розум; а Печержинська не щонебудь такого, щоб не вміла на дорогу навести. От послухала-б-есь що пан про ню розкаже! Або й про Масю як-бись почула! Ей! ей! Аж дух радується!

Не знав неборак, що пан тільки в очі світив, що краще було б, якби він гудив. Мася ходила до його дочок і цілувалася і все; а вийде з хати, то ляхівки й почнуть:

— *A co to będzie, kochaniu, — troszku ciasta, cybuli a oleju?*

— *Knysz!* — гукне друга. І підуть губи обмивати та одна другій духу піддає. — Ще, — каже, — цибулею відгонить!

— Ще олією тхне! — відкаже друга. І регочуться, аж покачуються. Та панотець цього не знав. Ляхи — народ облесний, знають, з якого боку підійти, і так примаслиться, що й сто голов май, — не вгадаєш, що в йому кипить. І панотець щиро вірив, що Росолинський, як хвалить, то не видає. А той і міри не знав у своїх хвальбах. Одного тільки не хвалив, що Мася рум'яна була, як ягідка. „З обличчя, — каже, — видно, що в жилах тече хамська кров, що в грудях хлопське серце б'ється”.

Чи в ворота, чи через перелази, а ця штука дійшла до Масі. Глянула вона в дзеркало, і показалось небозі, що нема такого буряка червоного, як вона. Отут то було плачу та проклонів! Наскінчу схопила себе обіруч за лиця. — „Так і вирву!” — каже, — та боліло.

Прибувши в пансіон, як там звали, — нібито до Печержинської, Мася ходила сама не своя, наче осиротіла; і не їсть, а тільки лизне, аби з голоду не вмерти. Довго ніхто не міг допитатись, чого це так; а далі Мася й призналась одній товаришці і облилась слізьми.

— Порадимо, — каже тая, — не сумуй! — і прираляють оцет п'ятце.

П'є дівча оцет, та в дзеркало приглядається, та сердиться, що не скоро марніє. Товаришки потішають та піджоги дають...

А надворі тимчасом січень — чи ж другі звуть — лютий, був наскінчу.

На Поділлі іноді буває дуже рання весна, хоч марець свого ніколи не дарує; проте іноді ще перед п'ялутим і сніг розтає, і все; а в марці завжди вже береза зовсім зелена, — тим то його й прозвали: березоболь. Та в дорогу збираючись, на це нічого зважати, бо не стямишся, як зірветься заверюха і таке почнеться, наче до Різдва йде: і мороз, і вітер, і сніг. Ненадовго воно, а все ж надворі — сказано, без пори — наче

слабий сміється, а сонечко гріє, як мачуха голубить. Так і тепер було: сонце пригріло, потекли річки з землі, аж відпар пішов; а через скільки день випала пороша. Хто з чим міг, пішли на полювання, мало з роґачами та з коцюбами не повиходили. А о. Гервасієві саме тоді випала дорога: їхав у Круті сина відвідати, бо на Різдво його за холодом не привозили. Ніч ночував він, де йому Бог поміг, а на ранок доїхав до Бугу. Берегами глибокий пісок, то сніг з піском перемішався, і тяжко було їхати, — так люди льодом дорогу втерли. І о. Гервасій покатав льодом; тільки паламар понюкує. А поїд горою в корчах крик, галас, йойкотня: тут полювання якийсь пан справляв.

— Гай-гай! — дума собі о. Гервасій, — отб розкіш! — І став пригадувать молоді літа, як і він, бувало, на конику виграє за зайцями та за вовками. — Аж зирк, — заєць у пролизі чмиха. Нагнали сіромаху з корчів.

— Чи бач? — каже о. Гервасій.

— Що? Зайця? — озвавсь паламар.

— Еге ж, — каже панотець.

— Та бачу ж.

— Стань но, — заговорив о. Гервасій.

— Та цур йому, — каже паламар, — може то — Дух святий з нами!...

— Стій бо, кажу! — гукнув панотець.

Спинив коні паламар, а з них аж пара встає. Панотець аж тремтить, дивиться, як заєць бідний лапками перебира, от-от під лід піде.

— Як тобі здається, Саво, — заговорив далі панотець, — чи тут глибоко?

— Не повинно бути, — озвавсь той. — А з тим — хто його зна.

— Що буде, то буде, — подумав панотець, зліз з санок, скинув кожух і пішов зайця здобувать.

— Не йдїть, панотче, — каже Сава, — може то нечиста сила, аби вас у пролиз заманити.

О. Гервасій не чув цієї перестороги. Він був гарячий мисливий, що й ряса не кожен раз на заваді ставала; то всею душою дививсь на зайця. А він, бідненький, все ніжками бовтає, то аж на кригу зіпреться. Якби в що задніми ногами впертись, то так би й вистрибнув; а так помоується-помоується, і бовтне, тільки вушка видно. Ішов панотець, аж трясся, і все пробує лід під собою; далі чує — тріщить; то взяв та й ліг і посунувсь на животі. А паламар на санках Бога молить за панотця, щоб щасливо вернувся. Досунувсь він, що от-от зайця спіймати, — вже й руку простягнув,

щоб за ланку взяти, та заєць сповзнув, панотець дригнувся, лід хруснув і тільки хвиля розляглась та вода аж на лід вискочила. Зайця ж, як не було!

— Оце тобі, паноче, заєць! — каже паламар.

— Ге! Рятуй! — гукнув о. Гервасій, схопившись за кригу, що сили мав. А вода так і тягне під лід.

Поки зліз Сава, поки, хапаючись, віжки відчепив, щоб подати, то панотець таки добре скупався. А тут і приморозок бере, і московський вітер подима. Поки до санок дійшов, підясник козубом став, аж до шкіри прикипів. Розібравсь о. Гервасій, закутався у бекешу і ліг.

— Куди ж тепер? — питає Сава.

— Та куди хоч, аби де обсушитись, — каже панотець. А душа йому як не вискочить.

З цього часу, як занепав о. Гервасій, то до півроку так висох, що всі тільки й знали, що смерть йому пророчили.

Вже й Дух минув, і Купайло, збирались люди жито жати, а о. Гервасій тільки по подвір'ї походить, та й годі. Навіть до двора не міг ходити. Він і не лежав, лиш трохи, а все кахикав та й кахикав. Всяких бабів паніматка звозила, в коморі муки не ставало, що кожній то мищину, то дві; а панотцеві все гірше та й гірше. Видимо смерть зближалась.

— Та годі вже, — каже раз панотець, — тих ліків: вони тільки до кошту доводять, а користи з них кап-ма. От подумай нолучче, чи не пора б уже по Антося послати; позавтру ж уже Кирика й Улити.

— Ти тепер тільки здогадався, — озвалась паніматка. Я вже й на булки розчинила на вечір, і оброку наготовила, щоб завтра чуть світ і висилати.

— Спасибі тобі, серце, — сказав панотець, — що-сь така добра та дбайлива! Без тебе й діти помиршавили б, і я млів би голодом в своїй хоробі. Дай тобі, Боже, щастя й вік! — Та й зітхнув, зложив руки до Бога і почав молитись. Паніматка й собі христилась за панотцем.

Прочитавши коротеньку молитовку, о. Гервасій заговорив:

— Дай тобі, Боже, віка та здоровля, а мене вже поховаеш! Та лихим словом не згадуй, а помолись коли за свого чоловіка-гонителя! Бо я для тебе не добрим був чоловіком: як не лежав, то ходив, або й хати не держався, та ще не раз і над твоім тілом знущався — то бійкою, то лайкою. Прости мені, то й тобі Бог простить!

З цим словом підточивсь до паніматки — вона стояла коло грубки, а він коло стола, — і взяв її за руку та й цілує, кажучи:

— Не довго вже сим рукам робити на мене! Душа чує, що вже вмиру: коло серця п'ялить, так п'ялить, що й не сказати! Коли б ще хоч з годочок було прожити, щоб хоч одну дитину до пуття довести: все б удовиці легше було. Та така Божа воля!

А паніматка слуха та й думає: оце ж то й єсть, що в святім письмі написано: як будете злі, то вкорочу вам. Та як заллється зразу слізьми, то аж жаль було б дивитись, якби хто побачив: сльози такі дорідливі, як дощ перед градом, одна за другою й покапали на поміст, наче горохом посипав.

— Не плач, серце, — заговорив панотець, — тільки голова розболиться, а мене не воскресиш, — не вернеться, що минулось, хоч хай сльози ллються, як Біг тече.

Надійшла Текля, як огірочок викотилась, в зеленій спідничині, що зосталась торік від Масиної сукні з маминої одєжини, то їй спідничку пошили. Опріч спідничини, Текля була тільки в сорочці; та замурзана така! Сказано — дитина; чи їсть, чи п'є, то по грудях тече; а там мокре таке полізе на двір і бавиться в півросі.

— Ходи до мене, дочко! — каже їй о. Гервасій.

Підійшла вона. А батько обняв руками її голову і каже:

— Моя ти сиріточко! Моя замурзана! Що тебе жде на божім світі — яка доля? Чи ти будеш проклинати мене, що не довів тебе до пуття?

Текля мовчала.

— Чого ж ти мовчиш? — пита батько.

— А що ж я буду казати? — озвалась Текля.

— Я тебе питаюся: чи будеш мене проклинати?

— Ні, татку, не буду, — каже Текля.

— О! Моя ти щебетушечко! — заговорив батько, цілуючи її в голову, та так і вмивсь слізьми.

Бачила Текля, що мати плаче, та вона це не раз бачила, то тільки скривилась; а як заплакав батько, то вона аж закричала.

— Цить, доню! Цить! — заговорила мати, взявши її на руки. — Цить! Чого ти?

— А татко чого плачуть? — відказала вона.

— Ні, татко не плачуть; то вони так собі.

— Де ж Орися? — пита о. Гервасій.

— О! Цить, котю! Щось татко кажуть. — Текля притихла, а паніматка питає: — Що ти кажеш?

— Я питаю: де Орися?

— Чи то їй роботи нема? — озвалась паніматка.

— Голубочка моя! — сказав панотець, — завжди кор-

пається денебудь. От з кого буде господиня, — додав, втираючи сльози. А Текля знов як заплаче!

— Чого ж ти? — каже мати. А сльози і в самої капають.

— А татко ж чого плачуть? — озвалась Текля.

— То татка очі болять. Цить, котю, цить! — каже мати, втираючи сльози дитині; поцілувала її і понесла з хати. Та, йдучи, питає панотця: — Чи не хочеш чого їсти?

— Не хочу, — озвався він, кивнувши головою, — минулося.

— Ні, мамуньо, я вже не плачу, — каже Текля за порогом, веселенько осміхаючись; — а ви, мамуню, плачете? — додала, втираючи їй очі.

— Ні, — каже мати, — то я так, я не плачу, моя зозулько! — І поцілувала.

— А чого ж у вас мокрі очі?

— То так собі.

— І татко так собі? — пита Текля.

— Так собі, моя щибетушечко, — каже мати, — так собі.

Як вийшла стара з хати, о. Гервасій почав молитись, при-держуючись руками за стіл, а там і ліг, стогнучи.

VII.

Антосьо нічого не знав, що дома діється; жив собі у Волоської і гадки не мав. Мати приїжджала до його вже й після Великодня, та нічого не сказала; а сам він, хоч і бачив батька, та не догадувався: вчився собі та й годі.

А час не йшов, а летів... і пролетів. То за цим, то за тим Антосьо й не закріпив, як екзамен настав, і підвода приїхала.

— А що там дома? — питає він хурмана.

— Все по-старому, — відказав той. Йому наказали, щоб не лякав дитини, бо ще, Боже борони, як заслабне, то хоч з світа втікай: і з одним непорадна година, а з двома й не кажи.

— Хай же коні відпочинуть, — каже тоді Антосьо, а ви допоможіть мені скластися. — Еге! Спам'ятав! А чобіт мені не прислали?

— Ні, — каже хурман. — То прощі, то їсти привіз, а чобіт мені не давали.

— Ото! А я, бачите, на халявках чудю!

— Почудите й ще той день, поки додому доїдемо; а дома все для вас буде.

— Та дивіться ж! Як мені їхати! — і показав чоботи зовсім викривлені.

— Та вже якнебудь, — каже хурман.

Іде Антосьо, радіє — аж не знає, де сидить; а дома плачу-плачу! І паніматка плаче, і Оріся, і Текля; бо о. Гервасій, як забачив їх вкупці, то й каже:

— Послати б ще й по Масю, хай би була коло дому. Той з Крутих незабаром приїде, послати б і за нею. Хоч найми, серце, та пошли! Бо моя душа чує, що незабаром оставлю вас, мої голубочки, сиротами. Діточки мої! Ні до розуму я вас не довів, ні маєтків вам не оставляю. Одна в вас надія після Бога на маму. Любіте її, шануйте її, не нарікайте на Бога, що бере мене з сього світа, — замість мене, Він буде вам за батька: над сиротою, кажуть люди, Бог з калитою. І ти, жінко, — каже, — не гніви Його милосердного: Він зна, що робить. Та за мною не плачте, бо се значить проти Бога йти. — Казав і сорочку заготовити, і ризи, і все, як годиться на смерть.

Пішли всі, плачучи, хто куди попав, чи за ділом, чи без діла. А паніматка таки сусіду, що жив через улицу, послала в Тернівку. Мася там усе пила оцет та й пила, та все в дзеркало приглядалась, чи скоро вже буде біла.

Ще цей посланець може й верстви не в'їхав, як Антосьо вже був дома.

— Слава Богу, — подумав тато, — що сподобив мене діждати сеї години, що я сина свого бачу, — і каже, — а як ти, сину, вчився?

— Дали похвальний лист, — відказав Антосьо.

— А покажи! — каже тато. — Славно, сину, добре, — заговорив о. Гервасій. — Вчися, сину, бо тільки й твого, що в голові матимеш. А з порожньою головою куди тобі? Тепер не такий світ настав, щоб вийти в люди, нічого не вмівши.

Антосьо не знав, куди що йде, — не догадувався; а все ж йому жаль чогось стало; дивлячись на батька, що так любенько балакає, навчає, а сам слабкий, ледве дише. От він і заплакав.

— Чого ти, дурню, плачеш? — каже тато.

Антосьо засоромивсь і побіг надвір, та так махнув кудись, що й не чув, як Мася приїхала.

Хто бачив її на Різдво та на Великдень, якби подививсь тепер, то жадним побитом не пізнав би: виросла, що з якого боку не зайти, дівчина на всю губу, хоч зараз на рушник ставай, а тоді була — от, підліток собі! Опріч зросту, була вона святками, як маківочка повна, — як сміється, було, то на лицях аж ямочки стають; тепер попід очі смуги, наче сажею повиводив; щоки позападали, обличчя витяглося,

і губи зблідли, і брови наче злиняли; на виду аж сині жили знати. Та така тонка в перехваті, аж страшно, щоб не звихнулась; і хід не хід, а гойдання, наче її в Печержинської на ресори взято, хоч всього й року не повчилась.

— Чого ти, дочко, так змарніла? — поспитала мати. Мася подивилась попереду в дзеркало, а тоді вже каже:

— То такі в вас мізерні? Де то я не мізерна, коли в свою шкуру не зміщаюсь! Адже панни Росолінські і тонші за мене, і біліші, а їх ніхто мізерними не зве! — Голос їй дренчить, а очі так і забігали, і якийсь вогонь у них зайнявся, — такий вогонь, що й не сказати: зраділа, що не дарма оцет пила, що не дарма морила себе голодом, а дійшла, чого хотіла.

— Ти ж, доню, така була, як ягідка, — додала мати.

— Слава Богу, що минулось, — відказала Мася. — Тепер ніхто не скаже, що я мужичка, що я хлопка, що мені в грудях хамське серце б'ється! А правда, мамечко, — додала, — що я й від попівен відмінилась?

Нічого в світі Мася так не зненавиділа, як духовний стан по благочестії; нічого так не бажала, як не походити на попівну, — бо то хлопка, каже, — а на ляхівку, бо то шляхетної крови.

— Що вже тут відмінитись, коли попівна-сь з діда-прадіда! Твого прадіда в сім таки селі ляхи замучили, що в гайдамаччину ножі освятив, ще в першу, ще в різанину. І діда твого тут же мучили, хто zostавсь після коліївщини. Він, бач, знався з гайдамаками, з тими степовиками, що в Ганщині жили. Знатного ти роду попівна, давнього роду. Як би се другими часами, то який полковник так би і взяв тебе: ти знатного роду!

— Попівна! Знатного роду! — подумала Мася, — та ще якого знатного! Що панове предків то замучили, то не домучили! — і каже: — Дурні були мої діди та прадіди, що не едналися з панами.

— А! Дочко, — озвалась мати, — якого ж ти поганого розуму набралась! Де ж таки так казати про своїх дідів та прадідів? Не роби сього, доню, бо то гріх смертельний.

— За попа, — подумала Мася, — і смертельний гріх! Ото се вдала! Якби за ксьондза, то що другого, а то за попа-kozią brode!

— Треба вже, — заговорив панотець, — набрати для неї додільне платтячко; де ж їй ходити таким диркачем!

— Та я, — відказала Мася, — вже й сама набрала, тільки заплатить.

— А покажи, — сказав тато, чого ти набрала. — Мася

й винесла з валькира щось таке, що ні отець Гервасій, ні жінка його не вміли й назвати, тільки придивлялись.

— А яке ж ледаче, — кажуть, — так і тягнеться за пальцями, так і лізе. А що коштує? — запитали.

— Недорого, — відказала Мася, — всього п'ятнадцять карбованців. — І понесла назад у валькир.

Глянув панотець на паніматку і каже, хитаючи головою:

— Пару бичків купив би, річничків!

— П'ять пнів пасіки, — озвалась паніматка. — Тепер кріпись! Сам того хотів. Щоб то було мене послухати! А тепер п'ятнадцять карбованців так — тьху!

— Ти вже й розходилась! — озвався панотець, — тих п'ятнадцять карбованців не родило ж, а їй радість. Хай і вона почепуриться трохи; може в неї тільки й щастя, поки ще за маминими плечима, поки ще дівує.

Антосьо був надворі, як Мася приїхала, і як почув, то так і причвалав.

— Здорова, — каже, — була!

— *A! Jak się masz!* — озвалась вона, сидючи коло столу, щось уже їла і не подивилась у ту сторону.

— Та й не привітаєшся? — каже Антосьо.

— *Nie miała być roboty, ta z tobą się witała!* — відказала Мася.

Не сказавши ні слова, Антосьо почав співати:

Їхав ляшок дорогою,
Лядської натури:
На нім шапка сивенькая
З свинячої шкури...

Не співав же далі цієї пісні, а залепетав із своєї голови:

За ним Мася точилася;
Так в Тернівці навчилася!

— *A ty gdzie się nauczył?* — гукнула вона.

— В Крутих! — каже Антосьо. — Та знай, що в Крутих лучче вчать.

— Видно пана по халявах, — сказала Мася і показала Антосеві на чоботи. А вони в нього, як собаки, руді, і набік, як корси.

А паню видно по носі,
Що рилась в горбі,

— відказав Антосьо і показав їй на ніс, що, як навмисне, був чимось замазаний, і додав:

Рила моркву з петрушкою
І вдавилась галушкою.

— А ти, кров собача! — гукнула Мася і зірвалась на ноги та й кинулась до Антося, а він чкурнув, що й з хортами не доженеш. Вибігла Мася аж на двір, а Антосьо тут і почав кричати та в долоні припліскувати:

Машка-ляшка
Вкрала пляшку,
Вточила горілки
З нової барилки;
Через тин скакала,
До ляхів таскала;
Мужики зловили,
По селі водили,
Та били у п'яти,
Бо ляшка проклята — гу!..

Мася вислухала все та й каже:

— *Poczekaj że, łajdaku!*

А Антосьо почав:

Лайдак-лайдак Антосьо
Спійняв Масю в горосі,
Покликав Степана,
Відвели до пана;
Били-били, волочили,
А на розум не навчили,
Йй відвели до тата,
Бо ляшка проклята — гу!..

— От проклятий хапокниш! — подумала Мася і розірвала б його, та — рада б мама й за пана, так пан не бере!..

Не мігши зігнати злість, Мася здумала тугу розігнати й почала збиратись.

— Куди ти? — каже мати.

— До панства Росолинських піду.

— І сором! тобі нема, — озвалась мати, — тато от-от духу пуститься, а тобі-гульки в голові!.. — І заплакала.

Та для Масі байдуже: нехай не тільки тато вмира, але й мати за ним; аби йй ляхівки жили та ляхи здорові були.

— Треба ж з *wizytą* піти! — каже вона. — Що ви знаєте!

Стенула мати плечима і каже:

— Війся-війся! Цур тобі!

Росолінські тількищо від обіду встали, як Маса прийшла, і сиділи собі: старий люльку курив, а дочки з матір'ю щось базікали. Нічого розказувати, як зустріли вони нашу попівну: вміли вони в таку шкуру вбратись, як черепаха, що й сокирою до живого не докодупаєшся!

З розмови вийшло, що Маса почала глузувати з попів, та ще мало: почала преставляти попа на панахиді. Начепила хустку через плечі, як опарати; взяла в руку лямпу, замість кадильниці, і почала вичитувати: „Пом'яни, Господи, душі усопших раб своїх“. Одна покойова вбралась за дяка в старий панів сіртек, друга — за паламаря і співають: „Вічна пам'ять“. Що вже реготались, то тільки бачити можна. Від сміху всім аж горло болить, і в прудях коле, і сльози з очей течуть. Паня вже й не сміялась, а тільки: „га!.. га!.. ах!“.. Як ось входить оконом, поклонивсь панові, пані, панянкам і Масі напоследку, кинув оком і на цю церемонію та й каже:

— *Słyszałem nowinę: ksiądz paroch kazał długo żyć!*

— О! пан каже.

— *Słyszałem*, — додав оконом. — І тепер там гомін такий, і відправу чутно, і короґва перед хатою має.

Як промом прибило Масю, так цими словами: їй не жаль було за о. Гервасієм, як за батьком — ні слова; та якось за серце стиснуло, що смерть ухватила людину, та ще й попа і саме тоді, як вона реготалась і попа преставляла. Хапаючись розібралась дівчина, попрощалась і пішла. На вулиці назустріч їй трапилась дяківна.

— А де ви були, панно? — питає.

— *Gdzie i zawsze*, — відказала Маса.

— Ото! А батюшка вмерли — ви й не поблагословились.

Маса змовчала. Батька вона не поважала, бо він був піп, а благословенством не погорджала: хто б був-не-був батько, а все ж він батько; його благословенство і зо дна моря витягає, і з тяжкої неволі визволить.

— А покійні, — додала дяківна, — так довго вас кликали: „Масю, Масю! Де моя Маса?“ Так і вмерли, що вас споминали. Розбіглися за вами, та наче нам ноги попідрізувало, наче дороги позав'язувало. І в голову не прийшло, де би вас шукати! Аж оце тепер, як уже все скінчилось, їмось кажуть до мене: „Піди, Тетяно, до Росолінських, — вона там“.

Прийшла Маса і оклякнула по-католицьки. А батько лежить на столі, як до служби вбраний. Згадала дівчина, що тільки сама так прибиралась і, може, саме в ту пору, як він конав, реготалась до розпуку — та й сум її взяв. А сльози не було: і за серце стиснуло, і соромилась.

Над о. Гервасієм уже правило аж чотири попи, всі в чор-

них ризах; в головах йому поставник горів, а зараз під образом вінок висів: жнива були ранні, — вчора обжинки справляли, жито дожали, і покійний запрошав женців ще й на той рік. На вікні требник лежав з хрестом, в патра́хиль замотаний. О. Гервасій в ньому, було, з кропилом ходить, вивід читає, ходить сповідати. Кому тепер воно зостанеться?

Не плакала Мася, та й паніматка не плакала, і Оріся ні. Паніматка ходила, як пришиблена, сама себе не тямивши: щось би робила, і тільки шупортається — те возьме, там покладе; друге возьме, туди понесе; те розіб'є, як кладе; друге само з рук випаде. І біла-біла, наче її крейдою хто витер. Оріся й плакала б, та не могла: за серце стиснуло, аж мову замкнуло, і сльози наче зав'язав, наче каменем їх приклав у грудях, хоч би одна навернулась — так ні. Текля ще дуже мала була. Ця почала плакати, та бабки її перевірили, що татуньо сплять, то й вона заснула; а як устала, то лиш допитується, чи скоро татуньо встануть?

— Біжи, сину, буди!.. Хай встають! — казали баби.

Піде маленьке і термосить тата:

— Вставайте, татку! Ось люди до вас прийшли!

І біжить назад.

— Не встають, — каже, — та такі тверді та холодні!.. А!..

Так біга, жибонить, та й засне.

Антосьо тільки побивався, що й не сказати. Цей бачив сиріт у школах, то знав, що й на його в світі очікує, і таки мав серце хлопчаче, що і в лёщатах пищить. Цьому не збувало на сльози, та не довго: розболілась голова, що куди, і він ліг десь у соломі та й думав-думав і заснув.

Що вже людей ішло за гробом — і старе, й мале! Всі любили покійного, то всі й вийшли випроводить його до нової оселі. Та всі сумні та невеселі; хіба старці, що чули „глухий” обід. Ці тільки не сумували, бо як трапиться раз на віку така лахва, то й добре. Вони тільки голосно свої молитви вичитували:

— А дай же йому! Та подай же йому дусі спасенія, пріхів отпущенія.

А в душі думають:

— А пироги гарячі, потрави кип'яці, та молосьну касю — на братію насю...

— Ай-й-й! Нащо ви татка землею пригортаєте? — закричала Текля, як у труну загрузотало, і стала пручатись у старости на руках... — Ай!.. Нащо ви татка пригортаєте?...

Що вже їй не говорили, ніщо не подіяло:

— Верніть та й верніть мені татка! Нащо ви їх землею прикидали? Їм там тяжко буде! Вони там задущаться!

Так і додому принесли малу щебетушечку, що все плакала.

Справили обід, як годиться; і хто пішов, хто поїхав забувать о. Гервасія; тільки дуже допізна чути було гомін по селі. То солодъчани згадували свого панотця.

— Адже добрий був небіжчик?

— Та хіба я що?

— Та нічого; але панотець добрі були?

— Таже!

— Оже не буде вже такого!

— Мо, що й так.

— Ге!...

Горе всяким сиротам, а попівнам і Бог забув. На Поділлі попи не мають жадних маєтків, хіба хату тощо, та й те на церковній землі; то того й дивись, що приїде новий панотець, збере суд і викидає з свого добра; або приймай свою хату з чужої землі. Одна полегкість зосталась їм: просить архиєрея, щоб почислили приход за сиротами. Як це вдасться, то прейма свій куток матимуть до якогось часу, та „руги“ який день, і сяка-така капанина буде з парафії, — то за треби, то з приносів.

Так лучилось і з сиротами о. Гервасія: приход пішов за ними; паніматка згодила собі вікарю, старого-старезного вдівця панотця, що нічого не потребував, лиш притулку та хліба шматка; нічого не бажав, тільки молився Богу, — в дорогу, значить, збирався — в далеку, аж на той світ, до Бога!

VIII.

Ішли роки за роками. Минуло їх аж п'ять, а на щастя сиротам і не заснітилось. Правда, не бідніли вони: мали і хліба шматок, і голі не ходили, ні босі, — все мали, як ведеться; та талан не в їжі, не в грошах, не в одежі, — в сім'ї не було супокою. Ще батько на столі лежав, як Маса почала верховодити, і всамперед загадала „жалобу“ шити.

У наших русинів у тій стороні ось яка жалоба: по жінці та по дитині чоловік без шапки ходить скільки день; дівчата на знак жалоби не заплітають кіс, а тільки зв'язують волосся ззаду, щоб в очі не падало; хлопці і дівчата, там скільки треба, не співають і не танцюють. Маса ж прийняла жалобу католицьку: казала пошити чорну сукню, обшила її білою стьожкою з на цаль ширини. Це була перша додільна

одежина в Масі. І хто примічав, приказували, що вона не матиме талану з свого дівування. Сестрам Маса також жалобу посправляла; навіть Антосеві понашивала стьожечки по сіртуці.

— Щоб оце вигадувати, — почала мати, — то воліла дати б ті гроші на молитви.

— Ет! Що ви знаєте! — гримнула Маса. — Ось ідіть там до печі!

— Що се ти, доню? То так до матері?

— А хіба ви себе не пізнаєте? Коли ви моя мати, то я так до матері.

— Опам'ятайся! Що тобі таке? — казала мати. — Чи ти сповна розуму?

— Коли б ще і в вас такий був, — відказала доня, — то чого б ви хотіли! А коли не знаєте світові ладу, то не мішайтеся.

— Бог з тобою, доню! Нічого я тобі не скажу більше.

— І добре зробите!

З тим і розійшлися. Маса зробила по-своєму.

З цього часу і пішла своїм Богом коло всього.

Все з ляхами та з ляхами водилася; все їздила по костьолах та по кляшторах; до своєї ж церкви і носа не показувала — хіба на Різдво та на Великдень, і то з польською книжкою в руках, і не молитись, а показатись. Вбиралась, як павич; останню краплю крові, як то кажуть, тягла з матері та все садила на крами. Що було б на чотирьох, то на одну йшло. І ходила, погойдуючись та підківками поцокуючи. А ніколи й за холодну воду не бралась. З матері останні поти ллються, а доня каже: — „На те ви — попада”.

— Чим то ти будеш, що смієшся з попаді?

— Волю бути шинкаркою, а попадею нізашо.

— Ей доню! Будеш плакати на свій дурний розум!

— Аби ви не плакали, а за мене не журіться! Як ви не бачили більш печі та коцюби, то думаєте, що тільки й світа, що в вікні! Я вже виросла з сих.

— Дай тобі, Боже, щоб ти добра дійшла.

— О! Яка ж богомільна! — подумала Маса. А мати пішла, згадуючи свого татуня, як то покійні розказували, що як зближиться анцихрист, то встане мати на дочку, а дочка на матір свою.

— Оце ж, — каже, — і моя доня так.

Верховодила Маса над матір'ю, та й сестрам доставалось: вони були їй за наймичок; всюди ними попибалась; а сама, як панія, тільки погукує: „А се подай; а те принеси, а те зроби, а туди піди”. — Чому ж сама не піде? — Не смій

і рот роззявити: так зразу і зацабанить, або ще й поб'є добре, аби лиш подужала.

Кому-кому, а Теклі доставалось. Та й піде плачучи: — „Мамуню, — скаржиться, — а Маса б'ється!” — То мати й прийде: — „Чого ти, дочко, б'єшся? Тільки й чуєш, що скарги на тебе”.

— Нехай свиня знає своє стійло, — відкаже Маса.

— Що ж ти таке? Чи ти в мене не така дочка?

— Ні, не така, — каже Маса.

— Ей, доню! Ну-ну! Догуляєшся ти з своїм розумом!

І піде. А Маса дума:

— Чого б точитись оцій попаді? Отам корпалася б, коли має в чім. Так ніт же! Всюди їй треба! То-то вилаю колись, аж чорти сміятимуться.

Вона все по-лядськи балакала.

Не можна сказати, щоб вона й зла була. Ні, тільки така горда та пишна, і себе так високо ставила, що всі проти неї, як горошина проти скали якої. Тим вона й верховодила, тим і не слухала нікого, що себе мала за найрозумнішу. Одна тільки Печержинська де в чім була розумніша за Масю, та й то, як роздумається, то й вона ні-пб-чому: — „Дурна, — каже, — й Печержинська! І всі дурні! Ось-воно як повинно бути, а не он як!”

І губу Маса мала виправлену! Що які вже витресовані оті скарбові підпанки, що якби не вмів брехати, та ще й гладко, то не мав би й рубця на плечах, не то сорочки, — і тих Маса в шуршу заганяла; не смій і рот роззявити, бо напечеш раків на день і три ночі.

Справна була! Ніхто з нею не справлявся — та й не думав, бо не почувався в силі. Чи осміять кого, чи розказати що — тільки подай, то всі аж за боки беруться. І загорділа вона; не знала небога, що не туди до щастя дорога, куди люди справляють, а куди доля поведе.

Раз сиділа Маса в себе в хаті, сама втішалась і других потішала; два ляхи цілували її в руки, третій, як цуцик, служив перед нею. А була половина курсу і саме жнива.

Може, кому не відомо, що то половина курсу? Ось що: в духовних школах в кожному класі треба сидіти два роки, то як рік пройшов уже, а ще рік остався — то й вийде, що була половина курсу. Богослови значить, ще мали рік учитись, нім матимуть право на попів святитись. Богослови о-півкурса, хто заможнішого батька син, вже їздять, чи не натрапить де на суджену.

А був поблизу від Солодьків панотець Собальський і мав сина Івана в богословії. То цей і шатнув по селах, і заїхав

до Люборадських. Сказано, семінарист: ані сісти не вміє, ні вклонитись, ні слова доладу сказати, — нічого: все вимучать, все' видушать. Як побачить панянку, то аж острах його візьме, — і сказав би, і боїться; приступив би, і не сміє. Поїхать такому між дівчата, то рівно з головою. І Собальщенько не поїхав би, та його батько був скільких літ благодійником, то всі сусідські панотці були йому знакомі, а в Люборадських він таки не раз був, — ще за життя покійного о. Гервасія. От і приїхав пан богослов. Добре йому знайомі були ці пороги, та переступав він їх ще „пімперлям“, а тепер — Іван уже, як думав він, голова на всю околицю, чоловік на всю губу, молодець, хоч куди; де ж пак — богослов! А богослов... буде й того, що вже богослов, та й годі! З-за такого сина і матері честь: „богослова родшую“ як не поважати? Ото ж входить він до хати, шарнув ногою, як умів, і щиро поцілував панну Марію в руку, бо аж ляснуло. Тоді обернувся до ляшків і рекомендується, що так і так: ученик богословії — прошу любити і жалувати — Іван Іоаннович Собальський.

— Ученик богословії! — підхопив один ляшок, — га! Ученик богословії! Дуже раді-сьмо!

А другий: — Просимо сідати! Просимо! Будьте ласкаві! Ге!.. — Та й до третього: — Проси, хай садовляться!

Кинувсь і третій: — Та сідайте, будьте ласкаві! Ощастивте нашу компанію, — просить.

І щоб вам котрий вусом моргнув абощо, мов би, й насправжки вони так раді, що зуздрили богослова.

А Собальський ходить по хаті, відкашлюється; викашлявся і сів — та де ж? Коло самісінького порога — і почав придивлятись на образи, хоч бачив їх і придивлявся не десять і не двадцять раз, а пиши — сто, або й більше.

Всі мовчали, дивились, мов би ждуть якого змилювання Божого. От богослов і почав:

— А у вас чудо не образи, панно Маріє!

— *Niczego sobie*, — відказала Мася.

А ляшки й собі кинулись дивитись на образи, і один одного торкають: — Бач, кажуть, бач! Ге! Що то богослов! Зараз і завважав! Не ми, сліпота! — І на богослова повітрішали очі, що то він ще скаже. От він і почав:

— Я нігде такої живописі не бачив.

— А ти бачив? — спитав один ляшок у другого.

— Ніт, — каже, цей, — не бачив.

— А ти? — питають третього.

— І я ніт, — каже той.

— Бач! А нам і в голову се не приходило! — заговорив первий. — Що то богослов!

Мася нічого не відповіла на слова пана богослова. Він і пішов далі, таки довгенько помовчавши.

— А се, панно Маріє, Богородиця, — показав, — точка в точку ваш портрет!

— Еге ж! — озвались ляшки. — Що то око! Богословське око, та й годі!

Мася мовчала, тільки дивилась. А богослов підійшов до того образу, подививсь та й каже:

— Позвольте свічкою присвітить!

І простяг руку до свічки. Та якийсь ляшок уже й присвічував. І всі очі повітрішали. Дивились усі, тільки Мася ні; довго дивились мовчки, аж один ляшок каже:

— Красавиця!

— Совершенная красавиця, — озвався богослов.

— Бач, — почали ляшки проміж себе, — красавиця! Га! Бач! Що то богослов, а ми й не завважали.

Богослов відступивсь, і свічку на столі поставили, та не сідали, бо Іван Іоаннович стояв; далі він сів, і всі сіли. Себто так шанують його, що як він не сіда, то ніхто не сміє.

То Іван Іоаннович задумав комплімент сказати панянці і так прибирався. Озвеличивши панянку тим, що вона походить на Богородицю, він Богородицю назвав красавицею, тоді каже:

— Єй-ей! От як дивлюсь на вас, панно Маріє, то наче на той образ; а як на образ дивлюсь, то наче на вас, їй Богу!... Точка в точку!

І осміхнувся та й почав відкашлюватись і люльку набивати.

А ляшки кажуть:

— І ми так: як дивимось на панну Марію, то наче бачим Богородицю... ей... ей... Еге ж так? — пита один у одного.

— Таже так.

— Якби не так, — каже третій, — то пан богослов не казав би.

— То що ти! — перебив той, — ти не так величаєш; кажи: його богословство.

Мася чуть тільки гамує сміх, а ляхи — щоб котрий ву-сом моргнув, то ні. А Іван Іоаннович уже набив люльку; уже ляшок і прислужився: вийняв з кишені папірцю шматок, запалив і приніс:

— Просю, — каже, — покірно, ваше богословство! Пихкайте!

Іван Іоаннович хотів щось сказати, та тільки рот роззявив, а ляшок і каже:

— Та пихкайте бо, ваше богословство, а то припече й кину.

Іван Іоаннович і став пихкати: пих-пих, і каже:

— Такого титулу, і все: пих-пих, — нема й у світі, — а все пихкає.

— О? — почав ляшок. — Нема? То як же вас величати, ваше богословство?

— Як буду священиком, то „ваше благословеніє“, або „ваше преподобіє“, або „превелебіє“; а тепер ще я не маю величанія.

Принесли чай. Став один ляшок мішати його ложкою й питає:

— Ваше богословство! Чи пак — ваше пришло благословенство, а тепер іще ніяк! Ви вчили богословію; чого то, скажіть, сахар скоріш розстає, як його не мішати ложечкою, а як мішати, то не так скоро?

— Ге! — сказав богослов, — ге! Хіба се до богословії належить? Ге!

— Бач його! — озвався той. — А я думав, що до богословії.

Поки тут що діялось, менші сестри, що сиділи десь там у закутку, підслали наймичку розпитать хурмана, хто приїхав. Як довідались, що богослов, то так і розігнали курей на сідалі. Вже дівчина, здавалось і добре за голову стискала, а все таки чути було „кир-кир“. В печі загоготіло; як і паніматка вийшла. З старою Іван повів розмову, як і треба. Все розказував: і скільки кіп його батько вже поставив, і скільки ще буде, і коли обжинків сподіються, і скільки пнів пасіки, і скільки роїв, і все, що треба в хазяйстві, говорив, розказував, як з книжки вчитував. І жартував і все; та тільки з старою, а Маса й Оріся сиділи нишком у тій же кімнаті. Поки ж ще ляхи були, то й їм було з ким розмовляти; та ці не довго мешкали: паніматка не любила ляхів, і вони це добре знали, то не пройшло й одиної хвилини часу, як утрясли. Паніматці хоч і до дня просидіти б, прогомоніти з Собальським, та не здужала, то й пішла собі. Як не той став хлопець, оставшись з панянками? зам'явся зараз, закахикався.

— Давно вже я тут був, — каже. — Ще ви ось які були, — показав з на аршин від землі, — а я, — каже, — кахавсь, як гарбуз.

Засміялась Маса, і він засміявся, та й змовкли. Стара гукнула на Оріся; Оріся й вийшла. Богослов і знов почав:

— Покійний о. Геввасій, пам'ятаючи, горіхів давав...

Мася мовчала, а він додав:

— Вам, думаю, жаль за о. Гервасієм?

— *Mnie?* — озвалась Мася; — *Nie miała być za kim ubolewać!*

— То ж ваш отець!

— *Ta coś z tego?*

— Та й не жаль?

— *A nie.*

— Як таки можна, — подумав богослов, — щоб дочці та не жаль було за татом! — І каже: — То може, хоч коли жаль було?

— *Nigdy!*

Не сказав він нічого на цю штуку, а почав люльку набивати.

Довго так то мовчали вони, то розпочинали розмову і на двох-трьох словах кінчали, і знов мовчали.

Богослов курив та й курив, аж язик йому затерп; вже й не хотілось, а все курив, аби дурно не сидіти. Далі, завваживши, що Мася й не заїкнеться на рідну мову, каже:

— Чи ви смієтесь з мене, чи що, що тоді он-як балакали, а тепер ось-як? І не пізнати, що не католичка, що панотцева дочка.

— *Byłam głupia,* — відказала Мася.

— То се ніби й я дурень, коли так? — заговорив богослов.

— *Ja nie mówię,* — озвалась Мася, — *a panu wolno myśleć, co się podoba.*

Скипів панич, аж побілів, і вийшов та й гука:

— Герасиме!

— Гов! — озвавсь той.

— Давай коні!

І вернувся до хати. Масі вже не було; тільки Собальський ступив за поріг, вона і пішла в валькир.

Хто не знає, що кому що, а курці просо? Так і хурман: аби коням добре, то й сидів би і не рунтався. А в Любоградській коням богослова і містечко знайшлось у стані, і паші, й оброку дозволу; то й почав Герасим ворчати щось під ніс собі, як панич сказав коні подавати.

Почула стара його наказ і вийшла знов, хоч слаба була.

— Куди ви проти ночі? — каже. — Та переночували б любенько, побавились, і вже завтра по-видному й поїхали б. А тепер чого спати?

— Спасибі, — каже, — а ночі тепер видні, і додому недалеко. Поїду.

Не вблагала паніматка навіть закуски подождати, — поїду та й поїду. Тільки чарку горілки випив.

— Хай же хоч хурман повечеря!

— Хіба він голоден? І дома повечеря: Спасибі, не турбуйтеся.

І поїхав.

— То через тебе, — почала мати Масі вимовляти. — То ти йому щось зробила, згризото ти моя!

— Що ж вам таке до його? А поїхав — хай їде на зламану голову!

— Дочко! Чого ти проклинаєш? Що він тобі винен?

— Та хай йому сім чортів і все лихе; чи я ж проклинаю? І чого ви вчепились?

— Чого ти людей розгониш? Чому розуму не маєш? — почала мати.

— Коло якогонебудь халожниша я запобігала б! Ге, бач, чого забагається!

— Ей дочко! Схаменися! Що тобі такого, що так цензуруєш людських дітей? Хіба ж ти дідичка сама? Хіба твій батько не піп був?

— Та що з того?

— Чого ж ти така думна? Чого погорджаєш поповичами? Кого ти ждеш, кого сподієшся? Чи не з отих голодрабців кого, що так звиваються коло тебе?

— Я нікого не жду, але й за поповича не ліду: ні стати, ні сісти, ні слова сказати не вміє, а я б пішла!

— Ей, дочко! Ей, дочко! Побачиш, побачиш!

— Добре, добре, побачу! Ідїть лиш собі, лягайте отам, то мені легше буде.

— Осуда ти моя, нещастя ти моє — не дочка, — сказала мати й вийшла в пекарню дати пораду тим курам, що порізали. Оріся там уже була; і Текля коло неї щось шупорталась.

Зоставшись сама, Мася взяла польську книжку, оклякнула і почала вчитувати польські молитви.

Отак не один богослов з облизнем поїхав. Лучалось і до Орісі, та старий звичай на заваді стояв:

— В мене всі дочки рівні, — відказувала стара, — на вибір їх не маю; коли хочете, беріть старшу.

Та старшої ніхто не хотів, і вона ні за кого не хотіла; та з-за неї і Оріся сиділа. Людські дочки вже діточками батькам своїм кланялись, а сироти сидять та й сидять, ніхто й не крикне.

Ще поки Мася молодша була, то хоч вередлива була, та не осудлива; а як стукнуло вже за двадцять, то ту осудила,

ту очернила, ту обговорила. У людей сусіди бувають добрі, добрим чоловіком прислужаться, а тут усі відщурались, всі відстрахались. Мало що терном не вросла колись битая доріженька до о. Гервасія. Один одним духовник о. Антоній їх не щурався і доріженьку протирав. Цей було приїде тугу розважити.

— А що, паніматиночко, — каже, — і вам лихо, і в мене не тихо; притопчім же біду кляту черевиками. Бо й я в черевиках же ходю.

— Та що вам за біда? — озветься паніматка, — ви вже дали-дали онучат дружитимете, а в мене ще й діти мої сиріточки на в'язах висять!

— Не тужіть, паніматино, якось то воно буде.

— Коли б мені хоч тих безщасниць притулити, а Антосьо і сам собі дорогу проб'є.

— Над сиротою Бог з калитою, приказують люди — озвався о. Антоній. — Не тужіть!

— Коли б він милосердний хоч нашого вікарного підняв, що лежить недуж; а як вкоротить йому віку, то я тоді зовсім пропадаю.

— Не тужіть! Моліться, може дасть Бог, що й куца вивезе.

Це тоді вже діялось, як у селі таки добре промада загула. Вікарій був немоцний, то мало не за кожною потребою мусіли вдаватись до сусідських попів. А чужий панотець, як чужий пан, як дерне, то аж пальці знати. От і загула промада: Що воно таке є? Хіба ми не такі люди, як і всі? Хіба в нас церква негарна, щоб свого панотця не мати? Подаваймо супліку до архирея, щоб прислав нам попа хоч якого-такого! Хоч такого, що й під носом йому не світає... Доки ж нам бідувати?

І частувала паніматка, і просила — нічого не допомоглось. Як і благочинник заїхав, став уговоряти.

— Якби ми бачили, — відказали йому, — що хоч яка надія є, то що іншого, а так... доки нам ждати!

— Та може якій сироті Бог долю пошле, — каже благочинник.

— Ге! Хіба се сироти, як у людей? Ось придивіться, що виробляють — не всі, а старша. Чи мало до них людей трапляюся? А коли не хоче за попа, то хай же не заважає, хай з дороги вступається, бо викидаємо.

— Та майте Бога в серці! Згадайте о. Гервасія! Який він добрий був для вас, а ви для його сиріт такі нелюдяні! Та його кості здригнуться.

— Ми вже, панотченьку, пошанували пам'ять покійного

батюшки. Дивіться сами: п'ять літ терпимо. То доки ж нам не мати голови в селі? Подамо супліку — хай дають нам панотця.

— Пождіть ще з місяць; може дасть Бог і сиротам, і вам.

— Ну, ще місяць пождемо; однак тепер роботи надходять; а там — о! Бог свідок, що подамо супліку до архирея, таки до самого архирея. А до жнив він, кажуть, і в нас буде?

— Та буде ж.

— От нам і на руку.

Благочинник добре знав, що жениха не знайдеться, бо всі знали Масю, а мав надію, що архирей своєю властю скаже кому женитись, то хтонебудь і втопить свою голову. А справившись там, пішов паніматку вговоряти, щоб не зважала на старшу, а як лучаться люди до меншої, хай з рук не спускає. Тимчасом написали до архирея просьбу, щоб жениха прислав.

Дивне це діло! Дівчата просять: пришліть нам жениха; а вдивившись, то нічого дивного нема. Хто топиться, й за бритву вхопиться. А попівнам сто раз лучче втопитись, аніж зостаться дівочити при матері вдовиці: і мати пропаща, й діти зведуться нінащо. Безнадія і розум одійме, і серце, і вийдуть з них не дівчата, а клоччя; не людина, а пшик — без волі, без всього: тільки й знає, що на Бога звертати: чи гріх, чи сором — все Божа воля. Свою долю вони дуже добре знають, і не одна безщасниця-мати просила і просить жениха для свого дитяти, бо їсти нічого; не одна безщасниця-попівна за тим же для себе і своєю парсоною з'являлась до архирея, та не одна і буде з'являтись, нім згодаються, що вони не щенята; нім подивляться й на них людяним оком. Вона плаче, що сором, а архирей каже: „слезно просила” — і посила якого бідолаху, що ні кола, ні двора, — ні роду, ні плоду. Той встрягне, де й покажуть; а там п'є-п'є, аж вухами ллється! Або трапиться який урвиголова, що знущатиметься цілий вік; найбільш посилають тих, кого ніхто не хоче, а сирота мусить, бо то воля владики.

У Люборадської був брат панотець — людина добра і на розум йому не збувало. От він і каже:

— Що ж сестро! Не штука випросити в архирея богослова; та силою колодязь копавши, не п'є води з його. Чи не лучче було б ось-як далі попитати: я однак бездітний, жінку маю добру, спасибі їй, то ось-як чи не зробити б? Поїду я до Кам'янця та подам в перевод на вашу парафію. Воно все на одно вийде: зараз дадуть бумагу в семінарію, чи „не согласен” хто женитись з такими то сиротами, бо на їх приход подається такий то панотець? Якщо судилась доля, то

озветься; а як ні, то честь ваша при вас: ніхто не скаже, що докучило дівувати — аж просяться заміж, та не беруть. Ти ж, сестро, знаєш мене; я тобі не стану в кривду. А коли дасть Бог жениха послі, то вступлюсь. Так і просьбу подам. Вигода, — каже, — та з цього, що не сяде хто чужий, як не знайдеться охочого.

Подумали-подумали та й написали прошеніє, і о. Яким поїхав до Кам'янця.

Не день, не два теліжився о. Яким, нім забриніло перед ним кам'янецьке кладовище, що стоїть верстви за півтори перед підварком — Польськими фільварками. Тепер вони, ті фільварки, подібні до людей, а тоді десь-не-десь дімок стояв, а то порожні місця були і заїхати ніде було. То о. Яким потяг прямо в город і остановивсь коло самої вітряної брами; звідсіль почав і діло робити.

А з неділі вже й Пётра. Тепер мали жати пани богослови, що сіяли та й сіяли; наступив останній екзамен — і вінець або кінець. Богословія вже не ревла, не скакала, як іншим часом, а кожен поважно ступав, як індік, натягаючи волосся, що на підгорлі повідпускали, і як джмілі гули: все баса говорили; хто говорив, а хто й мовчки дибав вздовж і поперек. Були й такі, що по кутках товкли свої „пенци” — тільки й чути: „вур-вур-вур”. В других клясах — філософії та реторики — кричали, скакали; а тут, як у казані кипіло, тільки крику не було, і чутко було, як чобітьми цокують, та ще й чоботи робились тоді на рипах. Це все женихи і доходжували свої сіртуки тощо, щоб по жнивях надіти рясу й підрясник. Як входить письмоводитель, — попович і семінарист — не бува в класі, а пише в правленії; за те має хату, харчі і скільки карбованців грішми. В письмоводителі вибирає сам уряд, зважаючи, хто добре пише; і хто в письмоводителі попав, то конче попом буде, хіба сам не схоче. Вони, як ніколи в класі не бувають, то й виходять на пона без усякої науки. В семінаріях вони чепурно зодягаються і народ усе обтертий.

Отакий то пан письмоводитель прийшов в богословію з папером у руці і дав гасло, щоб мовчали.

— Цс! — засичали, хто завважав; а письмоводитель сказав:

— Панове! Хапатня!

І дав папір. Богослови самі добре знали, що з тим папером робити, і письмоводитель тільки попрохав, щоб не покапали, та й пішов собі.

Як всюди по школах, так і в духовних, і в самій богословії кожен має своє прізвище; і був там один, що його

прозвали Малпою, швидкий та верткий, що й з-під ступіра викрутиться. Ця Малпа схопила той папірець у зуби, та брик-брик по клясі, і вискочила на стіл.

Круг стола стовпилася вся бопословія і почали: — „Ну! Читай!” Малпа й почала вичитувати, що там то й тамто, в таким то повіті, такої то кляси парафія Солодьки, єсть три дівчини: одна Марія, літ двадцять два.

— Шш! — почали слухачі, — заматорівша во днех своїх! — Малпа пішла далі: — Друга Орина, вісімнадцять літ.

— Шш-ш! — почали знов.

— Та чого ви шикаєте? Ще ж молода! — хтось гукнув з гурту.

— Шш-шш! — розійшлося по клясі ще гірше. — А що має? Що має? Читай!

Малпа: — Третья... третя, одинадцять літ.

— Шш! А що мають? — почали.

А Малпа: — Все хазяйство, і грошей в приказі тисяча карбованців.

— Якби всі за одною, можна б руки погріти! Давай лиш папір! — кричать зо всіх боків. А Малпа пішла вихилясом по клясі. Піднявся такий стук, наче сто коней біжить; сміх, нявк, регіт, біготня; бо знайшлися і хорти, і мисливці, і шпанає, і всяка птиця й звірина; а циган зануздав кобилу і ньокає; там ведмідь реве, — всього було.

І такі Малпу спіймали, почали м'яти, а вона княвчить. Інші тимчасом взяли той папір від неї і пішли до стола та й почали гукать:

— Хто там близько, хто там близько, ходіть сюди!

Обіззавсь Собальський:

— Я! Я близько! Я навіть бував у них.

— А! Мельнику-голубчику! Ходи ж сюди!

— Ще й Ситник знає, — оззавсь Собальський.

— Ситнику! Ситнику! — почали кричати; — де Ситник?

— А чого ти, Черногузе, хочеш? — оззавсь той, що Ситником прозивали.

— Чи не маєш підситка доброго? Продай!

— Проти Струцького! — оззавсь він.

Струцького прозивали Решітником.

— Та ні! — оззавсь Решітник; — то треба справки навести! Ходи сюди!

Так зібрались усі, і почав всамперед Собальський:

— Багатенькі, — каже, — нічого сказать; мати добра, менша Оріся тож нічого; а Марія така ляшка, що ні слова по-нашому не скаже.

— Ну, валяй її побочу! — заговорив Кобилка.

— Та вона таки й не піде за нашого брата. Насватувався якийсь київський, та вона, кажуть, такою чимерицею попощувала, що чхатиме, доки не вмре: книшем назвала, розказують люди, а до самого й говорити не хотіла.

— Та ся набік; а Орина?

— Була нічого, а тепер, кажу вам, не знаю, — а Текля ще недоліток.

— На ж тобі, пиши, а ми за тобою, — кажуть Собальському. Собальський взяв папір, крикнув на німця, щоб дав каламар і думає: „Я ж вам тепер віддячу: було не сміятись!“ Та й черкнув первий: „согласен без взятія“. Це значить, що згоджується взяти парафію без панянки. Черкнув і відступився від стола. Тоді по колії підходили і другі, і кожен розписувався, да жаден не написав: „согласен со взятієм“, а всі — або „согласен без взятія“, або просто „не согласен“.

Покивав о. Яким головою, прочитавши цю штуку, і став платити у консисторії то столоначальнику, то писарю, то регістраторові — і мало кому не давав, щоб скоріш діло робили. Платив-платив та ще й обіцяв у „попівську діру“ повести кого-не-кого.

Посеред ґорода стоять в Кам'янці доми — один до другого поприлипали; уліця між ними йде нахрест. В цім місці тандита: тютюн продається і горілочка з закускою. Як дивитись збоку, то панотці так і чмигають сюди з дикастерськими, як зайці в горох. Отож і прозвали цей куток „попівською дірою“. Звідсіль жадна блоха консисторська в своїм умі не виходила. Сюди то обіцяв о. Яким кого-не-кого повести на „консоляцію“, себто попросту на могорич. То сак, то так і дійшов кінця: взяв указ на руки і закурив з Кам'янця вже парафіяльним попом у Солодьки.

IX.

Щасливої ж йому дороги, а ми подивимось, де то Антосьо обертається; вже ж п'ять літ, як ми бачили його. П'ять літ! Легко сказати, а скільки всяких перемін на світі лучається за тих п'ять літ, та ще в молодім віку! П'ять літ — як з ба-тога тряснув, пролетять, та чоловіка й не пізнаєш: дівчина з десятилітньої дитини стає відданицею; хлопець парубком стає і вуса голить; а хто віддався, женився назад тому п'ять літ, того діти обсядуть, або й злидні... Чого не лучається за п'ять літ! І скали перекидаються і гори перевертаються — то де ж людині не переміниться!

Теклі вже одинадцять стукнуло; вже соромилась, як назвать її дитиною — панянкою себе звала, тільки малою.

Люборадська за п'ять літ з пожої молодиці, повновидої, рум'яної — такою шкорбою стала, що якби не шкура, то й кістки розсипались би; і вже сивиною коси полискувались, тільки не видно було, бо в хустку зав'язувалась. А Круті стоять, як стояли, і стоятимуть, як стоять, — все на однім місці. Все там же класи і такою ж старою гонтою вбиті, аж чорні, і той же розбитий дзвінок на стовпі висить, і тою ж дорогою до глядача ходять, і так же калачі та вино носять, і так же бояться йдучи — все так же, як колись було. — Та й тут не без переміни: спогляньте на дівтору. Хто щетава, як дівчина — став баса говорити; кому ноту прив'язували — тепер другим прив'язує; хто для всіх був попи-хачем — тепер став другими попихати; а давні, хто попи-хався другими, і слід загубили, тільки слава ходила, що були та й загули.

І Антося вже був у четвертій класі, вже він орудував і малими, а не раз і хазяйкою; і вже не жив у Волоської, а знайшов собі станцію на тій магалі — за містом та за яром на крутій горі. Там жила шляхтичка пані Пйотрова. У тієї Пйотрової поставили Антося на станцію, як ото батько йому вмер, а він поїхав із о. духовником. З того часу й жив тутеньки. Батьки в поповичів народ все скупенький, що душать копійчину; та правду сказати, таки нізвідкіль їм сипати грішми — то школі й на папір частенько не має шага, і в хазяйки зажичається, а про ласощі й думати не гадай. А ласощів кому змалку не забагається? І так звані старші між дівторою хоч би й не повинні вже малитись, бо вуса мали, хоч сокирою теши, проте не відрізнялись від дітей; і шаліли, як діти, тільки гірше; і ласощів заблагали, і все. Та пошаліть мали з ким, бо був їх гурт, а ласощів де взяти? Треба промишляти. То вже і вишукують собі таких малюків ручих, щоб вкрав і втік, а прейма викрутивсь, як зловлять, або хоч не видав. От як нагледять такого, то вже й приходять до його в суботу. В суботу „познього класа” не було — після обід ніби до школи не ходили, то був час на все.

З Антося ж був хлопець на всі штуки, та ще й прудко бігав, і ні рів, ані тин його не спиняли, та був хитрий, як лисиця. Такого й треба було старшим. От Антося сидів собі на призьбі та ногами грюкав, як приходять аж три чвертокласники — все продауси та голибороди. Одного з них, що дуже був брехливий, прозивали Карман Іванович: Карман — ніби собака, як Бровко; другого прозивали Гава, бо рот мав, як у голого вороняти, від вуха до вуха, хоч кулак всади; третього — Папушею, бо вкрав десь папу-

шу тютюну і його зловили і били. Так і прийшли вони до Антося, перечувши, що він такий митець.

— А що, Козо, — кажуть, — ти, ми чули, добре бігаєш?

— Добре! — крикнув Антосьо.

— Ану, хлопці, навипередки!

В духовних школах старші — а ще в давнину, — мали велику владу, навіть мали право різками дати; то їх тіні боялась дівтора і сиділа нишком, нічирк. А це сам старший визиває побігати, то й сипнули надвір, та навипередки. Перед Пйотровою пляц куди здоровий! Всього розгону туди й назад буде мало не з версту; було де сили попробувати. Куди ж було справитися кому з Антошем! Жаден заєць не зоставляв так простого бровка, як він своє „комбраття“ зоставив.

— А добре бігає, — каже Карман Іванович.

— Та добре ж, — каже Гава.

— Ще треба випробувати, чи довго може бігати, чи далеко втече, — каже Папуша.

— Ну, Гаво, — каже Карман Іванович, — ти бігаєш, як жоден молдаван не побіжить; попробуйся!

Прибіг Антосьо, тільки чуть-чуть засалався.

— Ану, — каже Гава, — зб'ягну чи справишся?

— Ану, — каже Антосьо.

— Пожди ж, — каже Гава, — станьмо нарівні, та по команді.

Стали нарівні, і Карман Іванович почав: „раз — два — три!“ З цим словом і рушили. Та Гава ще й туди не добіг, а Антосьо вже назад добирався до мети.

— Добре, — кажуть чвертоклясники, — добре бігаєш! — І один подарував йому якусь картинку, що відібрав у малого на другій станції, щоб той не грався.

Пройшло скільки часу від цієї проби, як у суботу знов прийшли ті ж старші. Вже горох поспів був і в місті можна було купити десять стрючків за шага. Антосьо хльостав різкою на городі.

— Вдягайся, Люборадський, та підеш з нами, — кажуть вони. Вбрався Антосьо, взувся і пішов. Чоботи мав здорові, на силу волік за собою. Вийшли на степок — цілина за селом ще перед ділянцями. Славне там місце: косогір далеко тягнеться на схід сонця і на полудень; під сонце зараз же долина і друга гора; по горі вітряки і хатки по узгір'ю, а на полудень верстов за сім поперечну гору видно, на горі ліс і шинк; все видно, як на столі — де птах снує понад пашні, і те видно. А все поле в смугах: та зелена, та ще зеленіша; та вже сіра, та половіє — збіжжя видно; а проміж пашень

зеленими смугами горохи йшли та кукурудзи. Кукурудза ж жовта-зелена, порох зелений-сіруватий, і хто очі добрі мав, той бачив, що наче по йому метелики літали, — то цвіт.

Антосьо не знав, чого й нащо старші взяли його з собою, і йшов — от як лоша за возом. „Може, — думав, — до криничок“. В ту сторону в полі славні юринички, і школя по суботах було ходить туди; бо там якось славно було посидіти: кругом пашні, а між пашнями цілина і густа розкішна трава — не жнеться, ні коситься. Славно було покачатись в цій траві!

На степку старші посідали. Гава первий вийняв з-за хляви люльку, за ним і ті, і позакурювали.

Як ось летить один школяр — невеличкий, обдертий і босакá.

— Він? — показав Карман Іванович.

— Він, здається! — озвався Гава.

— Він, він, — каже Папуша.

І Антосьо глянув: Хто б це такий? — думає. Аж прибіг і той. То був паламарчук і на все училище убоїще; звався Ковинський; літ мав з шіснадцять.

— А що, Ковинський, — почав Гава, — от тобі компанія! — Окинув оком він Антосю, а цей його, і мовчать.

— В дорогу, чи що? — каже Папуша.

— Хоч і в дорогу, — озвався Ковинський.

— Люборадський! Ступай за ним! — каже Гава.

— Куди? — питає Антосьо.

— Він тебе заведе. А ми ждатимем хоч тут таки, а коли підем, то до твоєї станції.

Рушили хлопці в долину на сонце.

— Глядіть же, не опізнайтесь, — сказав Папуша.

— Добре, — відказав Ковинський.

І пішли.

— Куди се нас послали? — спитав Антосьо свого проводиря, як уже відійшли.

— В горох! — відказав Ковинський.

— В чий? — пита Антосьо.

— Та там одного молдавана, — відказав Ковинський.

Брели вони то пашнями, то межами, то суголовами; як набрали купу гною.

— Тут, — каже Ковинський, — скинь чоботи і заховаєш, бо вони тобі заважають.

Роззувсь Антосьо, і вдвойзі запорпали ті чоботи в гній, приміту поставили і пішли далі; вийшли на дорогу і пішли та й пішли. Понапорювавши гороху повні пазухи, ідуть собі,

горох їдять, жайворонок цвірічить: „до Бога молотити”, то знов „ціп урвав”, „ціп урвав”; там шуляк здобичі шукає, а хлопці й гадки не мають. Ковинський розказує, як його вторік посилали яблука красти, вишні, кавуни; сміються, регочуться. А ззаду молдаван лап Антося за комір!

— Ай! — скрикнув Антосьо. Та не зміг і оглянутись, чия то рука так цупко схопила його за брижі.

Ковинський пішов по другий бік дороги і зник, як крізь землю пішов, що Антосьо не встиг і слова йому сказати і навіть не вгледів.

— А! Ви знов у горох, — почав молдаван, — як уторік! Я ж тобі дам горох! Поведу до смотрителя.

— Дядечку! Я ще вперве, — почав Антосьо, — і то я був би не пішов, як би знав, що се ваш горох. От той, що втік, казав, що горох його хазяїна.

— Не вибрешешся, — почав молдаван, — знаю я ваших!

І ще гуторили; Антосьо тремтів спочатку, як хорт надворі восени, а далі душа й на мірі стала.

Він і почав роздумувать.

— Як би, — думає, — мені викрутитись? Поведу чорт до смотрителя, то битимуть, щоб не крав гороху.

І почав:

— А до кого, дядечку, поведете мене?

— Кажу ж, що до самого смотрителя, — озвався молдаван.

— Ведіть мене до інспектора, — почав Антосьо, — смотрителя нема дома.

Інспектор був добрий чоловік, хоч і він бив, бо там кожен б'є і це не йде за зле в людини, та мав серце в грудях: не катував, а найбільше десять давав. Смотритель же, то й по сорок, і по сто ліпив. Тим то Антосьо й просив, щоб до інспектора його відвів.

— До інспектора? — озвався молдаван. — Ні! До інспектора не поведу, а до смотрителя поведу: не кради гороху!

Вже місто видно було, як на долоні, і кляси за містом; Антосеві все холодніло та й холодніло в душі! А тут переряки почались, що вода повимулювала.

Вели Антося тією горою, що від Балти; дорогою пілу було по самі кістки. На другій горі, що за містом, ходили ті старші, що його послали в горох, ні живі ні мертві. Ковинський дав їм знати, що молдаван спіймав Антося і повів; то всі знали куди, і тремтіли за свою шкуру. Побачив їх Антосьо, а вони його пізнали. Якби де в яру та ближче, то поміч дали б, а то далеко і на такому видному місці, що й не думай.

Іде Антосьо, як на заріз; а шуляк літа вільний, і боком переярки снуються виправу руку від дороги, а вліву пашні, аж вище голови тому молдаванові; і вже дільниці так з нагони від них.

— Як введе в дільниці, — подумав Антосьо, — то пропав я! Хоч і видерусь абощо, то нігде сховатись. Треба викрутитись тут! — думає собі, йдучи, і горох їсть; та й розсипав жменю.

— Ей! Дядьку! — почав, — дайте позбираю. — І став.

— Хіба в тебе мало за пазухою? — каже молдаван.

— Хоч не мало, та й сього шкода; будуть же бити, то за кожен стрючок відболить.

— Ну, збирай, — каже молдаван.

А все держить його за брижі, аж йому в'язи затерпли.

Нагнувсь Антосьо; так збирає, так збирає. І молдаван нагнувся. Визбрав і рушили далі.

— То, дядечку, ви мене не пустите? — почав Антосьо.

— А нащо б я тебе пускав, — озвався молдаван, — стільки часу згаяв, та й пускав би. Не пустю!

— Так ні?

— Тавжеж ні!

— То на́те ж вам! — Антосьо каже. І з цим словом сипнув йому в очі пилом, що набрав у жменю, горох збираючи.

— Овва! — крикнув молдаван, схопившись обіруч за очі й присів.

Антосеві того й треба було, щоб брижі тільки визволить, то й чкурнув у пашні, аж засвистіло, тільки поли мають.

Поки протер молдаван очі, то школяр вже другі гони минав.

— Бач, цуценя! Тільки сліди знати! — почав молдаван, позираючи на дорогу, то на рукави, що від сліз аж мокрі були. — Бач! Яке хитре! Вдруге ж вже не отуманиш так. Постій! Хіба ти ще не попадешся! — І поплівсь собі дорогою та вже не до смотрителя, а додому.

— А чого то молдаван присів, як випустив тебе? — запитали старші Антосю, як він вже прибіг. — Чого ти так удирав, коли він сам тебе пустив?

— Еге, пустив! Еге, сам! — озвався Антосьо, — добре пустив! — І оповістив усе, як діялось.

— Молодець! Молодець! — почали хвалити. — Давай же горох!

Сипле Антосьо горох, а вони питаються:

— Та чого ти по коліна в грязі? Тепер же сухо!

— То я через річку скакав, коло винниці собаки нагнали.

Висипав горох Антосьо як слід до стрючка; старші ще

й самі пошукали йому поза пазухою та й розібрали кожен по хусточках, то по кишнях.

— Дайте ж мені, — каже Антосьо.

— Ось на! — Гава каже і дав дулю. Та й пішли.

— Бач, які ви, — заговорив Антосьо, зоставшись тільки з Ковинським.

— А ти думав, що які? Е! Тут так. Та ходім; я розумніший був, — каже Ковинський.

Пішли степком, далі межами, там звернули на суголови, й Ковинський показав велику купу гороху в траві.

— А се звідкіль? — Антосьо питає.

— Е! Звідкіль? То я свій тут висипав. Я, бач, думав, що коли тебе відведуть до смотрителя та виб'ють, — бо таки зараз були б і вибили, — то щоб дати тобі заїсти. А коли так сталось, то ще й лучче; їж! — каже. — Почали і їсти. Попоївши мовчки, Ковинський почав:

— Та й молодець же з тебе! Я б сього не видумав!

Антосьо усміхнувся і питає:

— А щб ви казали старшим, як прийшли без гороху?

— Старшим що сказав? Казав, що розсипав, втікаючи.

— Так треба б було й мені зробити.

— І можна було. Бо якби так без жадної пригоди, то били б: чому, сказали б, не приніс? Та ще і в журнал записали б, що „не ізвесно кудя одлучався“, то й інспектор ще вибив би поверх всього.

— То сказати, куди одлучався.

— Кому сказати?

— А інспекторові.

— Боже тебе сохрани! І думки сієї не май! Та просто і в клас тоді не показуйся, і дома не сиди.

— Чого ж се так? — спитав Антосьо.

— Ти думаєш, щб тут, як і дома: сказав татові, чи мамі, то вже й твоє зверху? Тут не так: тут заїдять і свої соученики, і з других класів.

— То знов жалуватись, — сказав Антосьо.

— То ще гірше буде, — каже Ковинський.

— То як же?

— А так: мовчи та диш; скажуть: от молодець! І всі полюблять, і в карточці ніколи не будеш; і як буде за що вибити, то змигатимуть. Он то як! Хоч би й двадцять і тридцять і більше відлічили, то лежатимеш, як на печі, тільки в пузо холодно. Спекулятор по сіртуку битиме, чи по кожусі, а ти тільки кричиш. Як же завізьмуться, то вже ні одної не змигне, і як дадуть дві, то відлежиш, бо до кості розсіче.

Антосьо бачив різки й не дивувався; а Ковинський додав:
— Вже на кого завізьмуться, то й різки особні плетуть на того: виберуть самі луччі прутики, попарять, сплетуть, як батіг, і як увірве, то наче в ката вчився. Другий ще й волосині приплете. Був такий, що й дріт уплітав; та його сключили „по великовозрастію”.

— Як ви все се знаєте? — спитав Антосьо.

— Хіба я третій рік тут, як ти? Та я вже ось шість літ як тут: недарма в третім класі!

Того то йому Антосьо каже „ви”, а він Антосеві „ти”; там по старшині все йде.

— Біда! — каже Антосьо.

— Та невелика, — озвався Ковинський; — тільки не будь хитрий та донощик, все добре буде.

— А щό воно хитрий? — питає Антосьо.

— То так звуть тих, що або старшого не послуха, або скаже „ти” кому з вищого класа. Такого вже гладять, і все проти шерсти.

— Отак-о? — показав Антосьо, погладивши себе рукою від носа до бороди.

— Куди вже так, — сказав Ковинський. — Се „додому”, — а то як „з дому” почнуть, то тільки держись!

Антосьо й почав: „додому”, — і гладить себе вниз по виду; „з дому”, — і гладить насупротив.

Сонечко вже надвечір зближалося, і задзвонили на вечірню.

— Біжімо! — каже Антосьо і схопився на ноги.

— Чого ти? — заговорив Ковинський. — Говори! Вже ж приніс гороху, то нічого не бійся.

— Ходім же хоч чобіт пошукаємо, — каже Антосьо, втихомирившись.

— Се щό іншого, — відказав Ковинський. Знялись і пішли. Що зосталось гороху, забрали по кишенях.

Шукали-шукали того гною, шукали-шукали — нема, наче його й не було, і чобіт нема. На другий день Антосьо і в церкву не ходив, бо чоботи одні мав, і ті в гною пропадали. Після обід прийшов Ковинський, і знов пішли шукати; і все таки не знайшли.

— Що тут робити? — Антосьо зажурився. — І в клас завтра йти, і уроки вчити! — Та й аж заплакав.

— Чого ти? — каже Ковинський.

— Еге чого? А в чім до класа піду?

— Не йди до класа, то ще й завтра будем шукати.

— Чи можна ж?

— Скажуть: „без сапогів”.

Успокоївся Антосьо, і почали базікати. Ковинський все вичитував йому різні орації. Антосьо слухав і собі щось розказував. Так і день минув.

В понеділок пішли всі з кватири в клас, а Антосьо залисався — та такий радий-радий. Незабаром прийшов Ковинський босакá, і пішли чобіт шукати.

— Ви чоґо босі? — пита Антосьо дорогою.

— Не маю чобіт.

— То й ви „без сапогов”?

— Да!

І потягли полем — та вже не гною шукати, а до криничок.

— Куди ми йдемо? — заговорив Антосьо.

— До криничок, — озавсь Ковинський.

— А чобіт шукати?

— Як вернемось від криничок.

І потягли. Та де то не вернулись! Там і просиділи до самісінького обіду: говорили, різки плели, хльостали, плели верші з бруньок, — то час промайнув, що й не оглянулись. Пішли додому, як сонце стало серед неба, та Антосьо потяг дорогою, а Ковинський пащинами.

— Навпростець, — каже, — піду.

Дибав собі Антосьо, вихльостуючи різкою з жита; далі став, оглянувся; Ковинський, чуть видно, пішов долиною і щось ніс. Та Антосьо подумав: мабуть горох.

Ковинський, притягши додому, переліз через тин у садок, пішов на тік, постояв, подивився на всі боки і щось запорпав в ожеред, та й каже собі, йдучи до хати:

— Ти попович, ти справиш собі, а мені де взяти? Та ще по вакаціях треба в Кам'янець за місцем, то не йти ж босакá! А тебе ще не сключать сих вакацій, хіба маточники вичистять. Та виб'ють же добре, щоб з Ковинським не сходився!

І поскакав на одній нозі через подвір'я.

— А що казав учитель? — питав Антосьо, як прийшли з кляси.

— Навіть не питався, — відказали йому.

Так пройшов тиждень.

Антосьо щодня слухав добрі орації від Ковинського і рад був, що познайомився; а то в тієї Волоської всі „приліжні” були, то й йому страху завдавали. Про чоботи вже й думать забув; як сам Ковинський каже:

— Ходім, чуеш, та пошукаєм чобіт.

— Ходім! — каже Антосьо.

І пішли. Зразу на той гній вийшли; а в долині салган.

— О! — каже Ковинський, — ми й забули, що гній коло салгану.

— Еге ж! — озвався Антосьо. — Слава Богу, — додав, — завтра піду вже в клас.

Та подивились: приміти стоять, а де були чоботи, тільки ямка. Затужив Антосьо, аж заплакав. Ковинський почав його вговоряти. А тут зараз і виполоч і заповідь цвіте.

— Ходім, — каже Ковинський, — заповіді шукати!

І пішли витягати корінці, та такі різки поптели, що ну!

— Оцею якби урвав! — каже Ковинський, простягаючи свою різку.

— А сею? — Антосьо каже.

— Та й твоя добра, але моя все лучча!

І почали хльостати. Там почали суніць шукати; і чоботи знов вилетіли з голови, і класи, і учення. Так і тиждень минув. Настала субота, прийшли старші і знов послали по горох. На цей раз пішов Антосьо з вискоком і вже не спіймався.

Вже й черешні постигли, а Антосьо все „без сапогов“, і все старші посилають його „на промисли“. Вже й звикся він, що в клясу не ходить, і не вчиться, і вже не втікає в поле, а сидить дома. І Ковинський прийде, та й грають у „косточки“, аж поки з класи не виходять.

Так раз сиділи вони та грались, як увіходять аж три второкласники.

— Іди, Люборадський, в клас! Прислав учитель.

— В мене чобіт нема, — каже Антосьо.

— Казав, щоб босого привести.

— Чи йти? — пита Антосьо Ковинського.

— Та не йди, — каже той, — будем лучче ж в косточки грати. А там що? Не чув, як б'ють?

— То й не піду.

— Іди, дурний, — почали ті. — Щоб ти з собою думаєш?

— А не будуть же бити?

— Ні! — кажуть ті, — а як і виб'ють, то дадуть дві-три різки та й годі. Як же втечеш оце, то як смотритель приведе, так „на собрані“ виб'ють. Тоді вже не обійдеться, як тридцятьма.

— Чорт знає що! — говорив Ковинський, — не йди, не слухай!

— Іди, йди, — кажуть ті, — бо будеш каятись.

Не послухав Антосьо Ковинського, — пішов до класи. Чим довше йшов, чим ближче було, тим усе біліший робився, а як увійшов у сінці, то як крейда став і не йде.

— Ну, ходім, — кажуть ті, що привели його.

Перехристивсь Антосьо і пішов у класу.

— Ти пачему в клас не ходіш? — спитав учитель.

— Нету сапогов, — відказав Антосьо тоненько.

— А уроки знаєш?

Антосьо мовчить.

— Знаєш? Гаварі! — гукнув учитель.

— Не знаю, — відказав Антосьо чуть тільки чутно.

— Ти же пачему не виучіл? Висеч!

— Гасподін учитель! — закричав Антосьо, — я вже буду!

Єй-Богу буду!

Та його не слухали.

Відбув своє. Учитель і каже:

— Стой там на колених!

Став Антосьо ще й на коліна та й думає собі:

— Щоб був знав, не прийшов би; хай би сключали. Ковинський же не боїться, що сключать.

Як підходить учитель:

— Люборадський! — гука.

Встав Антосьо.

— Пачему ти не учішся?

Антосьо мовчить.

— Ти же сірота?

— Сірота, — відказав Антосьо.

— Сірота і не учішся? На каво же ти надеешся?

— Он с Ковінським в косточки іграв, кагда ми прішлі к нему у квартиру, — сказали ті, що привели Антосю.

— Ти с Ковінським сашолся? Ти знаєш, что такое Ковінський?... Зараза!

Як почав, як почав вговорювати, то Антосьо те згадав і заплакав. А в сінях чути: — Гу! гу! — То б'ють.

— Ковинського! Ковинського! — почали ученики.

— Сlišіш? — каже учитель.

— Сlišу, — відказав Антосьо.

— То і тебе будет. Счітай!

Налічили і сорок, і п'ятдесят, і шістдесят.

— Давольно! — хтось крикнув.

І все стихло, тільки чути: о-го-го-го! о-го-го-го!

— Счітал? — питає учитель.

— Шістдесят, — каже Антосьо.

— То і тебе будет, еслі не будеш учіться.

— Буду! — каже Антосьо.

— Сматрі же! Ступай на место!

Антосьо сікнувся до первої парті, де попереду сидів, бо був п'ятим у первім розряді.

— Куди? Куди? — заговорили ученики. — Твоє місце на Кавказі!

Кавказом звуть останні парти, де сидить „гебесня”. Поки Антосьо чобіт шукав, написали нові списки, і його занесли в третій розряд.

Пішов Антосьо, понурившись, і сів та й думає:

— Не буду ж я вчиться, коли мене тут засадили межі гебеси.

Як виходили з кляси, учитель наказав, хто поблизу живе коло Антося, щоб його мав на оці й конче привів у клясу; то Антосьо прийшов, і на другий день. „Спросив” його вчитель, а він ні слова не знає; ні слова йому і не сказали, тільки вибили.

Як цього тут натягали, Ковинський приходив до його станції:

— Дурак, — каже, — пішов у клас, коли ще не сховався.

На третій день Антося знов вибили, на четвертий ізнов. Так і щодень били до суботи. До суботи не бачився він із Ковинським, а тоді старші знов звели їх, — по черешні послали.

— А що, — каже Ковинський, — як тобі здається, добре ходити в клас?

— Та хай йому сто чортів!

— Ото було мене слухати, а не „приліжних”.

— Вже не піду більше.

— І добре зробиш!

— А як сключать?

— То що? Паламарем будеш, опісля вийдеш на дяка, там у стихар посвятять, там у диякона, а там і попом зроблять.

— А ваш тато чому так не зробив? — поспитав Антосьо.

— Мій тато? Ге! Він одно, що неграмотний таки: чуть тільки читає, — а друге, що овдовів. Здурів та змолоду оженився, та ще й старшу за себе взяв, то не злюбив, що скоро постарілась, і почав бити, щоб умерла. Тепер уже й кається, що молоду взяв; та ба! Старої з гробу не підійме, а молода молодших шука. Якби не це, то й тато давно вже попував би. Та ти думаєш, паламарем зле бути? Викинь собі з голови! Мій тато зуба йзів на паламарстві, а на долю не нарікає.

— Все ж таки краще бути попом, або хоч дяком, аніж паламарем.

— А хіба ти думаєш, що так і скінчиш? Не тепер, то опісля склучать, а все буде тобі; та ще й наб'ють попереду. То не краще ж без клопоту обійтись? Я собі подам на „ізученіє” до якого дяка, або таки й додому, та буду ходити по пара-

стасах, та по весіллях, та на вечерниці! І голова не заболить! А „приліжні” все тремтітимуть, щоб не вибили. Що й казати! — з радістю крикнув Ковинський, аж підскачівши, і пішов вибриком, лиш закурилось.

В понеділок Антосьо вже й не пішов у клас: втік до Ковинського, ще всі спали. Як пішли в клас, Антосьо з Ковинським пішли по садках.

— „По леності” тебе записали, — сказали Антосеві ученики, прийшовши на обід.

— Овва! Хай пишуть! — відказав він, сидя на кроваті і ногами гойдаючи.

— А битимуть!

— Овва! Хай б'ють! Чи то мені первина! Хай би були спершу не били, як я ще боявсь різки; а тепер мені байдуже.

Х.

Так пройшов час до самого екзамену. Антосьо все втікав, все ховався; і Ковинський все йому торкотав своє. На екзамен Антосьо позичив чобіт і пішов.

— Пачему ти в клас не хаділ? — поспитав смотритель на екзамені.

— Не било сапогов, — відказав Антосьо.

— А пачему не учілся? — поспитав той.

Антосьо мовчав, то учитель каже сміючись:

— Нё било ахоти.

— Так вот ми поддадім йому ахоти. Взять ево! — гукнув смотритель.

Розтягли сірбому і вчистили мало не копу. А він, неборак, щоб пікнув.

Останній празник цього року. Ковинського склучили, а Антося оставили на другий курс, ще на два роки. Як приїхав Антосьо додому, Маса й не подивилась на його, все однакова була, та він перемінився: вже не побіг, вигадуючи, як торік; а наче боявся, наче соромився, наче одурів. Став собі коло порога, та й стоїть, обдертий, обшарпаний, лиш чухається.

— Чи нема в тебе кўки? — поспитала мати.

— Ні, нема, — відказав Антосьо.

— Треба тебе поськати, — каже Оріся.

— Ні, не треба! — озвавсь Антосьо, все стоя на своїм місці.

— Чого ти наче чужий? — каже мати.

Лупнув неборак очима і мовчить.

— Антосьо! Чи чуеш? — заговорила Текля, веселенька та здоровенька, ласкаючись коло матері.

Антосьо лиш очима лупнув і почухався.

— Чого ти мовчиш? — допитується Текля.

А він все мовчить, лиш очима поведе.

— А в нас баштан є! — заговорила мала в мами з-під руки та ще й з міною. Антосьо усміхнувся, та не тим дитячим, щирим усміхом, що від його аж іскри скачуть, а якось наче знéхочу.

— Ге, wilczyisko! — заговорила Маса, йдучи з хати, і погладила його через вид, як зближилась. Що, якби це вторік? А тепер і не поглянув: — Буду — каже собі, — паламарем, а се полівна; треба привикать.

Ще до його заговорювали, і вже аж силою посадовили, а він мовчить, та й мовчить. Найбільше Текля чіплялась, та жибоніла-жибоніла і відступилась — та й почала плакати:

— Загордів, — каже, — як Маса, що вже й говорить не хоче!

А Антосеві й не в думці: вийшов собі надвір і сів на призьбі, та й грюкає ногами і думає:

— Отут я торік татка бачив; отам балакав з ними; а ось короґва стояла, як вони на столі лежали; он той кіл, що вони забивали, а я держав. — Все згадав сиротина і от-от заплакати! Вже й сльози наvertsались, і в горлі заболіло, як перед плачем, і сами лиця кривилися, і брови моргали; та побачив хворост на купі і наче не він сидів на призьбі, кинувсь до хворосту і почав пруття витягати. Веселий навибрав повну жменю, зв'язав їх у різку і став бити по призьбі, та все приговорює: „А будеш учіться? А будеш? Ото тебе; учісь!“ І другим голосом, наче плаче: „Буду, гаспадін учитель! Єй-Богу, буду!“ І знов першим голосом: „Я знаю, что будеш! Секі ево! Лучче-лучче-лучче-лучче-лучче-лучче!“ І тим другим: „Ой-ой-ой! ой-ой-ой! Гаспадін учитель, памілуйте! Ой-ой-ой!“ Як наб'ється вдоволь, то й крикне: „Давольно!.. Слédующій!“ І почав, начебто той проситься: „Гаспадін учитель! Я вже буду учіться“. Та таки не помилював: почав сікти та приговорювати; там „следующаво“ позвав, і бив та й бив. З призьби шматками глина летить, а він примовляє: „Ото тебе, знай! Ото учісь! А то ви уж разобрали себе!“ І, на цей лад балакаючи, знов зв'яже різку, і знов те ж починається.

Спочатку йому минало, а далі почали й сваритись, не так хто, як Оріся: чепоруха була, то й сердилась, що призьби пооббивав, а їй треба мазать. Згодом і штовхать таки почали, а хлопець, що той чорний від, лиш боками поведе, як його штовхнуть. Так, шукаючи пруття на різки, аж хворост розвернув. А що вже тих цурпалків, що відлітали, то не раз і в борщі було. Тільки й роботи мав Антосьо за всі

вакації, що хльостав та й хльостав. Було іноді і вийде з подвір'я. Ну, думають, на баштан потяг. Вишлють чи вечеряти, чи обідати, а його там і не було: як не в лозах різки плете, то денебудь заріється в солому і пухне.

— Чому ти не підеш, не побавишся, як торік? — каже мати.

— Не хочу я, — озветься Антосьо, — з мужиками заходити; — і піде на тік, щоб з очей зійти, або й на баштан потягне на яку годину. Та й там хльоста, аж яри в землі повибивав. Здичавів хлопець, — думали вдома. А стара не забула спогадат свого покійного татуня; зітхне й каже: — Недаремно покійні було розказують, що то будуть не учителі, а мучителі! Оце так вимучили всю жвависть з дитини! А яка хороша була та жива яка!

Так і зріс він ні до чого. Що в ньому кипіло, зараз виявилось, як тільки „попромували“ його в четверту класу. Та до цього ще далеко було. Не було другого Ковинського, щоб стать вище Антося, то на друге літо вже він перед водив: ні горох, ні садок від його не виховались, бо мав уже цілу компанію; а сам був хлопець ручий і на всі вигадки митець. Дав Бог дарування, та лиха доля лиху дорогу показала, то й пропадало воно над різними штуками. Ще торік він показав себе, як вели з горохом до глядача, а на цей рік нових штук наплатав, що й не нарозказуваться. Чого вже молдавани не придумували, а спіймать його жадним способом не могли. Та раз таки застукали на дереві — ще й не самого, а з компанією.

— А ви сякі-такі! — закричав молдаван і вчепивсь до одного.

— Осьде я, дядечку! — заговорив Антосьо з яблуні. Йому аби тих вимотати, а сам викрутиться.

Всі вже знали Антося і напосідались на його, то молдаван, пустивши того, кинувсь сюди:

— От я тобі, — каже, — ти думаєш, що й мене здуриш, як других! Злазь, — каже, — злазь!

— Здіймій мене, то злізу, — озвався Антосьо.

— Злазь, тобі кажу! — гукнув молдаван.

— Здіймій, то злізу; а сам не можу, бо дуже об'ївся ваших яблук. Та славні ж вони у вас!

Погукав той, погукав, та й лізе на дерево; а Антосьо все вище. Як побачив, що молдаван уже не скочить, бо високо виліз і в гілля вбрався, тоді сам по гілці та до сливи, вчепивсь за верх і з'їхав на землю.

— Бувайте здорові, дядьку! — каже. І лиш закурилось.

— Бач! Га! Отак одурити старого! — заговорив молда-

ван на яблуні. — Се чорт, не дитина! Дух святий зо мною! Кому б оце в голову прийшло?

Так чоловік кметував, поглядаючи, а Антосьо ровом поза садками та в паші; свиснув на братію, і пішли гуртом, виспівуючи.

Любили старші Антосю за його штуки, піддавали йому духу, а він і пішов та й пішов по слизькому: все тільки штуки витворяв, а в книжку й не дивився. Проте таки перейшов у третю класу. Був би він попас, та ось що трапилось: прислали нового учителя. На перший же раз він „спросив” Антосю, а цей ні в зуб.

— Аж мені встидно! — каже учитель. — Сідай та й не кажи нікому, що тебе „спрашували”.

Колупнуло Антосю за серце, аж заплакав. З цього й почав учитись, і яблука занехав, і все. Тим то й „попромували” його в третю класу.

Тут було вже два учителі і наче один одного хотіли перейти в жорстокості: той б'є, а той ще лучче. Та пройшов місяць — Антосю не вибили, проходить і другий, а його не б'ють. І вчиться він, аж усі дивуються. Та нема такого, щоб небитим вийшов з духовних шкіл — не за одно, то за друге, або просто за те, що небитий, розтягнуть і дадуть, аж не присядеш.

В духовних школах після обід, поки ще ходили, пишуть, було, „упражнення”: або з латинської чи грецької на московську перекладають, або з московської на латинську чи грецьку. І Боже сохрани помилитись: в той день, як після обід писати, як раздаватимуть тетраді, набереш, як убогий у торбу. Латинським учителем був уже немолодий чоловік, Заторський звався; ходив „з бакенами” і сік, доки теплий. Його духу боялись ученики. От і принесли в понеділок латинські „упражнення”, та не роздавали, а поставили на столі, щоб то суд видати. Окрім „упражнень”, там завдають на неділений день писати „окупації”: щонебудь з книжки на одну неділю по-грецьки, чи по-латинськи, а в другу теж саме по-московськи пишеться.

Хто не бачив „окупацій”, той не зна, що вони за штука; а це от що: з білого паперу зшивається тетрадь в лист і обрізуються „кантички”, себто спідній край з на два цілі, щоб тетрадь вийшла трохи що не квадратна; лініюється її, і пишуть. Для „окупацій” особне й чорнило роблять: „линьонце”, як там звуть, себто лискуче таке, як дзеркало. І вже не пишеш, а печатаєш; і всіх святих спросиш до помічі, і самого Бога, і кого знаєш на небі, щоб тільки добре написати. Бо як зле напишеш, або хоч і гарно, та помилишся,

або „жида” змалюєш, то вже прощайся: в суботу як не заєць, то коні так і присняться. То от і дадуть — та як зайця, то ще нічого, а вже як до коней дійшло, то й Бог забув. Нещастя юті сні! Кому присниться таке диво, то вже й плаче.

— Чого ти плачеш? — питають.

— Еге, чого! Коні снилися! — відказує.

І ніхто не подивує, що того плачеш, бо кожен зна, що віщує такий сон; бо й самому не раз таке снилось. Кажуть — не вір у сон! — Ні, в сон треба вірити! — скаже кожен школяр. — Я вже, — скаже, — сам перевірівсь, що як сняться мідні гроші, або що яйце їси, або яблука, вишні, — то будуть бити. Ще це іноді віщує тільки сльози, що „в палю дадуть“, або на коліна поставлять; а вже як присниться заєць, або весілля, або коні, то таких дадуть гарячих!.. І вже зараз знати, кому таке снилось: як зварений іде в клас. Другий бідняка не витримає і втече з класу; то дивись — приведуть, і збудеться сон.

Найчастіше сниться оце перед суботою, бо тоді, мовляв, „окупації“ було раздають, або в понеділок, бо тоді „упражнений“ приносять, а в неділю учитель має час перерхитати.

Лучилось так, що в суботу „окупації“ Заторського роздавали і вибили Антося, що погано написав: боявся, трясся, то й не вдалось. В понеділок принесли „окупації“ подавати. Як передзвонили „на міста“, понесли їх до учителя, як звичаєм бува; та незабаром і „окупації“ назад. Тепер би подивитись на дітвору! На жадному не було свого образа: всі білі — аж зелені. Зараз кинулись до книжок, а найбільше кому коні тощо снілося. В класі тихо, що чути, як муха летить.

В таку тишу в сінцях, чути, йде хтось. Один, кому ближче було, подививсь у двері крізь дірочку і вже лиш пальцем махнув та й сів. От двері хлопнули, і показавсь Заторський у своїй сірій шинелі з плисовим коміром. Загрукотало, що всі на ноги схопились, і один як дзвінок прочитав: „Царю небесний“. Хто, кажуть, не був на морі, той не молився. Ні! Мабуть, і моряки не моляться так щиро, як оця бідна дітвора. Єсть і такі, що, ввійшовши в класу, б'ють поклони, щоб Господь помилував. А вже як читають „Царю небесний“, то й перед смертю щиріше не помолишся.

Прочитали молитву; учитель тільки кивнув. Це вже мали за знак, що сердитий, і примічали. Як же скаже він: „сидіть“, то з душі як вітер повіє; як скаже: „сядьте“, то трохи відійде, а не зовсім: як же тільки махне рукою, або головою кивне, то всі позавмирають. І оце лиш головою кивнув.

— Горе ж нам! — подумав кожен третьокласник, та жаден жадною міною цього не показав; всі повнурювались в книжку і нічирк; щоб котрий або плечем здвигнув, або що: як статуї сидять. А учитель походив по класі і до „цензора” („спекулятора”):

— Єсть розкі?

— Єсть, — відказав той.

В „спекулятори” назнача сам учитель кого ледачого та здорового. Цей уже не боїться, що битимуть, бо їх ніколи і не „спрашують”; і тільки і зна він, що різок наготовити. Вони в класі старшинують, і їм ніхто нічого, бо кожен боїться: — Ану ж, — дума, — розсерджу, то відразу до самого серця добре! — На різки там склалися: кожен по шагу; а давали й по більше, щоб придобритись цензоріві. Це звалось, „кубанá дать”.

Та „кубан” все одно, що й хабар; то його й перейменували: замість кубана стали давати „приїзного”, то „від’їзного”. І рідко такий знайдеться, щоб не дав, а ще рідше такий, щоб не старавсь підлизатись до цензора. І вони там голова в класі. Як зійдуться писати, то цензор ходить попід парти: — „Ану мені перця, ану мені!” І другий сам не має чим писати, а йому віддасть. Або чорнила просить. Навіть „диктурую” не відмовишся. Щоб не розливалось чорнило, дівчора напиха бавовни в каламар і вже робить пером, що видушити, наче б і вмочив. Оце й єсть „диктура”. То, кажу, й вона не спасе.

— А ти, — каже цензор, — не даси?

— Та я дав би, тільки бачиш — диктура в мене. То він візьме, витягне і видушить диктуру. А відкажеш, то зараз пізнаєш, з ким діло маєш: — Хіба ж ти, — каже, — в мої руки не попадешся? — Для таких цензори осібні різки плетуть, що як урве, то зразу крів’ю сплинеш. А на кого добрий, то також осібні: з кінця дерево повийма, що тільки лико зостанеться, і тим б’є. То як таки цуратись такого чоловіка? А ще коли там, як смерть тебе не мине, так не минеш спекуляторських рук. І спекулятори за кожен раз, як учитель пита, — чи єсть різки? — вже так і ждуть свого ворога, і конче мигне йому: — ось я тобі! — бо вже, значить, не до жартів іде, коли аж питається. І на цей раз відказав він: — Єсть! І мигнув то одному, то другому, а до Люборадського аж кулак зціпив. Цей не дав йому яблука, та ще, як той став відхвалюватись, злаяв катом та гицлем (таке в них прозвище). Та дарма: Антосьо вже починав бояться різки і вчиться, аж не тямився. — Чиє „упражнення” погане, то стоїть з самого верху, там усе лучші та й лучші.

Учитель перебира ті „упражнення“ і віддає порядку, та як віддає? Кого бити, то „упражнення“ летить під поріг, а за ним іде й той, чие воно. А там, — відомо що, — розтягнуть неборака. От б'ють та й б'ють, — рідко кому „в палу“ з десятка. От і до Антося дійшло.

— Люборадський! — гукнув учитель.

Антосьо піднявся на ноги і стоїть ні живий, ні мертвий; цензор уже поморгує, а учитель мовчки переглянув і кинув в очі:

— Лучче старайся! — каже, а сам гукнув на другого і обернувся очима в другу сторону.

Антосьо схопив тетрадь нальоту, поклонивсь учителеві і, як цей обернувся, дав дулю цензору.

— Гаспадін учитель! — заговорив цензор, — Люборадський дулі дають.

— Что ти дѣлаєш, Люборадський? — гукнув учитель.

— Нет, гаспадін, учитель, он врѣот! Спросіте учеників!

— Врѣот, врѣот, — заговорила вся класа, а найбільш ті, що вже мали „упражнення“ на руках. Ці вже на цей раз різки не боялись: як „упражнення“ роздають, то так і клас пройде, — то й загули. Цензор щось почав балакати, та учитель не зважав, то він замовчав, тільки головою похитав.

Не помстившись тепер, він не хотів свого дарувати і почав, як там кажуть, понити: став рити, якмога, аби такі вибили.

Третя класа виходить вікнами в садок, то учитель було й перегнеться за вікно. Тут то й лахві для школи: один по другому встають, і кожен чита з книжки; дочита один, то встає, другий, читає. А учитель там собі, за вікном. Як же другі читають, то нічого, а Антосьо хоч і без книжки говорить, та цензор гука:

— Люборадський! Чого ти читаєш?

То учитель почує і собі озветься:

— Ти зачем читаєш?

— Нет, гаспадін учитель, то он врѣот. От вислушайте мене!

Учитель вислуха, і нічого.

Пя гонитва багато помогла Антосеві; бо він, хоч і не дуже боявся бійки, та поставив таки на своєму поставити, щоб не вибили! І вчився з немочі!

XI.

Тимчасом екзамен зближався. Страху — страху, Боже, твоя воля! Не один останню копійку протратив на свічки, та молився по цілих ночах, щоб Бог поміг щасливо. Салдати,

мабуть, смотру так не боятися, як тут екзамену. І Антосьо щиро молився. Перед самим екзаменом і не снідав. Та не він один, а рідко хто снідає, йдучи на екзамен, аж мов би це у звичай ввійшло. От Антосю і в четвертий клас „попромували”.

Хто його зна, де та дівтора такої пихи набирається. Аби тільки в четверту класу перейшов, то наче не той хлопець стане: задер носа, що куди! І з ким вчора горобці дер, сьогодні й поглянуть не хоче. І Антосьо так: зараз десь і мантижка в нього взялась і така жилетка, що до манижки; і прості чоботи виваксував. А що бідним шараваркам, то найбільше досталось. Були вони прості димові, та ще й зроблені на славу: як Дунай широкі і короткі, чуть нижче колін. У свою пору були вони й довші, та Антосьо вигнався за рік. До цих то шараварок здумав він стремена вчепити, та не мав з чого, так з ниток, — тільки випростувався, стремена й порвалися. Що робить? Понадрізував халяви і попрішивав шкурлати з на ш'ядь шириною. Та й пришив же! — циганською голкою і суччю. Тоді й натуг до оподоби. Отак виштатувавшись, надів кашкет набакир, підняв плечі чуть не до вух і почав ходити „стибнівкою“ взад і вперед по подвір'ї, — за подвір'я вийти не хватало сміливости. А сіртек у бідолахи сірий, суконний; стан аж на плечах і кожний гудзик інакшій, — навіть білі були між чорними, — той з вушком, той з дірками, на тому якісь квітки, на другому вовча голова, той як десятничок завбільшки, а другий більш гривні. До того ще й столи чисті в хазяйок, що як пишеш, то по самі лікті так заялозиш, наче ковбаси продавав. Та що кому до того? Ось він „чвертокласник“ уже, — пuste, — що сорочка, як на чумакові, біла. З такою міною Антосьо і хурмана привітав.

— Чого воно їжиться? Чого дметься, як шкурлат на жару? — думав собі хурман. — Хіба я не знаю, щб воно за птиця? Своя ж сестра ріднесенька на його плюнуть не хоче, то чого б я дувся? Що попович? Овва! Яке ж невидальце! — Так дума собі хурман, а того й не знає, що ні Антосьо, ні його „камбраття“ й не думали чванитися родом: вся біда, що він чвертокласник — от що!

Так, як бачили-сьмо, Антосьо і в дорогу вирушив; і до хурмана вже й не говорить, як бувало поперед; а що цей піде розказувати, то він тільки осміхнеться та — „Харашо, ладно!“ — Мало того, що їхав напизившись, а то ще як здибався з ким, то вивернеться на бричці і гука: — „Торкай!“ Любив неборак і яку кватирку в горлянку вилить; то ввійде в корчму, і наче лиш йому світ вільний: ходить, ру-

ками розмахує; „Водки!” — крикне, — і все ходить, аж луна йде; та все поглядає, чи дивляться на його люди, і думає: Мабуть пізнають, що я не щонебудь, а „чвертокласник“.

Не доїздячи Солодьків, корчма стоїть; тут він виваксував чоботи, надів другу маніжку, обтріпав жилетку тощо від пилу; а сіртука не займав, бо він під пилом видавав новіший. І шапки не чіпав; бачив неборак, що поштарі їздять запиляні такі, то й собі так: хоч по шапці, каже, подумають, що хутко їхав.

— А може, — думає, — й зовсім мені не треба б було обтріпувати? Хай би може так було; сказали б: такий запиляний наш попович приїхав! Такий запиляний! Сказано, з далекої дороги. — Та вже минулося. От він і сів на бричку: — „Торкай!” — і тільки закурилось.

Так же пашні половили, так же коники цвірчали, і все так же було в полі й тепер, як тоді, коли Антосьо первий раз додому їхав із Крутих; та він уже не такий був. Змалювавши себе в своїй голові на поштарських, тільки погукував: „Торкай!” — Навіть дзвінок йому причувався. Здається, повинен би веселим бути, коли так; аж ні: нахмурився і набік щоб оком моргнув. Одна соломину висунулась з брички, і він задививсь, як вона хитається, що аж забувся.

— Стой! — гукнув перед порогом, як хурман і сам став. Та й коні добре знали, що тут треба стати, і самі далі не пішли б, хоч би їх ніхто не спиняв.

— Позносиш! — сказав Антосьо хурманові з такою міною, наче там у його казенні проші абощо, і пішов виступці, поволік чоботи. Осміхнувся хурман і поїхав на тік, бо в бричці опріч килимка, подушки та двох-трьох пар шмаття, нічого не було. Хіба ще книжка яка. Ввійшов Антосьо до хати і важно-преважно поклонився, наче аршин проковтнув і не-може голови зігнути; так же важно поклав свій кашкет на столику коло дверей і почав вітатись з мамою, з сестрами та все мовчки.

Кинула оком мати на його вбрання, та й відвернулась, щоб на первім ступні не засміятись, і вийшла зараз; Маса зареготалась; Оріся тільки губи закушувала; Текля теж осмішувалась, бо вже й вона виросла за той час. А Антосьо вийняв хустину з кишень, як онуча, — і став обтирати лице перед дзеркалом.

— Ух! — каже, — как я зашмалілся! А пилі сколько!

— Як на свинячім стегні, — озвалась Маса.

— Ну, да! То есть, как у тебя на шеє, ти хатела сказать! — озвався Антосьо.

— Зовсім ні, — каже Маса, — в мене шия чиста, не

віриш, то подивись: я щодня мию, хіба вже прем часу не маю.

— Где відано, где чувано, чтобы свіндя, — на це слово наліг голосом, — та шею себе умивала? — каже Антосьо.

— То ж — свиня, а то — Мася, — озвалась Оріся.

— А я между вами не розлічаю, — Антосьо каже, — і то свіндя, і то свіндя.

— То свиня ж ти сам! Защо ж ти мене свинею нарікаєш? — озвалась Оріся.

— Бо ти свіндя! Просто свіндя, ещо і бурая, тупорилая. Вот тебе, ей-Богу!

— Навчився! — каже Текля.

— І ти, парасьонок, смееш? Так і дам!

І замахнувся кулаком.

— А зась не знаєш? — озвалась Оріся. — Ще не ти тут старший.

— Чево ти? Чево ти? Я і тебе „по макоедах!” — гукнув Антосьо.

— Tak i być powinno, — защебетала Мася; — ładnie! Oto ładnie!

— І ти, Брут, протів мене! — сумно заговорив Антосьо, а далі й крикнув; — Малчать ти, ляшка проклята!

— A, hyclu ty jeden chodzisz! Jak ty śmiesz? Ta ja tobie nie Orysia!

Антосьо і в кулаки вже наплював, щоб так і трахнуть, та ввійшла мати.

— Що? Вже заходились воюваться? — заговорила вона.

— А чево ж ані, дрянї, смеют возвишать свой нелепий голос протів мене?

— Та як же з тебе не сміятись? — каже мати. — Та подивись сам на себе.

І засміялась.

— Tu quoque, Brute! — заговорив Антосьо і додав: — А разве я сам на себя стараюсь? Если я смешной, то вы, с себя смейтесь, что так меня убираете.

І став ходити по хаті та руками розмахувати. А мати думає: — Що се він каже? Квакай, брусє, чи що?

— Як не буде мені сіртука, — почав далі Антосьо, — то хату рознесу.

І стукнув кулаком в стіл.

— Не рознось так скоро, — заговорив о. Яким, ввійшовши знадвору, — бо се хата моя; а я тобі щό винен?

Сироти вже жили на подвір'ї, там була стара хата. Та о. Яким був як і одинокий, то вони все в нього сиділи. Наче йому смолою губи заліпив, так Антосьо змовчав. Та не

перемінив своєї постанови, щоб сіртук справили, та ще не абиякий, а суконний.

— Де я тобі возьму тих грошей? — казувалась мати.

— А мене где взяли? Там і денег вазьміте.

Плюне мати та й піде. А Антосьо знов:

— А кагда мне сіртук справіте?

Все по-московськи балакав.

— Оце біда мене опала з тими чужоземцями, — каже собі стара. — То ляшка вдалась, сей москалем став! Ото понаучувались! Цур йому з такими школами! Недаремне мої покійні татуньо — хай їм царство небесне — було кажуть, що в одній хаті житиме кіт, миш і собака. Оце ж так воно й є!

Вже недалеко було до першої Пречистої, а сіртука Анто-сєві все не було. Далі паніматка зібралась і поїхала до міста, і набрала своєму синові на сіртук і на все, що треба.

Як розприскається мій Антосьо! Е, як та вода на лотоках бурлить, що ні спинку, ні гаманцю не має...

— Как можна? Как можна? — гука. — Їм — ніби дівчатам-сестрам — то він — что понасправлялі, а мне і сіртука харошево не хатіте! Так я себе сам...

— Ну і сам собі справляй, — каже мати, — аби-сь тільки мав за шо.

— Найдьом! — озвався Антосьо.

Приїхали кравці; Антосьо як не той — тихий, смирний, що куди. Так і до Крутих поїхав, що наче другий розум вступив йому в голову.

Ще серпень був, як Антосьо забав: їхати та й їхати до Крутих.

— Що тобі такого, сину? — каже мати, — ти ж ніколи так не рвався з дому; а було аж після Пречистої, — після другої вже.

— Е! — озвався Антосьо, — тоді то старших боявся то-що; а тепер чого боятися, коли сам старшим буду! Як спізнаюся та пропустю, то хай йому цур! Лучче вже й не явля-тись. В четвертім класі, — каже, — не те, що в других, — хоч півроку пройде, все поповниш; тут все по-латинськи та по-гречеськи. То коли його вивчити? — От так він гово-рить, а сам собі дума: — Добре перед жінкою й тумана пер-ти, бо не поправить.

— Бідні діти! — подумала мати. — Добре мої татуньо розказували, що то будуть не ученики, а мученики! — І по-чали в дорогу рихтуватись.

Був вересень на початку; сонце пекло, аж шкварчить; по

узгір'ях всяке зело пожовкло; а із-за гори підіймались хмари — на дощ збиралося, кожен знає.

В цю саме пору в Крутих на тім пляцу, що коло Пйотрової, стояло скільки чвертокласників, — все в новім убранні, і паличками землю копірсали, і Антосьо межи ними. Сіртук на ньому новий, роксаковий — поли аж по кістки; шаравари черкасові, на стременах і напружені, хоч смичком поводь; кашкет новий з китицею; жилетка шовкова в квітки і чоботи на рипах, ваксовані.

Наче сумували чвертокласники, бо мовчали, а на виду не сум видно було: всім очі світилися, як каганці.

— Жаль, — каже один, — що ми не вкупі живемо!

— Жаль, — каже другий, — а добре було б.

— Та що жаль, то жаль, — озвався Антосьо. — Ходім же з жалю та вип'єм!

— Ходім, — заговорили ті. — І пішли, вниз, униз, та й до Пйотрової.

Вже й „кози“, як звали второкласників тощо, поназ'їжджалися, та ще „класи“ не починалися, не було й журна-
нала в станції, то дівчора й хати не держалась — розбрелися, хто куди понав.

— А де були? — запитає старший, як ще й запитає.

— До міста ходили, — відкажуть і покажуть папір чи „цизорик“, що колись купили, аби старшому очі запахати.

То й тепер нікого з малих не було дома — ні духу.

— Так і треба, — кажуть чвертокласники.

Антосьо зараз пішов у пекарню і просить хазяйку.

— Чи не можна б, щоб Мотря пішла до Кромбера?

— Чого вам аж до Кромбера? — хазяйка каже.

— Вишняку! — з пишною міною відказав Антосьо.

— Та не можна від якого другого жида, а кінче від Кромбера?

— А хіба ж ми що? Може, грошей не маєм? — заговорив Антосьо і вийняв з кишені капшук повний, грішми набитий.

— Ось! — каже, — дивіться! — І дав аж п'ять карбованців.

Кромбер — то був найбагатший купець у Крутих: винами торгував, а наливок і не було в нього ніколи.

Та Люборадченко не знав, і хазяйка не знала, що є, а чого нема в нього, бо то голота була, що й не снилось їй ліпшого, як наливка.

Від Пйотрової треба було через яр йти, через два містки, а там ще степком поза жидівськими домами, а там уличками та переулочками, доки на місто вийдеш, а Кромбер аж

за містом жив, в поперечній перії, — то Мотря таки ген-ген забарилась.

Чвертокласники тимчасом трошили кавуни.

— Може, курку, або гуску? — питає Антосьо.

— Якби так через місяць, то недовго б їй заваджати в тебе в скриньці; а тепер ще домашні птиці небесні в пузі „пребивають”.

— То їй не треба! Може, меду? — каже.

— Нам і так солодко, — відказали.

Вже третій кавун доїдали; калюжі по всім столі, аж на землю тече; по хаті шкаралуп, як на баштані коло куреня; а що зернят усюди, то вже й Бог забув.

— Нема вишняку, — заговорила Мотря, ступивши через поріг. — Та що ж ви нарobili? — додала вона. — Де вам і сі пляшки поскладати, що на столі такі калюжі?

— Та клади денебудь, — озвався Антосьо, — хоч і на кроваті тимчасом.

— А я, — каже Мотря, — взяла рому та вина; може віднести? Я з такою умовою і брала, що як принесу, то щоб назад прийняв.

— Говори! Ми його приймем, що їй сліду не знайти.

Поклала Мотря пляшки на кроваті і взялась прибирати на столі; Антосьо склянку витирав, а тих два чвертокласники поглядали один на другого, то на ті пляшки. Через годину в Пйотрової вже співали.

— Позич мені, брате, скільки карбованців, — почав далі один з гостей просить Антосю.

— А скільки тобі? — Антосьо каже.

— Та так з п'ять, або що.

— Нема п'яти, — Антосьо каже, — десять, коли хоч, дам.

— Давай уже й десять, що робити з тобою? — каже той.

Поліз Антосьо до капшука, а той другий чвертокласник дивиться, і йому аж очі забігали.

— Та не давай йому, — каже, — а дай, брате, мені лучче!

— Ні, ні! Мені дай, а йому не давай, — озвався той.

— Не вір! Не вір! — каже другий, — мені дай, а йому ні!

Антосьо все корпавсь у капшуці; далі вийняв цілу паку бумажок — все по десять та й по десять — і дав одну тому, що просив. Взяв той і почав чванитись:

— Бач, — каже другому, — таки мое цвіте, а твоє гниє.

— То позич же й мені, — почав другий, — коли йому позичив, хай не дращиться.

— На й тобі десять, — з пихою, як який мільонщик, заговорив Антосьо.

— Овва! — каже цей, — бач, і в мене є! Вип'єм же тепер за здоров'я Антонія Гервасієвича, що позичив нам грошей.

З цим словом налив склянку:

— Твоє здоров'я, Антоній!

Антосьо зав'язував капшук і не чув, а, може, до тої пори вже й вуха йому позакладаło.

— Чуєш! Люборадський! — почав той.

— Га! — каже Антосьо.

— Дай тобі, Боже, здоров'я!

— Дай тобі, Боже! — озвався Антосьо.

І цей хильнув та й налив і каже до того другого:

— А ти чому не п'єш?

Той мовчав. А на нього беднюгі надійшли, — спустив носа, як індик, губу відквасив, голову повісив та й сидить, лиш сопе.

— Чуєш, бра! — заговорив Антосьо, — чому, бра, не п'єш?

— Не хочу!

— Ти вже сердишся?

— Сердіюся.

— Та за що ж?

— Як то за що? — каже той нахмурений, — чи ж я таки рівня тому, що ти і йому, і мені по десять карбованців дав? Хіба він тобі такий приятель, як і я?

— Ще більший! Ще більший! — підхопив той і додав: — Люборадський! Чуєш, Люборадський! — каже, — коли хоч, кажи в вогонь лізти — полізу! Йй-Богу, полізу! За тебе, братіку, і в огонь, і в воду — йй Богу! О, бач! — почав далі і поліз по кроваті, зняв образ, поставив на столі і почав поклони бити. Вдарив їх скільки і каже: — Заклинаюсь оцим святим чи святою, що тут намальовано, бо щось недобачаю, коли я не більший приятель для Антосья, як той. Чуєш? — гука до того нахмуреного, — чуєш? Йй-Богу, правда! — і поцілував образ.

— Дурний ти, — заговорив той, — хіба я тебе не знаю, що ти світовий брехун? От коли я не брехун, то так що-ніт! І присягну, що ніт. — І собі збирається лізти, та Антосьо придержав його за полу, каже:

— Вірю! Йй-Богу вірю! От на тобі іще десять карбованців, бо я тобі вірю.

Взяв цей і каже:

— А я таки поцілую святого Миколоя, що з мене луччий для тебе приятель, як з отого сучого сина брехуна! — І поліз знімати св. Миколоя та ставити на кроваті. — Бач, —

каже до того, що вже клявся, — все таки моє цвіте, а твоє гние — ось уже друга!

І з цим словом так тикнув під ніс бумажкою ніби, а замість неї кулаком, що той аж на ногах не встояв, а мусів присісти. Та не зважив на це, а заговорив до Антося:

— Так! — каже, — то ти... Не брат же ти мені! На тобі й сих десять, що вже-сь дав. — І дає йому позичені гроші.

— Не беру я, — каже Антосьо, — я ж тобі позичив.

— Я не хочу; возьми собі назад. О! Бач! — каже далі, піднявши руку над головою, — о! Бач! — І з цим словом поклав бумажку на стіл, і разом зо всієї сили вдарив кулаком.

— Та я не беру, і не бачу, — каже Антосьо, — хоч і за вікно викинь. Я ж тобі позичив? Ти ж мене просив?

— Та я тебе просив, щоб нарівні стали з тим сучим сином, що он до образу пнеться, та не може зняти.

Той і справді топтався по подушках, стогнав, а св. Миколай все на гвіздочку висить.

Почувши ту мову, Антосьо приступив до нього і тиче в руку ще десять карбованців, і торка, що „сховай, аби той не бачив”. Повеселішав неборак, побачивши, що таки „не гние його”, що таки нарівні стали, і почав запихати в кишеню обидві бумажки. Антосьо тимчасом налив стакан вина, випив і почав припрошати: — „Пийте, браття!” — хоч тут був один брат, а другий все стогнав коло образа.

— А ти ж віриш мені, що я не брехун? — каже той, що присягався, — як віриш, то вип’ю.

— Братіку! — почав Антосьо, — братіку!... ш-ш-щоб мене грім побив, як не вірю. Та щоб я тобі не вірив, мойому приятелеві? Я? Тобі? Та я не знаю що!..

Обнялись і поцілувались. А той, що стогнав коло образа, мабуть розсердився, бо разом як сіпне, то так і дав сторчака аж під стіл. Простягнувся тут, поцілував образ і сунув його під кровать.

— Полеж, — каже, — ти там, а я тут трохи відпочину.

— П’яниця, сучий син! — заговорив той, що клявся, як той другий заснув. Йому пити! Йому... йому, — каже, — ет! Що й казати! От коли ми, братіку, козаки, то так! Ми й ще вип’єм! А правда?

— Правда, — каже Антосьо, — правда, братіку! — І налив.

— Поцілуймось же!... — каже той, — поцілуймось!

Поцілувались і випили.

— А ти, сучий сину, п’янице! — почав усе один до того, що лежав долі, — ти вже не п’єш? Га? Не п’єш? — і почав штовхати ногою. — Чуєш? Будеш пити?

— Мбу-ду, — озвався той і завив: — в бездні гріховній валя-а-яся.

— Ти, сучий сину, не в бездні, а під столом! — каже цей. А той все: — неізслі-димую милосердія...

— Мовчи! — гукнув цей.

— Твогого... — співав той.

— Залиймо його, Антосьо, хай мовчить!

— Заливай! — каже Антосьо.

— Я ромом, — каже цей.

— Хіба я що? — каже Антосьо.

— Не будеш сердитись?

— На тебе? Я? Сердитись? Братіку! Лий, скільки хоч. Іще пошлю Мотрю, а ти лий!...

Взяв цей пляшку і почав лити тому саме в губу.

— Брр-бр! — почав той, — бррр! Всемирний потоп! гвалт! — і обернувся потилицею догори і маца попід кровать: — Святий Миколаю! Рятуй! — А той на потилицю ле та й ле.

— Що ви робите! — почала хазяйка, — ото гарно! І образи познімали! А! Люди-люди! А поналивали! — Ото! А той що робить? Вже джмілів слуха? Гарно!

— Мовчать! Мовчать! — почав Антосьо, — я тут хазяїн!

— Такий мені хазяїн красний, що хазяйці й чарки випити не дав...

— Є! Є! Ще вип'єте й дві.

Через годину й хазяйка пристала до гурту, і всі разом співали. Та вже не тут, а полізли на горище, бо почала дітвора сходитись.

Не раз отак пили вони та приспівували. А стара Любо-радська раз збиралась до міста: треба було Орісі футро справити, — ще й не справити, а верх набрати, бо блам був готовий з Масиноного футра. То вже для Масі що іншого — для неї треба було і блам купити і накриття, бо вона старша; а Оріся менша, ще й в переробленім походить.

Збиралась паніматка: і коні вже запряжені стояли коло порога, вже й пообідала на дорогу, — зовсім готово, тільки сісти. Коли до грошей, що в скрині були, а там щоб ко-пійка!

— Нещастя мое! — заголосила. — А хто ж тут так го-сподарював?

Найперше до Масі вчепилась: — То ти, — каже, — вкра-ла? — Та ця не далась: зараз відгризлася. Потім до Орісі, — ця плаче, присягається: — Нášчо мені? — каже.

— Чи не брала ти, дочко? — питає Теклі.

— Ні, мамочко, їй-Богу ні!

— Не святі ж злізли з неба та гроші вкрали, — озвалась стара, — хтонебудь та взяв же їх!

А плачу було та клопоту, — не доведи, Господи! На Антося ніхто й не подумав. Далі до ворожки вдалися. Ворожила вона, ворожила, та й каже:

— Таки в ваших хтось, та його нема дома: чорнявий, невисокий, ще молодий.

— То чи не Антосьо? — каже Текля.

— Де ж би таки Антосьо крав! — каже мати.

Проте, подумавши, порадившись, запрягли коні та й поїхала до Крутих.

Пруть чвертокласники, та кавуни їдять, та родзинки, та всякі ласощі; а Антосьо лиш погукує на менших: „Бігай до міста! Та бігай!” І цибухів накупив, і тютюну.

Хазяйка догадувалась, що щось то воно є, та не сміла сказати ні старшому в очі, ні смотрителеві, бо як не правда, то буде їй лихий світ. Як тут Люборадська — рум, як пить дало.

— Що мій син тут поробляє? — питає.

— Це та гуляє, — відказала хазяйка.

— А де його скриньочка?

Показала хазяйка, — скриньочка стояла й не замкнена. Коли до неї, а там всього-на-всього п'ятдесят карбованців.

— Бідна ж моя головонька! — заголосила мати, — ото шатнув!

— А скільки було? — питає хазяйка. Вже догадалась.

— Та вже скільки не було, назад не вернеться!

Як прийшов і Антосьо з класу. Напалась мати на нього; лаяла-лаяла, а він і губи не роззявив. Аж напослідку каже:

— Ото треба було справити мені сіртук.

— А ти ж справив собі його?

— Ніт, — відказав Антосьо, хлопнув дверми і вийшов.

Так мати й поїхала, що він і не показавсь їй на очі.

Бідна мати! Вийжджаючи, ще просила хазяйку, щоб не розглашала:

— Своя праця, — каже, — своя й дитина. А як треба буде Антосьові прошей, то вже будьте ласкаві, — каже, — до п'яти карбованців не позичайте.

Розсердився Антосьо, що мати крадені гроші одняла, і хоч присидали за ним підводу на Різдво, не поїхав додому.

— Що мій Антосьо там поробляє в чужині, — згадувала мати на багату кутю за столом, — чи має хоч хліба доволі?

А Антосьо і вухом не вів: підцапивши гроші, порозпозичав, а після лиш відбирав та гайнував. І на Великдень не поїхав. Та на цей раз мати вже не посилала підводи від себе,

а просила о. духовника, як їхав за своїм, то щоб і Антося привіз. Та дарма, — Антосьо й не подумав їхати, а поїхав тільки сам духовниченко. Син сердився, що мати крадені гроші відібрала, а мати бідкалась, побивалась: і сорочечку синові, і грошенят, і маслиця, і медку — всього посилала, аби тільки брав духовник. А духовник був чоловік, яких рідко, то й набере для Антося повну бричку, що й сісти ніде було.

— Чому додому не їдиш? — питають Антося камбраття вже перед другими вакаціями.

— Як мені їздить на чужих або й на своїй тарадаїці? Як пришле мати коляску, то поїду.

Люборадська й справді купила криту бричку на ресорах; вже сподівалась богослова, бо це курс кінчали, то готувала придане. Антосьо довідався, то дув на коляску.

— Доки не пришле коляски, то — сучий син, коли поїду!

— Та поїдеш ти і верхом, лішки коло палички, як стара матиме розум та нічого не пришле; або й пришле, як до других сиріт присилають, підводу з торбинкою на плечах, щоб не боявся.

— Та я не Люборадський, коли поїду, як не в колясі.

Таку розмову вели чвертокласники вже перед публичним екзаменом перед „промоцією” в семінарію. Через день і списки прочитали, і Антося назначили в семінарію; кому й похвальний лист дали — такий размальований та золочений, і Антосеві дали його.

Їдуть собі купами — то ніби семінаристи, то вже третьокласники, то чвертокласники; гуторять собі йдучи: як хто зодягнеться дома, бо вже в вищій класі буде; а семінаристи: як то гуляли б, якби не чортів екзамен в Кам'янці, що без його не пустять в семінарію. А попереду всіх їде віз-літерняк чорними волами.

— То се до тебе коляса! — каже один Антосеві.

— Може до тебе, то так; а до мене приїде четверня „лихих”.

Так сміючись, наздогнали й ту хуру. Аж вона і насправжки до Антося.

— Ворочайсь додому! — гукнув Антосьо, — скажи, хай колясу пришлють.

— Хай уже завтра, паничу, — озвався чоловік з воза, — хоч дайте волам відпочити.

До вечора та через ніч Антосьо роздумав, що доведеться пішки йти, коли не поїде волами; то й намовив чоловіка:

— Проси, — каже, — мене: я буцім буду не хотіти, а ти

все проси; то я й поїду, буцім то твою волю вчиню. А за се тобі дорогою — знаєш!...

Саме як зійшлися камбраття зо всієї „цеї магали”, а хто і з тієї, щоб поглузувати з Антосевої коляски, як входить його хурман, кланяється чуть не в ноги, просить, можить:

— Ідьте, паничу!

— Та їдь уже, — кажуть камбраття, — тут сорома жадного нема; хто знатиме дорогою, що то Люборадський їде, той самий, що на колясу засідав? А ти ще в сорочці їдь, то кожен подумає, що який шляхтюга в поле, або до млина. Ще й соломи наклади в драбини, то й поїдеш, як у колясі; ні стукне, ні гуркне.

Трохи посперечавсь Антосьо та й каже:

— Через вас, браття, тільки поїду та через просьбу сього чоловіка; а без сього — сучий син, що ні ногою з місця!

На розпращання поставили могоричу: той злотий, той два — і зашуміло в голові. Почувши хміль, хлопці роз’ятрились — тільки б гуляти! Та де в біса грошей взяти?

Якби до кожного підвода була, то ще пів біди-лиха; а то лиш до Антося; а мати всього тільки карбованця прислала, щоб на дорогу було, а довги, на случай будуть, то просила духовника поплатить, як свого братиме з шкіл. Та Антосьо не задумався. Кинув оком на свій похвальний лист, що лежав на столі, і каже: — „Ось гроші!” — схопив його в руки і аж головою струснув та й побіг з хати.

— Куди ти? — гукають.

— Пождіть минуточку, а я вернусь з могоричем.

Не могло цим і в голову зміститись, як Антосьо через похвальний лист на гроші розживеться; а він потяг просто до Кромбера. Поздоровкавшись з купцем, як годиться, Антосьо почав:

— Пані Орин! Я в вас не раз грішми сипав, то ви вже знаєте, що я на копійку не жаден: маю, слава Богу, не одну тисячу. Та ось що: переведи мене, бачите, в Кам’янець, то треба гульнути, а в мене, як на те ж, ось один карбованець в кишені. Сього мало й на закуску. Так будьте ласкаві, дайте мені вина на п’ять карбованців, та ще й з десять карбованців грішми. Не сьогодні — завтра пришлють за мною підводу, то я вам віддам та ще й дам вторгувать; бо до мого сусіда приїхала підвода, то привіз звістку, що моя сестра віддається, і на вино мені гроші пришлють, щоб до Балти поїхати. Так я і в вас Балту знайду.

— Хіба в Балті луччі вина, — почав купець, натягаючи пейси, — коли самі балтанські купці в мене вина беруть?

— Та я се добре знаю, тим і кажу, що в вас Балту знайду.

— Ще краще, як Балту, бо вони беруть, що мені не годиться, — заговорив купець.

— То вчинить же мою просьбу, — просить.

— Гм, — подумав купець.

— Коли ви може се, або те, — бо яких людей в світі не буває, — то я вам дам свій білет в застав. А ви добре знаєте, що мені без білета з Крутих не виїжджати.

— А покажіть той білет, — каже купець.

Антосьо вийняв з кишені похвальний лист, розвернув і дав.

— А який же він мальований! — каже Кромбер. — Чого в вас такий мальований білет?

— Бо се вже білет мені аж до Кам'янця, — озвався Антосьо, — з ним маю явитись перед самого архирея, а без його і в Кам'янець не пустять.

— Ну! Хай же він у мене полежить, а ми ходім до льоху.

— Дайте, — озвався Антосьо, — я його заверну в що, бо знаєте, перед архирея з ним треба являться, то щоб чистий був.

— Та хіба я його дам дітям бавитись?

— Та воно так, а все ж безпечніше.

— І то правда, — озвався купець. — І вдвійзі завернули його в лист паперу; Кромбер заховав його в комоду, і пішли в льох. Тут Антосьо розпечатував одну пляшку вина і розпили, каже: — За мною хай буде.

Через пів години чи що у Пйотрової такий гомін піднявся, що куди-куди!

Погуляли на прощання — добре погуляли! І Антосьо, паличкою вимахуючи, поважно пішов з компанією через місто, наче б „на ту магалу”, ще й Кромберові, що на рундуці ходив, вклонився, думаючи: — „Оставайся здоров з похвальним листом, а я за якусь копійку з твоїх карбованчиків ще й на дорозі десь вип'ю за твоє здоров'я!” — Серце йому тьохкало, та аби за місто.

Отак ішов Антосьо, виштатуваний на останній гудзик, а за ним тихою ступою чорні воли в возі, набитим соломомою в драбини, і гейкав чоловік.

ХІІ.

— А в нас, паничу, оце колись весілля буде, — заговорив хурман, під'їжджаючи під Солодьки.

— Яке весілля? — питає Антосьо лежачи.

— Та був архирей, то обіцяв прислать богослова.

— Як то?

— Та так: був у церкві, панни під благословенство підійшли, він і питає: — То се ваші сироти? — Се, — відказав благочинник. А о. духовник, кажуть би то, й попросив, щоб жениха, мовляв, прислали; архирей, мовляв, і обіцяв.

Антосьо слухав цю мову, а вона йому й голови не держалась: он по жнивях до Кам'янця на екзамен, то не до весілля.

— О. Яким вже й не перевозяться, — заговорив далі чоловік.

— А як же? — запитав Антосьо.

— Та так. Доїжджають з тієї парафії. Кажуть би то, подали прошеніє назад на своє місце.

Справді, о. Яким як почув, що архирей обіцяв жениха, то й не став перетриятись; а що перевіз — тут було, а решта й на тій парафії: — Що ж, — думає, — не встигну перевезтись, а там і вибирайся. — І вже сидів, як горобець на колі, поки не женуть.

Настала перша Пречиста. День був чудо, що за хороший: сонечко гріло, легенький вітрець подихав, на небі ні хмариночки! Селом дівчата все в квітках та в білих-білющих вишиваних сорочках. Якби це в гетьманщині, то співи не вгавали б, а там цього немає: ходять, жартують, сміються, — здорові, то й веселі; хороші, то й щасливі.

А в двірку паніматки Люборадської як на похороні: тільки гуси кричать під порогом та чечуга реве. Іноді вийде дівчина-наймичка, „гиля!“ крикне і побіжить через подвір'я. О. Яким ще з церкви не вийшов; Антосьо ходив по хаті та люльку курив; стара також у церкві була; а Мاسя з Орисею гиркались, — та каже: — „Тобі жениха пришло архирей“, а та каже: — „Тобі“.

А селом кацап іде, точка-в-точку коробейник: і на тім йому розділено, і потилиця підголена, і в китаєвім ормязі, в личаках; через плечі, замість коробки, чамайдан висить невеличкий; борода тільки пухом поростала, а в руках палиця далеко довша за самого. Збіглась у гурт дітвора, хто був на улиці, а хто й з дому вибіг, почали кричати:

— Кацалани косолані, госпидові діти! Ганчірки збирають, жінок прибирають; купують щітину, вбирають дитину!

А другі знов:

— Неголені, бородаті, дражнять собак попід хати! В корчах засідають, людей виглядають; сто душ — сто копійок: гу-гу! Тюга! Кацап'юга!...

Мовчав він, то дітвора обісмілювалась, і підійшли до його ступнів з надесять. Один відважніший і лочав:

— Гей, руський! А ми знаєм, нащо в вас червоні ластки в сорочках!

— А нащо? — гукнув другий.

— Щоб мав у що ножаку витерти, як заріже кого.

І зареготались усі; кацап почав грудками шпурляти. Тоді ще пірше стали кричати; і на бороду, і на личаки, і на все-на все познаходили приповідки. Так його вели аж ген-ген селом.

— А где ваш поп живіют? — поспитав він.

— Он! он! — показала дівтора на корчму, — там той піп, що кацапам треба.

Назустріч люди з церкви йшли, нагнали дітей і кажуть:

— Панотець у нас доїжджає; а живе на парафії вдовиця. Он і двірок! — показали.

Кацап потяг далі, а люди своєю дорогою.

О. Яким тількищо відпуст прочитав, не встиг і поздороватись з попадею, як той кацап суне через поріг; разів з людесять перехристивсь в обидва кутки та й питає, показуючи під грубу:

— Чи можна чамайдан вон тудя?

— Можна, — озвався о. Яким. — А ти купуватимеш що, чи так звідкіль Бог провадить?

— Увидіш, — відказав він, розпрягаючись, примнув чамайданом об землю і ногою підсунув у куток; застогнав і каже:

— Теперь, бачка, пазволь рекамендаваться.

— Ізволь, — озвався о. Яким.

— Честь імею рекамендаваться: — тульської духовной семінарії кончивший курс Тимоха, Єгоров син, Петрапавловскій.

Глянув батюшка на свою жінку, а паніматка на свого чоловіка, і ждуть, щоб далі буде.

— Тошца атрекамендавался, как есть, — додав Тимоха, — не сумлеваись, бачка!

— Как же ти попал к нам? — пита о. Яким.

— Владика, значіт, дядька мне, так я і прібил. Он ізволил пастать меня сюда женихом. Вот те і білет...

З цим словом вийняв папір із бриля і подає.

— Ета деревня, ведь, Сельбодкі завйотся, — додав далі Тимоха.

Не втерпіла попадя, зареготалась і пішла в вальжир, як там звуть.

— Ішь, баба! — каже Тимоха, — зуби скаліт! — і додав: — у тебя ведь, бачка, дефкі-та есть?

— Та есть же.

— Нутка вивади! Аль нету! Дай адеться.

— Ізволь, адевайся! — озвався о. Яким, і дума собі: — Що то з сього вийде?

Св Тимоха на помості і став розмотувать волоки; скинув личаки, далі ормяк, zostавсь в одній сорочці. Тоді до чамайдана, сюди-туди потяг ремінччя і вийняв чоботи та й взувся; за тим сіртук вийняв і решту вбрання; вдягнувшись, як належить, попросив гребінця. Дали йому гребінця. Як зовсім причепурився, тоді каже:

— Ну! Теперя что? Браф маладец?

— Нічого себе — озвався о. Яким.

— Вестімо нічаво! А дефкам-та твоім палюблюсь?

— Се вже побачимо.

— Нутка паказивай їх, і пабачім. Мой дядя, влади́ка то-ісь, ізволі́л пахваліть їх: хараші, мол, бері, — гаваріт.

Відхилив о. Яким двері в сіни і гукнув:

— Ганно!... І ти, Мотре! Ходіть сюди!

— Вот ті і девкі, — каже він Тимосі, як ті ввійшли.

— Ента ве́дь служанкі-та?

— Тебе ж девок, нужно било!

— Нету! Ти мне паповен пакажі!

— А то в нас панянки звуться!

— Так панянков паказивай! Всьо адно — хлеб і пірог.

Зареготали дівчата і пішли в пекарню, а о. Яким у валькир.

— Гей! Дівчата! — сказала паніматка, як ото пішла в валькир, регочучись, — вона аж до сестрів прийшла. — Гей, дівчата! — каже, — прислав вам влади́ка богослова!

— С-с! — засичала Оріся і закрила лице руками; а Мася байду́же.

— То не для мене, — каже вона. — А гарний він? — запитала.

— Такий гарний, що куди! — заговорила паніматка, — ось ідіть подивіться.

Кинулись вони всі три — бо й Текля побігла — і дивляться в двері. Тимоха якраз личаки скидав.

— Оце-о? — питає Мася.

— Він самий, — відказала паніматка.

— А хай же йому все зле та нехрищене!... Оце богослов?

— Таже богослов!

І почали кихкати усі чотири.

— Се твій! — каже Мася Орісі.

— Ні, се твій, бо ти старша, — озвалась Оріся.

— Ні, — показала паніматка на Теклю, — се її буде!

— А хай він скрутиться! — озвалась ця, — се Масин!

А я ще малá.

— Ні, твій! — озвалась Мася, — а я за богослова не піду. Засоромилась Текля і пішла, а ті регочуться. Як чують, о. Яким іде. Вони й шурнули далі, аж не потовплються в двері.

— Куди ви? Куди? — заговорив панотець, — прибирайте-но-ся та виходьте!

— Що там таке? — заговорила стара, йдучи насупроти.

— То архирей богослова прислав, — каже о. Яким.

— Господи, слава тобі! — заговорила вона, христячись, і додала: — Покійні татуньо, було, все кажуть нам: якби ви, діточки, в монастир пішли, то лучче б було: зійде син Божий судити, то з чим перед його станете? От і я вам, діточки мої, раяла б у манахині. Що вам з того віддання? Отак бідувати, як я? Та ще якби лиш се! А то смерть зближається, а я ніколи за тими клопотами не вспіла і Богу щиро помолиться. Господи-Господи! — закінчила, — недурно покійні татуньо було розказують, що женські душі скакатимуть у пекло, як іскри з кременя від доброго кресала. Або ж дітлахи не допечуть? Проклинаєш, то й пробиваєш дорогу в пекло, та ще й на саме дно. Господи-Господи, прости мене! — заговорила далі, звівши очі догори.

Довго панянки не хотіли виходити, а найбільше Мася; та о. Яким як почав, як почав, що так не годиться, бо прогнівить владу, то вони й почали збиратись.

— Я вийду до його, — каже Мася, — але чорта йзість, що за його вийду!

— А я, думаєш, вийду за його? — каже Оріся.

— Он хто вийди за кацапа, — показала Мася на Теклю, — бо й мовчить, — каже.

— Та хай він сказиться! — озвалась Текля. — Що вам таке сьогодні! — І знов вийшла собі.

О. Якими вже не було тут, як панянки отак гүторили: він пішов до Тимохи. Паніматки також не було: вона понесла закуску, та там і зосталась. Тільки поприходили дівчата з пекарні — Гання й Мотря.

— То до кацапа так прибираєтесь? — кажуть. — Бог зна що! От би й не виходили! — І почали приставлять, як він христився, як сідав, розсувався, прибирався — та аж покачуються від сміху. Ввійшов о. Яким.

— Та годі вам, — каже, — виходьте вже котра; а то він почина вже сопти.

— А як зветься? — пита Мася.

— Тимоха, Єгоров син.

Аж душаться всі та пригадують.

— Чому не Єгорка? — одна каже.

— Та Єгорка єсть — Єгоров же син! Он чому не Афонька?

І почала рохкати і все, як кривляється з руських. Тимоха тимчасом затирав печену курку, що на стіл подали.

От вийшла Мася, що зоря зійшла. Само собою вона не думала вийти за жадного богослова, та за Тимоху й не кажи, а вийшла тільки, щоб вчинить волю о. Якими та не прогнівляє владыки.

Тимоха сидів у кінці столу. Як вийшла Мася, вклонилась, чи присіла — все одно, він схопивсь, аж стіл загрузкотав, і прибіг до неї; так дивиться в лице, так заглядає; провів очима аж до ніг і пішов навкрути обдивляється. Спочатку Мася оторопіла, хоч і витресувана була, а тепер відійшла, крутнулась і пішла з хати, зашарівшись.

— Brutal, — каже сама до себе і мало волосся не рве, що вийшла до нього, та не кляне владыки, ні! Аж гілля гнеться!

— Нічаво себе, — каже Тимоха, — только такая тощая, да, как відна, хахлуша гарда. А пакажі-ка, бачка, другу́ю.

О. Яким уже розсердився. В тій стороні українці себе не забувають і що хоч кажи, не розсердиш так, як словом „хахол”. За це слово готов очі видерти. Якби Тимоху не владыка прислав, то знав би він, що то „хахлуша”, і десятому закавав би! Та ба! Чолом муру не проб’єш! Воля владыки як смерть — ні відпросишся, ні відмолишся!... І пішов він по Орісю, а Тимоха став серед хати проти валькирових дверей, заклавав руки за спину і жде.

Вийшла Оріся. Тимоха й цю обдививсь зо всіх боків, як кобилу на торзі.

— Ета лучше! — каже. — А пакажі-ка третью.

Шурнула й Оріся, тільки вітер повіяв.

— Та третя ще не доросла, — озвався о. Яким.

— Ну, так ету другу́ю атдаш за меня?

— Та не мені ж з тобою жить, — заговорив о. Яким, — треба самої поспитати.

— Ну! Так паді паспрасі.

Пішов о. Яким у валькир, а Тимоха став ходити по хаті та й думає собі:

— Ещо би на нейо, какуюнібудь дефчонку, абрацать вніманіе! Ішь, мазепи, что видумалі!

Все переговорив о. Яким, а того таки не добився, щоб дівчина сказала: „Пійду”. З тим і вийшов.

А Оріся припала до подушок та плаче-плаче.

— Ну что? — заговорив Тимоха.

— Мовчить, — озвався о. Яким.

— Стало бить, моя; колі би не хатела, сказала би, а малчанье знак сагласія.

Поглянувши панотець на свою попадьку, що тут же стояла, оторопівши, і каже:

— Що йому казати?

— Та я знала б, що казати, та владику, — відказала пані-матка сумно.

— То бо то й біда, — каже о. Яким.

— Что ж? — заговорив Тимоха, — долго-ль ещо?

— Тут нічого, — відказав йому панотець, — казав архи-рей, то коли береш, я не перечу; аби дівчина пішла.

— Дівчину-то не прасить стать. Калі ти согласен, так заф-тра і к венцу.

— А сватання?

— Какое те сватанье? Павенчаемся і пасватаемся.

— Та треба ж весілля справить.

— Мне весело будет с малодушкой! Вот те і веселье. А я уж по белу свету панамаялся, не терпітсья ждять. Аtdах-нуть хачу.

— То хоч музики найняти треба, та людей зізвати; ми ж не в пустині живемо!

— Ми с тобой разве не люди-та? А музыка — чортова ви-думка — і без неїю абайдьомсья. Калі падапйом, то песенку сиграем; а ти поскачешь. Ти, чай, не плахой скакун? У вас, я слихівал, харашо пляшут. Пакажеш мне сваю хахлацкую пляску.

Скипів панотець — от би в морду заїхав! — та архирей прислав молодця, то й рука задеревеніла.

До вечора о. Яким порозсилав верхи, до кого з сусід було ближче, просить назавтра на весілля. Писать не було часу, та таки, правду сказати, в сільських панотців і чорнила не водиться. Як треба що підписати, то до дяка посилають; як тут висохне, що й окропом не розведеш, не то горілкою, то до двора посилають. І о. Яким — раз, що не мав часу, а друге, що чорнила не було, — ні до кого ні слова не написав; а тільки розказав посланцям, як що казати, та й годі.

Ніч панянки просиділи над прасуванням. Для Орисі й во-ди не треба було: слізьми сприскувала, аж їй очі почерво-ніли.

Ні до кого не пристає так ота приловість: „знайсья кінь з конем, віл з волом”, як до подолян: там як їздять в гости-ну, то піп до попа, дяк до дяка, пан до пана; лиш оті скар-бові душпайки лізуть на світло, як тьма. Цих усюди повно, бо голодні. Тим то всі там падкі на оказії. І вже як де лу-читься весілля чи празник, чи що, то гостей настягається, що й голці не власти. І тут так було. Хоч о. Яким і не всім, а лиш кому-не-кому дав знать про весілля, і то до кого ближче;

а чутка — не конем же їй їздити! — прогула долинами та поріччям, наче її вітер розніс, наче її сном навіяло. І на другий день, ще далеко було до захід сонця, а вже давно подвір'я повне було, і тік повний — всюди брички, всюди коні; в хаті набито, аж плече в плече труться. Між усіма Антосьо дибав, що той журавель, та наче б вуса підкручував, хоч йому під носом ще й не світило, як то кажуть. Манижка на ньому біла, вигладжена, аж полискується; жилетка пікова з синіми квітками і блискучими гудзиками; сіртук чорний суконний і шараварки якісь смуганисті на стременах. Сам брови нахмурив, задер чуба догори і з глибокомисною міною штовхается то з хати, то до хати; там гукне, там кашляне, а до гостей щоб словечко промовив, хіба: „да!“ — то осміхнеться і пальцем попід ніс, наче вуса прогортає.

— Що се так довго нема з Кукілівки? — почав він, зустрівшись з матір'ю коло вогню, що на подвір'ї розклали.

Пекарні в панотців тісні, то на кожну більш-менш велику okazію вже страву готують на дворі.

— Та дай мені чистий пбкій! — озвалась стара на слова Антося. — Я не маю коли і в голову пошкрябатись.

— Та що тут — не маю коли! — каже він. — Та се ж не порядок, як не буде о. духовника.

— От поправ півзиня під носом! Ще-сь до того не доріс, щоб матір навчати.

Відкашлянувся Антосьо раз і другий голосно та й потяг на тік, наче йому там єсть діло, а справді то так собі, аби ногами виробляти, бо любив, що як шараварки на стременах, то якось шарпає, як ходиш. А він не жалувал натягти їх — хоч смичком води, як по струнах.

Незабаром приїхали і з Кукілівки аж двома бричками: на одній о. духовник з сином-попом і внуком-чвертокласником, на другій його невістка з дітьми; між другими була дочка літ чотирнадцяти або й менше — ще вчилась. Пішли ці до хати, а Антосьо став порядкувати, де брички поставити, що коням їсти давати.

Тимчасом клуню вже причепурили: оббили килимами тощо, і там музики грали таки свої, сільські, бо чехи, що послали за ними верстов за двадцять, ще не приїхали. Як заграли музики, то з хати так усі й висотались, та в клуню. Той тільки й остався, в кого або чарка в руці була, або закуска на видельцях. Між другими zostались і Кукілівські: хто ходив, хто сидів коло стола, а Галя — внука о. духовника — сіла на скрині коло порога; в хаті душно було, то щоб провівало. Під стіною коло вікон оперся Антосьо плечем і з неї очей не зводить: дивиться та й дивиться. Кортіло сердешного за-

балакати до дівчини, та з чого почати? А дівчина гарна. От і постебнував він через хату і сів непоюдаль від неї на стільці; а душа аж тремтить, аж руки трясуться; далі й почав:

— А ви, панно Анно, давно, приїхали, із пенсіона?

— *Już tydzień minął*, — відказала вона.

— А я вот і не умею по-польськи, — каже Антосьо, пересуваючись з стільця на стілець, все ближче до дівчини.

— *A ja po rosyjsku nie umiem*, — озвалась Галя.

— Учітесь, — каже Антосьо. — Вас же там учат?

— *Uczą, ta wszystko po polsku*, — відказала Галя.

— І географію по-польски учат?

— *Nie, my jeografii nie uczymy*.

— А що же ви учите?

— *Zakon Boży, pisać, haftować, tańczyć*.

— Вот я і танцювати не умею.

— *Czemu ż się pan nie uczy?*

— Ногі не служать, — відказав Антосьо.

Галя засміялась, і він засміявся та й протяг ноги, наче його дубом поставило на стільці, і поліз до кишені. Галя на все око дивиться, як хлопець пручається; а він вийняв здорову дулю червонобоку, обдув, бо в тютюні була, і подає дівчині:

— Проще, — каже.

— *Dziękuję*, — відказала вона, взявши грушу, і завинула її в хустку.

Поки ж справлялась вона, то Антосьо і в хаті вже не було: чмигнув надвір, та такий радий, радий, що заговорив, аж наче йому в грудях ширше, аж наче світ перемінився.

— Та яка ж вона гарна, — каже далі сам до себе, — їй-Богу гарна. А добра яка! От, Господи!

Так, балакаючи сам з собою, і не зчувсь, як опинився аж у садку; а там груші — фясотá, аж гілля гнуть, та пахущі такі! От і вчепивсь хлопець трясти; полупотіли червонобокі, а він ну вибирати, котра з-межи всіх найкраща, щоб ще дати Галі. І знайшов таку хорошу — щоб де струпочок або-що: з одного боку жовта, а з другого рум'яна, як жива.

— Оцю, — каже, — понесу! О, понесу! — додав з жаром, — їй-Богу понесу, і віддам.

І ну скакати на одній нозі, та все: бррр! бррр! бррр! І очі якось чудно виричив. Подивившись збоку, можна б подумати, що хлопець здурів; а він зовсім не здурів — і не думав дуріти. То з радощів так. Брркає та скаче; ще й хвицанув скільки раз. А там, затираючи руки і якось особно, як тільки семінаристи вміють, осмішкуючись, потяг доріжкою до хати. Ще щось і приговорював до груші.

Прийшов хлопець до хати — нема Галі; то він на тік та в клуню. А вона тут, сиза горлиця, танцює та, танцюючи, блиснула оком на Антося, — ще й так любенько; далі другий раз, там і третій.

— Отже вона мене полюбила, — подумав Антосьо. — О! І ще глянула, — дума собі, — от і ще... Йй-же-Богу, полюбила. — І так зрадів, що чуть-чуть ізнов не почав брркать, та скакати, та хвищати. А з неї очей не зводить, і серце йому так і розпливається; а в руках груша аж пом'якшала, так її наминає.

— Як би мені віддати її своїй Галочці? — почав далі роздумувати. — Та прилюдно не можна, — думає собі.

А дівчині й покою не дають: тільки один пустить, то другий підхопить, і потрясла, аж вітер віє. Думав-думав Антосьо та й почав досадувати, що не вміє танцювати.

— От, — дума, — й шепнув би їй на ухо, танцюючи: „Вийдіть, я щось скажу“, — а так що? Другий третєся коло неї, а я слинку ковтаю.

Та й рванув зразу і подибав з клуні. Якби хто запримітив, то не що друге подумав би, а тільки, що він або ключі загубив, або що; та не до його було — і ніхто не завважив, як рушив він, як вийшов за клуню, озирнувся на всі боки, похитав головою і пішов далі бур'янами, наче від людей утіка. Та куди ж це?

В кутку на току був льох, а над ним катряга чи половник; сюди то побрів Антосьо. Була й друга дорога, та він не мав охоти шукати, та й часу не мав.

Кожному відомо, що катряги низькі будуються, а долівка там м'яка, аж пухка. Отже це не заважало Антосеві. Прийшовши в катрягу, він закрив очі долонею, перекинув голову назад; постояв так таки довгенько, осміхнувся і каже: — „Ну, от так!“ З цим словом лівою рукою взявся в боки, а праву відставив, як наче держить панянку, і ну витрясати польки, пригравши на губу: ти-ни-ни-ни, ти-ни-ни-ни. Упрів, засапавсь та й ліг.

— Добре, — каже, — йй-Богу, добре. Тільки видихаюсь, піду та так і втну з Галею. О! Голубочко моя! Серденько мое! Гай-гай! — та й піднявся, обтріпався і став та й думає: — Чи йти, чи ще попробуватися? Ні, попробуюсь іще. — І почав танцювати.

Потанцювавши довгенько, — вже наламався, — подумав і пішов з катряги. Та на самоті чого не вдаси? А в гурті, як не той. — І Антосьо так: сів, лиш сопе та придивляється, як другі гасають. Серце рветься, та воно ж і мліє, як тільки по-

думає хлопець, що треба підійти, завербувати; а там ще й дивитимуться всі.

— О! Господи! — заговорив Антосьо в душі, — чому в мене тієї сміливості нема? — І пішов знов у катрягу, і знов почав танцювати; аж кружало витоптав, танцюючи, на розсипчастій долівці. Та що з того? Так і день минув, і вечір настав, і ніч приходила, що Антосьо не відваживсь і ногою ступити. Як лягав спати, то найгірш печалував, що не віддав груші: — Вона б, возулька моя, — каже, — іззіла б, осміхнулась би до мене; а так... Господи-Господи! — І почав їсти її сам, та ще й з таким смаком іззів, який Галі й не снівся.

Довго не спав Антосьо, — все думав за Галю, а як устав на другий день, то наче в раю прокинувся: приснилась йому дівчина, що обіймала, що цілувала.

— Якби то наяву так! — заговорив він, хутко-хутесенько руками потираючи. — Якби то наяву так! А може се й мені, як Йосифові, откровеніє?

Тут уже не втерпів, щоб не порадуватись: став прямцем і почав підскакувати. Порадувавшись отак, може, таки з півгодини, вмився, прибрався і пішов шукать Галі.

— А ви снились мені сеї ночі, — сказав їй Антосьо, знайшовши на городчику, що Богу молилась.

Галя тільки осміхнулась і вже не кінчала молитись. І Антосьо осміхнувся та й дума: — Чому тепер нема груші? От би і віддав. — І каже:

— Ви любите есть груші?

— Люблю, — відказала вона.

— Пайдьом в сад, я вам натрясу.

— *Dzieńkuje bardzo*, — відказала Галя.

— Пайдьом! — попросив Антосьо, кивнувши головою. — А там такі хорошіє груші! От пайдьом! Йй-Богу пайдьом! Самі посмóтріте.

Подумала Галя, подумала і пішла в садок. Зроду-звіку Антосьо не був таким щасливим, як тепер: наче його на небо несуть. Та не довго було це блаженство: як у пізні неділешні обіди почали гості роз'їжджатись, і Галя поїхала. До самого виїзду Антосьо державсь її, як реп'ях; а як виїжджала, то виїшов аж до брички і стільки сміливості набравсь, що підсадив. Подякувала дівчина якслід, а він тільки дивиться, наче душу свою випроваджає. В очах і радість сяла непритворена, і якесь сердечне тепло щире, і жаль, і все — навіть несміливість; губи усміхались і мов би кривились, язик щось би сказав, та слова завмиralи, чи лучче — нічого було говорити.

Наче спустіло обійстя, як виїхали Кукілівські — не для всіх, а тільки для Антося: і сумно йому, і чудно; і щось би

робив, і кидись би пішов, і щось би говорив. Так аж тремтять балакати — в прудях широко, та наче горло вузьке, наче нема до кого слова промовити, хоч гостей ще повнісінька хата.

Днів через два по весіллі Люборадська виряджала зятя під рукоположення в Кам'янець; дала йому грошей і всього, а Оріся велику пухову подушку і одіяло. Та не сам Тимоха поїхав, а поїхав і о. Яким за парафією, і Антосьо в семінарію. Випровадили їх хлібом-сіллю і zostались дома сами свої.

— Слава Богу милосердному, — заговорила тоді паніматка, — отже добре покійні татуньо кажуть, було, що як Бог дасть, то і в вікно подасть...

— І дав же! — озвалась Маса. — Не мав що, та кацапа! Хоч би попівич, та свій, а то рижий та поганий. Я б лучче втопилась, а за його не пішла.

— Ти вже й розв'язала губу, — заговорила мати.

— Або ж не правду кажу? — озвалась Маса, — хіба не кацап?

— А як кацап, то що? — каже Оріся. — Ти б, може, й за кацапа пішла, та не бере!

— Сестричко! Голубочко! — заговорила Маса, — цяцькайся ним сама! І всю Московщину зведи сюди, зі всього світа збери лапотників, хай до тебе моляться, як до святої, — я не позавидую.

Оріся щось хотіла відказати, та залилась слізьми, що й голос завмер. Маса сіла, надулася; а стара каже, зітхнувши:

— Не даремне мої покійні татуньо кажуть, було: „В день радости взриваете і восплачетесь!“ Так воно й єсть: щоб радіти, а у нас сльози ллються.

З тим і вийшла з хати. І Маса вийшла. Осталась сама Оріся плачуща, та Текля ходила по хаті, — то стілець поправити, то піл обмете, то це, то те, — сказано, після людної казії.

Минув день і не один, як згадала стара:

— Десь то наші тепер обертаються?

Дочки зітхнули, та й тільки. Ніхто з них в Кам'янці не був, то й не сікались вгадувати, де б саме вони були.

— Мабуть, уже дуже далеко! — заговорила стара, киваючи головою.

А вони в ту саме пору під'їжджали до Мальованої корчми, що стоїть на великім тракту аж за Шайгородом.

— То се Мальована корчма? — поспитав Антосьо.

— Се, — відказав о. Яким.

— А чого ж вона так зветься? — знов поспитав Антосьо.

— А он, хіба не бачиш, на віконницях помальовано.

Дивиться Антосьо: на одній віконниці вітряк, на другій музики грають, на третій якийсь чоловік з рушницею, вусатий, присадкуватий.

— Оце Кармалюк, — озвався о. Яким.

— От який він був! — заговорив Антосьо.

А Тимоха, як неживий, мовчав.

Розпрягли коні і полягли спати.

Чи навмисне, чи несподівано Мальована корчма стоїть в такий прикметі, що хіба сліпий не полюбується. І Антосьо вийшов, — і сон його не бере, — став на порозі, взявся в боки. А справа і зліва ліс чорний та темний, грабина, як свічки, та ясенина, та всяке дерево — одно в одно рівне та високе. Легенький вітрець подихав і все те кланяється, шелестить; і наче тихий гомін розходився в гушині, і дзвони причувались. Де-де ятел довбав, жовна фітькала, туркала горлиця, припутень гув, та ще якась птаха тільки трр... тррр. Тут же зараз копи стояли; а по горі далеко за долиною, що стелиться перед очима, щось рябілося, і не пізнати, чи люди ходили, чи товариця паслась.

Постояв Антосьо, полюбувався та й пішов у ліс горіхів шукати. Ходить, блудить, а в душі йому Галя, що та зірочка, сяє. Чи горіх знайде хлопець, чи китицями гордбину, все її згада: — От би й дати, — каже. — Вона б осміхнулась, заговорила; та розлучила лиха година.

І на бричці сидячи, те й робив, що про Галю думав і розмовляв сам з собою за неї і за себе. Нім до Кам'янця доїхали, то й посватався в думці і оженився.

Кінець першої частини.

Миргород.

ЧАСТИНА ДРУГА

I.

Кам'янець, як глянути на його здалеки, стоїть в долині; а прийдеться їхати, то на горі та ще на якій горі! Думаєш, дивлячись: тут була колись то кругла яма, та диясь невідома сила провела пальцем краями і в тім місці земля репнула; середину ж зігнало до купи, а кругом став рів широченний та глибоченний. На дні річка потекла, Смотрич, от як Хорол завбільшки, і де-де реве по камінні. Понад річкою, де місця стало, люди, що та мурашня, купки собі понагортали і живуть. Глянеш згори — голова закрутиться; глянеш знизу — шапка злетить. Що тісно, то інша хата прилипла до скали, як ластівчаче гніздо під стріхою, що потребує лиш півдаха; інша під каменюкою стоїть, як під полою в батька. Каменюка нависла, вкуріла, а хатина тулиться під нею, як сирота під тинню.

Смотрич обтікає город кругом, що з якого боку не їхати в Кам'янець, конче треба через воду: з Руських Фільварків і мосту нема; від цісарського (остріяцького) кордону їдуть Підзамчем та крізь фортецю, а далі мостом, ще турецьким, кажуть. Тут і незавважно, що їдеш над безоднею, бо гора з горою тим мостом зведена, тільки вода шумить під ногами. Як їхати з нашого боку, то пройшовши підгорком — Польськими Фільварками, спускаються вниз так, узбіччю, бо рівно не можна з'їхати, хіба впасти та вбитись.

Спустившись з гори, круто повертається „соб” — аж таки назад і їдется попід скали. „Цабе” тут Смотрич тече, а за ним височенна самородна стоїть стіна-круча, що по ній тепер ступанка в город. Отак попід скали, як проїхати з чверть верстви, повертається „цабе” на міст, а за мостом „соб”. Тут повище мосту притулилась до стіни башта, а понизше, ступнів з двадцять від башти — Польська Брама: стоїть стіна мурована від скали до річки. В давнину вона

й через річку йшла склепінням до другої башти, що й тепер стоїть на польсько-фільварецькій боці під скалою ж; та склепіння розвалили, лиш купа каміння, чамуром поспоюваного серед Смотрича стоїть, де воно впало. В стіні розвороття для брами, та самої нема, лиш діра та назвище зосталось. На стіні від мосту, справа від діри, католицький образ висить — св. Ганна; зліва була башта, а тепер руїни і в них салдатська кашоварня. Оце все зветься Польська Брама. За нею в праву руку повз самісіньку стіну тепер ступанка в город, а просто проти брами дорога вилами розходиться: та віднога, що на гору, йде в город крізь Вітряну Брам, а друга йде долиною повз тепер пусту пороховню, що ген-ген стоїть від Польської Брами, і в город не виходить. Цю долину один інспектор семінарії прозвав Палестиною.

День був гарячий, сказано в серпні; сонце пекло, наче думало увесь світ запалити; ворони по скалах хакали, рот пороззявлявши; вітер — щоб дихнув, листя пов'яло. Саме в цю спеку котив віз за возом все з семінаристами — та не з правдивими, а з тими новаками, що мають їх приймати в семінарію. Цим речинець по п'ятнадцяте серпня, то й посипались, мов з рукава їх вив'язав; а старшим по перше вересня, то ті ще дома гуляли. Їдуть хлопці, позгорблювались; в очах безнадія світиться та переполох, а в душі дрижаки скачуть. Господи, Господи! Що то буде? — кожен думає. Кожному в голові був той екзамен, що як митарства, так його не минути, коли хочеш в семінарію.

Між усякими візками та бричками та бриками була і знайома тут проскочуша невидимка паніматки Люборадської — везла панотця Якіма, пана Тимоху і панича Антося. Другі ж їхали, куди кому довелось: хто прямцював у город, хто на Польських Фільварках оставався, а ці потюпали Палестиною. Тут непобдаль від пороховні дімох стояв гонтою вбитий, муром обмурований, причілкою до Смотрича. Тут жив собі міщанин, що в його кватирував о. Яким ще семінаристом, то й послі заїздив, коли тільки доводилось бути в Кам'янці.

Ото ж і тепер причалив до старого знакомого, щоб і Антося тут поставити, і самому перебути, поки діло скінчить.

Від города і від Польських Фільварків тут височенні кручі понахмурювались, наче ждуть жертви і сердяться, що не хутко йде. Так би й сказав, що це ті самі гори, що одна з одною б'ються, як в казках кажеться; та як придивишся, то правду сказавши, це не гори, а наче в проваллі на дні вигнало гриб без хвоста. Люди знайшли його, та не мігши нічого подіяти,

як корпались йому на тім'ї, так і осіли, лиш краї де-де обколупали. А приб тимчасом і закам'янів. Як не стало для всіх місця там, то хто слабіший був, скотився і осів унизу, де тільки вода ревла. Ото ж як на грибі Кам'янець, а в долині Палестина. В Палестині чимало семінаристів жило, та ще не поз'їздилися, то Антосьо сам був, як палець: ні розказати, ні розпитати.

Отакомившись тут у Палестині, о. Яким і каже Антосеві:

— Завтра ж, як ітиму до консисторії, покажу тобі семінарію; а тепер, коли хоч, піди так, роздивися на город, а я ляжу, спочину.

Та Антосьо не пішов, тільки на двір вийшов і роздивлявся на гори та жахався, як люди лазили по них, ступаючи з прискалка на прискалок. Як би котре урвалось, то цілої кісточки не зосталось би. І аж серце хлопцеві завмирало, аж волосся їжилось, аж мало не крикне неборак, як хто схибнеться, а ті скачуть, як дикі кози, і гадки собі не мають.

Хто був у Кам'янці, той мусить знати „Губернаторську площадь“ — чотиригранястий пляц. На тім пляцу, як на пляцу, нема нікого, хіба який духовний до консисторії протягне та поліціянт свариться; а по боках всякі дома йдуть: і малі й великі, і білі і сірі, й перисті; де пан живе, де простий міщанин, а так по один бік стоїть „Дворянське депутатське собрание“. Проти цього „собрания“, по другий бік пляцу на розі, довгий пльондроватий дім і за ним білу церкву видно з зеленим дахом — собор. Вікна в цьому домі на спіднім пльондрі Бог-зна колишні, в двадцять чотири шибки, і рамці, хоч дубові, поперегнівали. Іноді тут як у казані кипить, клекоче, і співи йдуть і сварки, і так крик та буркіт; а іноді — як у пустці, лиш вітер гуде. Як ідуть повз цей дім міщани, — а вони в Кам'янці все великої руки, до носа й віником не дістанеш: усе їмосці, та егомосці. І то егомосць, що жидам воду попирає, а вони його без суду, без права товчуть; і то їмосць, що підтомлена, з дешевої, лягла під тином спочивати в будяках, — все їмосць, все егомосць! Так, як іде повз той дім їмосць, найбільше егомосць, то декотре нахилиться до вікна, крикне: „книш!“ і далі потягло. То вже лиш дивись: з якого вікна, що на переді, і виставиться з півкопи дуль під самісіньким носом їхмосці, піде свист, регіт. А іноді із вищого пльондра, наче голуб'яче яйце так і лясне на тім'я, тільки бризки підуть. Хто ж то плюнув? В вікнах чимало, та ніхто на землю й не дивиться, а кожен своє діло робить: той пісню насвистує, той таки співає стиха, той гука до комбрата, що до половини в трете вікно висунувся; другий, видно, і вчиться. З цих ніхто не плював — і не питається;

то, мабуть, чи не з-під стріхи абощо, однак ластівки чиргають.

Оце „Семінарія подольська закону благочестія” — бо там є ще й католицька, де, як каже простолюддя, „кнурики” вчать (клерики). Найхутше по тім її пізнати, що учителі лаються, як салдатва, і кричать, лаючи, аж через пляц чути; та й по тім, що в Кам’янці все як не лях, то недоляшок, і полядськи балакають; тут же хіба ляха присталяє абощо, щоб по їх забалакав, а все по-русинськи мішма з московськими словами.

З цього то самого розсадника розсилають капусту по всій паланці! Сюди ж мав поміститись і наш Антосьо Люборадченко.

— Оце тобі і семінарія, — показав йому о. Яким на другий день і сам потяг у консисторію. А Антосьо був не з перших, що з’їхались для екзамену, а трохи чи не з останніх, то й, прийшовши під класи, застав чималий гурток: хто з Шайгорода приїхав, хто з Дунаєвець, бурсачня з Бару; Крутян було найменше. Хто сливи їв, виймаючи з квітчастої хустини, що прийшлась татові з церкви за шлюб; хто яблука витягав з кишені: гризне і закриється кулаком, щоб не всі бачили, як він запихається; бурсаки кукурудзу гризли. І всі, хто чим багатий — хто недоїдок червивого яблука, хто об’їдений качан кукурудзи, хто кісточки з сливок — складали на вікно купками, за рядами. Багатші дзьобали виноград, хто з хустини, хто з кашкета, і об’ївши грону, або складали перетіди до гурту на вікно, або кидали через голову. Другий ще й оглядався, чи далеко впаде. Хто не мав чим горла заткати, бесідували один з одним або таки на гурт, виймаючи з голови, як з мішка, різні штуки прошлого життя. Хто гірший боягуз, той балакав про екзамен, що висів на носі, розпитувався, вивідував і зітхав голосно, наче позіхає, а в душі молився: „Господи, допоможи!” Антосьо, відома річ, пристав до Крутян, та не мав чим горла запхати, то й почав теревені; чи вспів, чи не вспів він розказати, як вакаціювалось, як до Кам’янця доїхав, де живе, — як щось іде — таке нечвидне, що й глянути гидко: на одно око сліпе, вид йому покрутило та повертіло; згорблене і все плечима зносить, наче що вбралось, мовляв, межі воші та й гризуть. Ішло воно просто до гурту.

— Куди! Куди! — озвались баряни. — Мимо, пташка з закованим носом!

— Хто се? — поспитав Люборадський.

— Донощик, — відказали йому.

— Еге? А як зветься?

— Робусинський.

— Я Робусинського зазнаю в Крутих. Сей там не був?

Не озразу відказали Антосеві на це запитання, бо не всі знали, проте відказав котрийсь:

— З рік, чи що.

— То се ж той самий! Він у вторий клас пішов з Крутих. Тільки тоді він не був такий гидкий, як тепер. Що се? Віспа його так поправила?

— Добра віспа! З руками! То школа справилась. Гей! Хто зна? Розкажіть, хай новий чоловік послуха та й знакомим передасть, щоб вся семінарія знала, що воно за чадом!

Вийшов один з гурту, хитнувся на стану, протер вуса, — ті, що не було, — відкашлянувся і почав:

— То, маєте, жили ми в одного столяра, — нас чоловіка з вісім. Знаєте, зібрались всі своєкошні, не бурсаки... — З цим словом мигнув він під бороду бурсака, що тут же стояв поблизу.

— Пашов! — озвався той і каже: — Язиком мели, що хоч, а рукам волі не давай!

— Ой же, зозулько моя? А щурі смачні? Добре наїдалисьте-ся?

— Он кінчай, що почав-еси! А се й сам дізнаєш, коли дасть Бог, що й твого батька вхопить.

— А твого вже вхопило? То мого не чіпай, бо битиму.

— Ну-ну! Кінчай отам!

І той почав:

— Так, кажу, — відкашлянувши і сплюнувши, зібралось нас вісім чоловіка своєкошників на квартиру до одного столяра. Всі, знаєте, хлопці ручі: чи в баштан, чи в яблука, чи вибити, чи випити — всі, як один. Радіємо так, що годі. Та не пройшло більш місяця, як тягнуть нас всіх вісьмох до інспектора, і він усе нам розказує, що ми робили, що навіть думали зробити. Все знає!... Що за чорт? Всі, здається, добрі, а один диявол єсть. Невже ж самих себе остерегіться? А проте ні гадки, що Робусинський через тин. Він уже й битий був за доноси, то закаявся і притихло. Хтось таки поспитав його: — „Чи не ти язика присолодив?“ — та він руками й ногами відхристується. Не Дух же Святий навіває інспектора! От ми і зговорились докопатись до донощика. Аж от кінчаються м'ясниці, настає масляна. Розпустили нас на масницю, а ми й завели вараниці і давай різати в мар'яша, в дружбарта, а хто і просто в візка. Не все ж, знаєте, і в неба грати! Отак собі гуляємо, а в суботу інспектор рум до хати — саме тільки обідати подали. Полякались ми, та дурно; бо пошукав він усюди — в скриньках, в кроватях, поза обра-

зи, а в шапку не заглянув, що висіла на цвяшку коло порога, то й не знайшов картів. З тим і пішов, тільки розказав, хто скільки виграв, скільки хто програв за масницю; хто в яку гру любить грати; наживав та й тільки. „Ні, вже! — кажемо, — треба зловити та провчити сю пташку з закованим носом!” Постановивши так та порадившись, на пущання послаємо по горілку. Пішов той, а решта сидимо, очікуєм і тільки поглядаєм один на одного. Вареники, знаєте, парують на столі... От і живицю принесли. Телепнули ми по красовулі, не кожен і закусив, а декотрий і не обітреться, як під вікном застугоніло, закнявчало.

— Єсть! — кажемо, та надвір.

В столяра було шість чоловіка челядників; ми й пообіцяли їм на могорич, як зловлять; а вони і зловили раба Божого і волочуть до хати — оцього самого Робусинського.

— А! Сучий же ти син! То ти так покався? Нап'ятнуймо його! Щоб і діти його знали, що за цяця був їх татуньо.

Як же? Чим же? Хто радить пекти, хто щинати. А він, собака, тільки скавучить.

Між нами, знаєте, був третьокласник — тепер він вже в четвертій класі. Сей, ні слова не сказавши, махнув у столярню і вніс політуру, а трохи чи не сирвасер в пляшечці з квачиком. Ми й наполітурували йому собачий вид та й...

— Цссс! — перебили з гурту. А то професора побачили і кинулись в розліт, як курчата від шуляка, лиш недоїдки свідчили, що тут були люди, та ще й добрі теребії.

Ота політура і поправила, мовляв той, Робусинському обличчя.

Так розполохані хлопці не кожен і пару собі знайшли, а більш того, що побрели поодинокі, кожен думаючи, що йому здавалось краще; а Антося згадав Крутянщину і давнє товариство з Робусинським, і те, як цей осиротів і мусів податись у бурсу, а пішовши, пропав. І жалько йому було хлопця, і злість поривала на ледачого; то мандруючи півз костьол, на Фільварки ніби, і каже сам до себе:

— Я б йому ще сіллю присипав, щоб знав, як язик при-солодювати; та порохом натер би, — і показує руками, як то натирав би, прудко приговорюючи: — Отак, отак, натирав би! Отак, отак!

— Knysz łapał mysz, popod mury łapał szczury, popod dachi łapał ptachi!

Аж жахнувся, сірома, почувши цей крик, глянув, — а то кричать гімназисти гуртом. Кинув він оком і на камінці, що наче навмисне лежали порозкидані, та соромивсь підняти і, щоб хутче збутись того глуму паничівського, не побіг би,

полетів би, — так сором. От і постьобав неборак, понурившись, а серце йому як не вискочить. І Робусинського забув, а вже малювалось перед очима, як би він потовк гімназиста, щоб не чіпав ляшуга. Як на теж і гімназист попавсь йому назустріч у глухім проулку. Не думавши, не гадавши, ні слова не сказавши, Антосьо лясь його по щоці!

— *Za co pan bijesz?* — озвався той.

— Не прозивайсь! — гукнув Антосьо, та по щоці, та ще.

— *Co ja panu winien?* — кричить гімназист, вп'явшись Антосеві в барки.

— Еге! Ти ще й спинаєшся проти мене! — заговорив Антосьо і так черкнув тим об землю, аж загуло. Дав іще скільки мордасів!

— Ви всі, — каже, — сучі діти, однакові! — та й чкурнув поза дімками. Хіба там зменшав бігу, де здибав кого. Обтріпавсь гімназист та й пішов; а Антосьо вибравсь у Палестину та й глянув тоді на долоні, що пашіли, наче в лапки грався, і червоні були, як раки.

II.

Незабаром після цієї штуки, проте вже вересень надворі був, у Антося на станції сидів о. Яким і Тимоха — також уже отець, тільки отець дякон, і скільки семінаристів сиділо, що там же стояли. Вже і з полудня звернуло, а вони ще не обідали: очікували на новаків, що були на екзамену, — і Антосьо — та на консоліацію. От бажання кожному своє збулося: ідуть вони з екзамену, попід вікна тупотять та гомонять. Ніхто не обрізавсь, от всі раді, всі питають: — А я, чуєш, добре отвічав? А правда, добре?...

— Мене, мабуть, завернуть?

— Тебе щоб завернули!.. От мене — то так! — перебив другий. А третій:

— Чого б я хтів, щоб так одвічати, як ти! Тобі екзамен здався якнайлучче!

Всі почувались, що добре „отвічали“, та жаден не йняв собі віри і отак випитували один у одного, а випитуючи і в хату ввійшли.

— А що? — пита о. Яким Антося.

— Хто його зна! Тільки-м так йому вирецитував, аж собі сказав.

— А! То добре: вже-сь ретор! Поздравляю.

Весело Антосеві стало, та він і сам собі не доймає віри, чи тому правда і, не хочачи, осмішкуючись каже:

— Поздравляйте! А, може, ще доведеться утрясти з Кам'янця.

— Ні, вже, — озвався якийсь семінарист. — Коли, каже-те, аж спасибі, сказали, то за що б завертали! Вже-вже — „бургієць” з вас. А був і ректор?

— І архирей був, — вмішавсь один новак, радий, щоб і його поспитали.

— І архирей був?!

— Не хто і дякував Люборадському, а він же, — додав другий новак. — Всі сидять підряд, як гуси при березі.

Ще ця розмова велась, як уже казали давати обідати, а о. Яким, почувши, що ложками торохтять, моргнув на кого знав, і опинилась з-під стола та на столі повнісенька „воодушевлення” гранчаста пляшка і почалось „возліяння” в честь свіжих горобців.

Від цього празнику почалось для Антося нове життя, вже семінарське.

По семінаріях всього три класи: нижчий — реторика, вищий — богословія, а середній — філософія. Що в училищах четверта класа, те ж у семінаріях богословія: і старші з богословії, і все; філософія посередині: богословам не кориться, а над реторами не може старшинувати, хіба то десь; реторика те ж саме тут, що там первий клас тощо. Чи післатись за чим, чи що треба кому, то ким, як не ретором? Старший же пішле, бо право має, а філософ попросить, і бідний ретор усім за попихача. Тільки тут усе на „ви”: „А чи не пішли б ви мені туди то? Чи не переписали б того то?” — Все на „ви”, все делікатно, а не послухай, скажи: — Хай хто другий, бо я часу не маю! — то так і гримне: „Бач його, горобець поганий! Як розібрав собі! Вже і послухати не хоче! Я тобі хутко зіб'ю сю пиху! Ось побачиш!...” То вже того і жди, що старший відлепортує в „місячних відомостях”: „груб, неслухняний, по улиці ходить і пісні співа, де люди всякого звання, чину і покрою”. То от тобі й халєпа! Уряд так і загуде, наче бджола, як в улій стукнеш: „Ти, кажеться, вон поглянь із семінарії? Смотри!” А кому таке по серцю? Бився-бився, а на половині і втопився! То ретарва й хилиться, як трава за вітром, та ще й не шелестить. Пішов би, поскарживсь, то уряд може б що й поміг; та це вже значить бути донощиком, з начальством зіходитись, підняти на себе всю богословію, або й цілу семінарію. Та таки уряд там держить себе, що легше до скаженого вовка приступити; то нічого: куди вітер віє, туди лозі гнутись.

І Антося, будиши в реториці, хилився, гнувся, світив в очі богословам, як і кожен; та йому дуже тяжко було з старшо-

го попихачем стати; то світив він, як той місяць, що світить, та не пріє, — даремне, мовляв, циган, у Бога хліб їсть. Та й це не довго було, бо він тільки обізнався, зараз же пристав до музик, навіть туди на станцію перейшов, де самі музики жили. Ці не зважають уже на класи та на старшинство, а більш того, що заводять чергу і тим уже всі й посилаються, чия черга настане, як не знайдеться охочого, щоб заступив. От і зажив собі Антосьо вільним козаком та ще й весело. Аби тільки субота, то вже повна хата наб'ється послухати, як гратимуть; слухають, слухають та й іноді і складчина почнеться, — а там усе піде догори ногами. Не коли ж частіш гуляють, як приїхавши з дому; в кожного свіжа копійчина, то перва шана товариству ніби, а справді шинкарям. І оце саме минуло для Антося перше Різдво в семінарії. Додому він не їздив, бо далеко було, а їздив до дядька, до о. Якима, що сів на парафію миль за дванадцять від Кам'янця, як ото перевізся для Тимохи з Солодьків.

По Ордані й посипали семінаристи в Кам'янець. Надворі мороз, аж голки скачуть, а вони сидять, позакутувані мамашиними хустками, в батьківських бекешах, понадувались, як сичі на сльоту, і кожен так позира на людей, наче сам куди вищий від сонця, а всі — пилинка на дорозі, що вітер подме, — і де вона ділась, де відшукати? Ретор же як їде, то пряче носа, як гусак на холод; філософ виставить обличчя на весь вид; ретор дивиться, та не добачає, а філософ до всього придивиться, до всього йому єсть діло. Цей не промине і того писчика, що чеше згорбившись і вже не пам'ятає, коли саме змерз, відколи трясеться; — філософ подумає: — „Тікай, морозе, бо франт їде!..” От уже богослов як їде, то не їжиться, як ретор; не позира, як філософ; богослов переважно розляжеться, підійме плечі, щоб ширші здавались, надусається, і як погляне на кого, то нехотячи і то наче дума: „от ошасливив!” — і знов нікуди не дивиться, тільки думає: „Коли б хутче до кінця, та оженитись, та на село.” Зітхне і подме, що пара клубом піде, вдариться в плечі хурманові і покотиться по конях та по дорозі. А він погляне скося і подума: „От так подуй хто, будь мудрий!” — і ще подме. А жиденя ззаду йому вигне пузо вперед і собі дме: — Уф-ф-ф... — І крізь штанята йому хвіст із сорочки теліпається, аж замерз підбійканий; проте й воно дме, та ще й як! Дідьчий і батько так не подме!

Між другими всякими їхав і Антосьо, — хочай ще ретор, проте сидів, як богослов, і позирав, як філософ.

Непообдаць від того дому, де вперше жив Антосьо, сюди до Польської Брами, стоїть дерев'яний дімок, а в йому,

в кімнатці без помосту, порозкидано, порозвертано, і п'ять кроватів стояло, і п'ять семінаристів жило. По музикантських струментах, що тут висіли по стінах, зразу кожен догадається, що тут музики живуть; та струментів п'ять, а хлопців лиш чотири. Кого ж нема? Антося нема, тільки скрипка його на кілочку висить. Не мав, неборак, пудла, то возив її в хустині та в руках держав, як літом, а зимою, то припоручав кому, а сам з голими руками вирушав, — удовцем, мовляв сам. Так і тепер лучилось, то скрипка була, а скрипача нема.

— Коли б його принесло хоч на крилú вітренню, — каже один, походжаючи по хаті. А далі взяв та й ліг.

— Та вже не забариться, — каже другий. Третій мовчки струну ув'язував до скрипки, а четвертий лежав, читав та як жбурне книжкою під поріг! Аж листки зашварготали, і каже:

— Доїла ти мені! Сучий син — як скінчу, доки житиму, і в руки не возьму, а як приторкнуся, то пальці поплюю і вмиюся. Тільки лежатиму та милуватимусь з своєю попадькою. — З цим словом обняв подушку, пригорнув до себе: — А! — каже з притиском, обернувся до стіни очима, накрив головою подушкою та й заснув.

— Бач! Як наш басиста розходився, — заговорив той, що скрипку прилагоджував. — А чим то він кинув? — питає.

— Догматикою.

— Та кручена ж бо! А дай, чуєш, тон!

Той встав, взяв флейту і подув. Третьому нічого не казав, а він сам узявся за бас і почав трюмати. І врзали втрюх.

— Що ви! Граєте? — гукнув, схопившись, той, що спав, і кинувся до баса: — Швець, — каже, — знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся! — І сів сам до баса, а той взяв клярнет. Переграли.

— Що за штука гарна! — каже скрипач, — та нема Люборадського.

А він і суне в двері.

— Га! Га! — закричали всі чотири, перецілювались і почали: — Ану йому марш! — І втяли такого досколистого, аж волосся їжитья.

Люборадський тимчасом роздягнувся, достав калитку з кишені і стиснув щось у кулаку. Переграли ті, а він і каже:

— Спасибі! Нате ж вам кому на живицю, кому дудку прополоскати. Та й я коло вас зогріюся. — І дав півкарбованця.

Стали чергуватись, кому б піти. Антося хотів уже хурмана посилати, як входить бурсак.

— От хто піде! — каже басист.

— Куди? — питає той.

— По живицю.

— Ов-в-в! Далеко! — озвався бурсак. — Аж у гóрод?

— Ні! Тут через п'яту хату.

— Давайте, піду; а за те послухаю.

Дав йому басист проші, а сам побіг: — Почекай, — каже, — я зараз вернуся. — І в ту ж мінуту приносить пляшку: — На, — каже, — й посудину.

— От якої живиці! — озвався бурсак, — а я думав, що й справді живиці, та й думаю: де тут крамничка через хату, що я її не знаю?

— А хіба ж се не живиця? — каже скрипач.

— Ще й правдива живиця: хоч якого оживить! — озвався басист, а бурсак:

— А за всі брати?

— За скільки влізе, — каже басист.

— То може б більшу посудину хай би взяв? — питає скрипач.

— Буде й сього, — каже басист, — бо як не подужаємо, то щоб не вивітрилась.

— А закусить? — бурсак питає.

— Закусити єсть, — озвався Антосьо і додав: — ти ж, брате, не гнівайся, що ми тебе, гостя, посилаєм: і сам же вип'єш. А признайся: ти ж і на Різдво, і на Новий рік, і на Ордань не то не пив, а й не бачив, як п'ють?

— Ні, на Новий рік випив, — каже бурсак і пішов.

— Хутче ж! — гукнув басист.

— На одній нозі, — озвався бурсак уже з-за порога.

Не питали Антосьо, де святкував, бо всі знали, що в дядька; а питають:

— Що бачив на селі?

— Що бачив? — каже він, пораючись коло своєї скрипки, — гусей, курей, індиків, бачив; бачив телята, ягнята, — сказано, як на селі.

— А віслюка не бачив? — пита басист.

— Ні не бачив, — каже Люборадський.

— Ото! Хіба ж ти не чесався?

— Як би ні! Чесався.

— І до дзеркала?

— Всеконечно, — озвався Антосьо і аж тоді догадався, куди діло йде: — А! — каже, — кабанчику! Он ти куди стріляєш! — та й поклав скрипку і кинувся на нього: — Ти, — каже, — пережив свята, то я тебе в будень впораю. Давайте ножа, — гукнув, — будем кабана колоти!

І звернувшись на крiвiть та й почав вертiти пальцем пiд пахву.

— Ай!-ай! — кричить той смiючись i ногами дрига.

— Кричи „кві“, — каже Антосьо, — то пустю.

— Пустя, бо бас ногами розібію!

— Справді, бас у ногах! Гамуйся, дурний! — заговорили другі.

— Маєш щастя, що бас у ногах, — заговорив Антосьо, випустивши басиста, — а я б тобі дав! Завтра скликав би добрих людей на душенину.

— Що ж, братіку, — заговорив той, — хіба я винен, що по тобі Христос їздив?

Антосьо знов кинувся на нього, та той басом відгородився і гука:

— Бас! Чуєш, бас!

Тут відчинились двері і ввійшов один, другий, кому ближче було, і музики почали грати.

Пішов гук по всій Палестині; хлоп'ята зачували і зібрались послухати. Час був хочай і не зовсім вільний, бо Антосьо трохи спізнився, що й „уроки“ почалися, та кому те зубріння не доїсть до живих печінок? Душа ж жива, тільки наче обмерзла, наче в шкаралупі, як курча в яйці; то вже хіба й не треба їй ульги? І зійшлося камбраття не менш десятка, а своїх було п'ять; та не було в голові, то в хаті тихо було. Десь то хтось то бринів у кутку, як джміль восени, а то все сиділи мовчки, й один тарабанив пальцями по столі; другий якусь книжку перевертав: який „урок“? — питався; третій сидів, похнюпившись, та придивлявся на руки, що поклав на коліна, та позирав на других; той лежав та мовчки дивився на стелю. Були й такі, що стояли, один на другого спершись. Всі наче на ввесь світ сердились, наче в біду попались, що говори, а все за замком. Антосьо первий почав розмову:

— Чому, панове, хоч не курите?

— Та кат-ма тютюну! Хіба свого даси, — озвався один.

— Чому й не дати? — каже Антосьо і з цим словом поклав на столі капшук повен тютюну, гарно вишитий заволічкою по оксамиті.

Все так і заворушилось. Той тільки не кидався, хто не вживав. Обступили стіл і задні переднім через голову несли, та кожен придивлявся на тютюн, кожен ліпив куричку.

— А доброго ти тютюну привіз! — каже один. — Дав би-сь мені зо жменю, коли багато маєш.

— Чому й не дати, — озвався Антосьо. — Хоч мало маю, та й сим поділюся. — І дав жменю, аж крізь пальці тяглось.

— О, спасибі, — каже той. — А я тут курих осьяку запридуху — подивись! — І показав чорний та темний тютюн, та ще й потертий, бо насипом його в кишені носив.

— А нічогенький собі, — каже Антосьо, — хоч нюхай! — Інші тільки переглядалися.

Позакурювали, хто курив, і присіли до грубки, відіткавши каглу, аби, знаєте, диму на хаті не було; бо, на случай, набіжить який чорт, то біди не скараскаєшся. Курять ці, а хто не курив, капшук розглядали.

— А се вже якась попівна удріжила? — кажуть.

— Може й так, — озвався Антосьо, осміхнувшись.

— А чи й сама така, як її робдта?

— Хіба ви не знаєте, що я з поганою не зайду?

— Бідний горобець! — каже басист, а був богослов, — чого б я так високо літав! Тут і ська-така кривобока коли б хоч подивилась, а він на луччих б'є!

— Що? Не вірите? — каже Антосьо. — Ось же я портрет її покажу вам. Поназдивитесь! — І почав ритись у зв'язці та в книжках; і справді вийняв картинку. — Дивіться, — каже.

Кинулись дивитись, а тут двері відчинились і з'явилась випивка. Не до панянок тоді було, — дали місце чому другому. Навіть не додивились, що то картинка не мальована, а печатувана була.

— А що? — каже Антосьо, впаковуючи свою панянку.

— Нічого собі, — кажуть, — коли се вона.

— Та! Йй-Богу, та! — каже Антосьо. А цьому до правди, як людям до сонця.

Антосьо любив почванитись і де треба було на своєму поставити, то сочинить і забожиться. Так і тепер: взяв десь печатувану картинку і видає її за поличчя тієї дівчини, що йому капшук дарувала, а капшук йому подарував якийсь панотець, а не панянка. Де ж цей взяв його, Антосьо не мав цікавості й запитати: подякував та в кишеню. Чого ж божитись? Антосьо знав, що гріх призивати ім'я Боже всує, то знав як і божитись. Не казав ська, або так, а каже: „та“. А яка? Та сама, та, на картині що намальована, — не дру-га ж!

Не кожному й по чарці стало, як пляшка й опорожніла.

— Е! Це вже негарно, — каже Антосьо, — люди добрі зійшлися та насухо повинні виходити, чи що? — і дав ще на око.

— Та мало буде, — кажуть.

Антосьо дав і ще на око.

Поки принесли, то тут трошили все, чого понавозив Антосьо: кури, гуси, ковбаси. Навіть хліб їли з таким смаком, наче промолотились. Тимчасом і смерклося.

За другим разом зашуміло в голові, то вже лиш подавай. І тут так сталось. Розворушилось заморене, і один гукнув:

— Ану, панове, по шажку! — і підставив кашкет. І поспішали гроші, та не шагами, а гривнями; другий і златого викинув, і чвертку, а Антосьо півкарбованцем брязнув. Були й такі, що тільки плечима здвигали.

— Тільки чи не пізно буде? — заважав один; а другий: — Та втік, не втік, а побігти можна. — А третій: — А ляхи приповідують: „Kupić, nie kupić, a targować wolno“. Пішли по „православну“ так собі на вдачу, — на щасливого долю, як то кажуть; а ті, що zostались, ждали не так горілки, як бажалось довідатись, чи встане шинкар, бо вже таки добре пізно було. А поки що курять та й курять; дим стовпом стоїть, а вони і ще підчадують. І язик розв'язався, що гомонять, та й помонять; вже й не прали, тільки гуртом співали і церковних і всяких. Ніхто про уряд і не згадає, а субінспектор уже в хаті — тільки придивляється. Далі один по одному й запримитили та хіп куричку з рота та в рукав, і стане, витягнеться.

— Ти! Ти, здається, куриш? — каже „суб“ Антосеві.

— Хто? Я куриш? — озвався Антосьо, — та я зроду і в губу її не возьму; і сидіти не буду там, де накурено..

— А тут чого сидиш?

— Бо се моя станція.

— Ти ж кажеш, що не можеш сидіти, де накурено?

— Бо й таки правда!

— А хіба ж тут не накурено?

— Авжеж ні.

— А поглянь на хату! Що се? Не дим? Поглянь!

— Та я вже дивився.

— Що ж то? Дим? Га?

— Та дим же!

— Ти ж кажеш, що тут не накурено?

— Бо таки ні.

— А звідкіль же дим узявся?

— Сам накурився. З груби, значить, — додав Антосьо.

— Чого ж тютюном чути? — каже суб.

— О! — підхопив басист — Казав би й справді! Хіба ж тут тютюном чути? Зовсім соломою, а ви кажете — тютюном.

Субінспектор заживав табаку, так йому попід ніс хоч і квачем вози, то не почує.

На мову басистого суб ні півслова, а причепивсь ізнов до Антося:

— Дай люльку!

— Яку? — питає Антосьо.

— Яку маєш, — каже суб.

— Панове! — заговорив басист стиха. — Десь тут

люлька нашого „крючка”, дайте! Господин субінспектор покурять.

Поліз клярнетист за люлькою в куток, а басист узяв капшук з стола, потім і люльку в руки, і підносить субові з поклоном:

— Ось, — каже, — покурить, коли хочете.

Суб тоді шарив у Антося по кишенях.

— Та які в мене кишені? В мене діри, — каже Антосьо.

— Покажи ті діри! — І шурне рукою, та аж до коліна достане.

Як ото піднесло басистого.

— О! — гукнув суб і бере з рук та й подає старшому і каже:

— Запиши. Чиє то? — запитав у гурту.

— Та тут канцелярський живе, так то його.

— Врьош! То твоє.

— Ні, не моє. Я думав, що ви покурите, та й дав. Ви ж самі бачили, що ми так довго шукались за сим добром.

— Запиши, старший! — гукнув суб, — що курили та ще й глузували; а розберемо поспі.

Тимчасом хто тут був з чужих, пробирались за двері, щоб звідсіль умкнути і таки бути дома, якби мав і до їх станцій забрести.

— Хто там? Хто то? — гукав урядник.

— Хто ж його зна, мабуть, чи не вітер грюкає!

— Я бачив, що людина.

— Хто ж його зна! Мабуть, чи не хазяй забратого вами добра.

Як і справді входить якийсь канцелярський. Поздоровкався, роздягнувся і до старшого:

— Позвольте, — каже, — люльку!

Віддав старший, а суб і питає:

— То ваша-с?

— Наша-с, — каже канцелярист та й до старшого: — може й капшук взяли?

Віддає старший і капшук.

— І то ваше-с? — питає суб.

— Наше-с, — каже той, і почав цибух продмухувати.

— Не курить тут, — шепче йому Антосьо, і напівголосу: — ви ж знаєте, що мене душить.

— Ні, не буду, — каже він. — Я вийду надвір.

Облизавши отак макогін, суб уже обертавсь іти, як вскакує один з тих, що по горілку пішли, і на radoшах: „Є!” — гукнув, потрясаючи пляшкою над головою, та й запримітив

гостя і хіп руку вниз і тільки відкашлюється, а камбрата торка: — на, ніби, її до тристенного!

— Що є? Що є? — підхопив суб.

Відкашлянувся той:

— Еге-е! То я, — каже, — так — еге-ем!.. Кажу, що е... кого мені треба...

— А кого ж тобі треба?

— Люборадського... Кажуть, він мені письмо привіз.

— То не можна було завтра прийти вільним часом, а конче сьогодні?

— Завтра я подаюся у больницу.

— Чим ти болен?

Почухавсь той та й каже:

— Короста.

— Мерзость! — озвався суб.

Тимчасом пляшка пішла з рук у руки і опинилась аж під ліжком. Тоді тільки урядник каже:

— Та ти брешеш! Скажи, що ти приніс?

— Нічого, — каже, — я не приносив.

— А покажи руки!

— Я покажу, — каже той, — але як нема нічого, тільки короста, — то що?

— Гадость! — сказав суб і вийшов.

Богослов випровадив його аж за ворота, щоб гаразд оком провести, а в хаті дякували тому канцелярському, що потурбувався до них і спас від халепи, та раділи, що все так гладенько сплило. Хто перекривлявся з суба, як він буде кривитись, що дарма тільки телжився аж з города; другі сміялись; а там згадали і горілку і того, що втік:

— А той це? — питають.

— Та тут десь зник, — каже той, що приніс — отут під самим порогом. — То був моторніший за сього і, почувши, що в хаті тихо, притаївся в сінях, а там як почув голос суба, чкурнув поза хату.

— Де ж би він дівся? — додумуються.

А він і йде і стогне, ніби йому тяжко горілку нести.

— О! За вовка помовка, — заговорили хатні.

А той: — Голубочко моя, — примовляє до горілки, ставлячи її на стіл, — зозуленько моя! Через тебе я мало в ополонку не влетів. То поцілуємся ж за те! Кете лишень чарку!

Справді він мало в ополонку не залетів: як чкурнув з сіней, то погнався, як несамовитий, і дав такого сторчка, що аж посунувся. Щоб не розбити пляшки, бо хазяйська була, підняв він її вгору і посунувся на ліктях аж на лід, бо примував над самим Смотричем.

Почали помаленьку вертатись ті, що повтікали, і наново почалось, що й поперед було.

Через скільки день хто тут був і не втік, стояли коло порога за те, що вештаються „в учебне время”.

Підчас цієї покути Антосьо отримав лист від матері з поклоном від Галі. То вже був забув її, а це разом воскресло прошле, і дівчина, як намальована, стала перед очима і не вступається: чи чита Антосьо, чи пише — вона тут та й тут.

III.

Незабаром після цього ще Антосьо й не вчився в Кам'янці, а вже сидів у кутку і мимрив з „Православного Ісповедання”. Сердиться, лається, а вчити треба, то полає та й знов мимрить. Як от увиходить той самий канцелюра, що визволив оце з біди, і просить музиків десь там вечір грати. І досі в Кам'янці той звичай є, що дрібніші пани, як хочеться вечір видати, вдаються до семінаристів-музикантів. І ці йдуть, хоч і в незнакомий дім, і обоє скористують: панок має добрих музиків, а семінаристи погуляють досхочу. От і пішли вони, і Антосьо, хоч і не перший раз, проте дичарем таким, що ну.

Грали, поки грали; та танцювали, поки танцювалось; а там взялись за іграшки. Пішов „sąsiad“, „fanty“, „pastor”; дали взялись за „ptaszka”. Чи навмисне, чи так попалося, Антосьо не забаривсь у „koło”. Кому ж співали людських: „Chodzi ptaszek...”, тому: „wróbel”, паньянкам своїх; а Люборадченку заспівали: „Chodzi niedźwiedz...”

Не зразу опам'ятався хлопець, а таки дошолопавсь у розумі, що його ведмедем назвали; то й постановив собі конче вивчитись всяких танців і всього, що треба, щоб не бути ведмедем. Мав же він до себе, що як постановить зробити що, то вже зробить, щоб там і бо-зна-що. Ото і почав примічати, як там ногами виробляють танцюючи, а прийде додому, то й собі так потрапляє. Як нема нікого, то і в хаті; а як хто є, то забереться куди так, звідкіль тільки небо на його дивиться, і видригує мазура, витряса польки і всяких других. Таким побитом привчивсь Антосьо до всяких танців, що став хлопцем хоч куди; і поки перейшов у філософію, то вже мав від других дичарів і тютюн, і ковбасу, і різні ласощі за науку — що вчив танцювати. І всюди показував: і дома, і в класі, і в бурсі — де тільки доводилось. Інспектор знав, що він такий митець, та не мав як причепитись, то було, тільки перекривляється і то навмані, іноді навіть і не в тім класі, де Люборадченко, бо і в вічі його не

знав. А тимчасом реторика минала, і Антосьо все в мову входив і між товариством, і в городі. Чи до бєсїди, чи до танців, чи до чого — Антосьо, якби не ретор, то всюди був би ватажком; а там не всі йому піддавались — не того, що він не вмїє, або що, а того, що — де ж таки? Ретор! Фе!... То виробився так Антосьо, поки вся реторика минула; а ще прошлими вакаціями був зовсім не такий; несміливий, бандурований, тільки зазнайко такий, що куди-куди!

А бідна мати ускаржалась йому на Тимоху, що все собі-нить: і то моє, і це не ваше. А як озвешся, то так і гукне: „Мовчать, бо з хати викидаю!” Жила вона, як і за о. Якима, в старій хаті і думала, сердешна, що як вона мати, то всюди має право, і носила ключі при собі. Тимосі це не подобалось; от і пристав він до жінки: „Відбери та й відбери ключі від матері!” Віддала стара ключі, та не сіла, руки склавши, а все таки мішалась то в одно, то в друге — сказано: „Молоді хазяї”, — думає, — „чому й на пуття не навести?” А Тимосі й це не подобалось — „Яке тобі діло?” — каже. От мати й ускаржалась перед Антосем, що „сякий да такий наш зя-тенько”.

— Добре каже, — озвався Антосьо, — бо яке ж вам діло до його хазяйства?... Чорт його бери!

— Як то, чорт його бери?

— Та так просто; а хіба що?

— От і се! А шкода!

— Овва! Хіба ж воно ваше?

— А чие ж?

— Його.

— А чим же воно його? — аж скрикнула стара.

— Та так, його та й годі! Впустили сокола, то й цяцькайтесь. Тепер усе його, коли не зазначили, що даєте, а чого ні.

— Не писала-м, бо не хотїла, а воно все моє, моє, та й годі. Умру, а все казатиму, що моє.

І почала плакати, а плачучи приговорювати:

— Оці руки, — показує, — і льон брали, і коноплі. Ще й за твого батька покійного — хай там царствує, — я й коло женців, я й коло косарів, я й коло пасіки, і всюди я, всюди я, і воно — та моя кривавиця — не моє, не моє?

— А не ваше! — каже Антосьо, — було ваше, а тепер не ваше.

— А чие ж?

— Того, хто тут настоятель.

— Добре, синку, тебе навчили! Так, голубе, так! Будеш багатий! І ти такий будеш?

— Се друге діло, а Тимоха — бачите який!

Не знайшла мати полегкості в розмові з сином, не знайшла поради; і нім пройшов той рік, що він приїхав на вакації, ще й нажилась у комірнім: викидав Тимоха з подвір'я і вона найняла собі хатину в посполі, так і жила. Не було де і розкласися з тим, що взяла з своєї праці, — а взяла дуже небагацько, бо Тимоха все собі позоставляв, що було луччого, що було здібного, навіть і побиті вулії. За тіснотою стара й наймички не держала, а коло всього ходила з Теклею, тільки найняла прачку та договорила молодицю воду носити, як жидівка. Мася ж все панувати збиралась, то ні до чого не торкалась, та ще й сварила:

— Хіба я хлопка, — каже, — щоб у такій хаті жити?

І піде собі у двір, та там і застрягне. В цю саму хатину приїхав і Антосьо на вакації опів курсу реторики.

— Фі! — почав він, тільки поріг переступив, — фі! В каком же ви свінінці живієте!

— Через зяченька, синку, — відказала стара.

— Так вам і надо! Било не мешаться не в своєю дело!

— А куди ж то я так мішалась не в своє діло?

— Та уж не даром вас викідали з хати!

— Ні, синку, таки даремнісенько!

— Уж не гаваріте мне! Я всьо знаю! Не даром я семинарист. Вот і по делам, на другой раз наука! Пусть знают і другіє, кого в зяті вибирать, кого в приїми прінімать. А ви: — „Ступай, Орисю!“ Тепер і плачьте; віделі очі, что покупали!

І заклав руки в кишені, похилив голову та й почав ходити по хаті то взад, то вперед, дивлячись на чоботи та похитуючись на стану і стиха посвистуючи.

— Що се ти, москалю, здумав? — заговорила мати. — Ти в корчмі, чи що?

— Нет! Я в свінінці! — озвався Антосьо.

— Бог з тобою! Образи!

Підвів Антосьо голову, глянув стиха на образи і пішов з хати, посвистуючи; руки в кишенях, кашкет — на буки-йор-б і аж на очі насунув його. Сам у якійсь білій блузі.

— Господи, Господи! — подумала мати, — попереучували моїх діток на один бік: з тієї ляхівка вийшла, та така, що з голими руками не приступай; а сей москалем став. Пропащі світи! Господи, Господи! От як до матері! А ми, бувало, в свого татуня, як курчата, вкупці — вкупочці. Вони навчають, ми слухаємо; і так поважали-сьмо їх, так любили! А матінку, то... Господи, Господи!.. Ні вже! Кончина світа зближається...

І почала плакати.

Ні Теклі, ні Масі на цю пору не було дома: Текля була в полі коло баштана, а Маса в окономі на посидінках. В окономі було дві дочки, то Маса до них і вчашала, і вони до неї навідувались. Наче на прикрість матері Маса все водилась з ляхами та з ляхівками, як і завсіди. Наведе гостей та й лається, що не по-панськи мати приймає. То й лучче, що її не було, бо не дала б матері і наплакатись. А Антосьо, вийшовши з хати, потяг до Тимохи в тій думці, що хоч вилає добре. Злий іде, аж іскри з очей скачуть.

— Він же йому дасть! — подумав би кожен, хто б угадав, що на душі діялось.

От і прийшов він на батьківщину, все згадалось і замість гніву покотились сльози.

— І Бога не боїтесь, і людей не соромитесь, — сказав Антосьо Тимосі.

А Тимоха:

— Ти што мне за указчик? Вон!

— Вон? Безсумлінний! Маму з хати виганяти!

— Вон! — гука Тимоха.

— Я піду, — каже Антосьо, — але й ти чорта й з'їси, що будеш у Солодьках!..

— Ваше преосвященство! Памілуйте! — почав Тимоха глузувати та все кланяється.

— Не смійтесь! Не глузуйте! Та й на дядька не дуже духуйте! Вже в Синод з прошеннями на нього так дорогу втерли, як перед Зеленими Святами до Балти. Лиш не видно, як кишнуть. Тоді розлічимося.

— Ну! ну! Розлічимося, а тепер... — та й замовк.

І Антосьо нічого не казав. Помовчали обидва, і Тимоха почав:

— Дивне діло! Вигнав сволоч, а другої і претендує: зачєм мати обіжаєш?

— Сам же ти сволоч, — озвався Антосьо. — Ти волоцюга, прибула! Чого тебе чортяка приніс сюди! Чого втисся між заволоки, між сволоч? Іди туди, де не сволоч!

— А ти вон куда іди, — гукнув Тимоха, схопивши Антосью за плечі, і виштовхав аж надвір, ще й собаками затравив. Щоб не Оріся, то були б порвали; та вона обігнала його, і стали собі, брат з вулиці, а сестра з подвір'я, та й не наговоряться.

— Горе ж тобі, сеструню! — закінчив Антосьо.

— Мамуня винні, голубе, та архирей, — відказала Оріся, — той прислав, а вони втокмачили. Лучче б були під лід пустили.

— Аріся! — гукнув Тимоха.

— Гука! — озвалась Оріся, — бувай здоров! — і зникла, мов її вітер поніс до хати.

А Антосьо сповагом подибав здвж селом до матері, проклинаючи всіх і все, хто і що під язик підскочить. Засумований став він під хатою в себе, підпер стіну плечем та й думає:

— От які попи! От який з них ужиток для пастви! Невже ж і я такий буду? О, ні! Грім мене вбий, що ні! Та вб'є він мене, як пробачу кацалопові!

З цього часу Антосьо і в церкві не дививсь на Тимоху, і де тільки міг, всюди розказував про його правду — і в лице, і поза́ очі. А час ішов та й ішов. Антосьо тільки прийде до хати: „Дайте мені що йзисти!“ — та й потягне за ворота, аби дома не сидіти; або ляже на соломі в клуні та й валяється; або сяде на колесах, що також у клуні стояли, та й виграє на скрипочку. Пограє, пограє, награється та й гойдається на колесі, задумавшись, і щоб за холодну воду взявся!

— Ти б хоч хати глядів, — каже йому мати.

— А разве я до вас за сторожа приїхав? — і той своє, а вона піде собі, або й постоїть трохи, головою похитуючи, та татуняє.

Вже більш тижня минуло, що Антосьо наче несолоний: і не спиться, і не лежиться; ні йти, ні сидіти — як то приповідають: „і в поле мене не бери, і дома мене не лишай.“ Ніхто не знав, чого це так, і він сам не догадувався, тільки нудівся, марудився; чогось хотілось — і сам не знав чого. З нудьги отак і потяг він за подвір'я, а там хтось їде; він назад. В хаті саме полуднати сідали.

— Хтось їде! — гукнув він.

— До нас? — пита Текля.

— До нас! — каже Антосьо.

— Ким се розносила лиха година? — озвалась мати, хапаючи з Теклею, що там було на столі. А тимчасом двері стиха скрипнули на бігуні, і ввійшла Галя. Аж дух Антосеві захватило, аж з лица спав, як побачив її. Серце тьохнуло та й заніміло, в очах заблищало, замиготіло, і аж наче млости б'ють.

Вклонивсь хлопець та ще з таким подригусом, аж долівку здер, шарнувши ногою, та й став, як вкопаний, стоїть, руки потирає. Поки мати до за жнива з нею пог'уторила, то за спасівку, відійшли Антосеві зашпори, то й він вмівся в розмову.

— Як же вас тут Бог милує на селі? — каже.

— Слава Богу, ні на що скаржитись, — відказала Галя.

— Слава Богу! — озавсь Антосьо.

— Казати б, що й справді пан Антоній такий радий, що аж Богові дякує...

— А думаете?

— Думаю, що ви там між городянками навчилися компліменти садити, то й триїхали на село людей дурити.

— Я? Приїхав людей дурити? Ха-ха-ха! Та й те сказати: хіба ви люди?

— А що ж?

— Дівчинка, чи панянка!

— А се не людина?

— Хіба ж ви не чували, що як ідуть самі чоловіки, то кажуть на них: „Якісь люди йдуть”; а як буде між ними жінка, чи молодиця, то кажуть: „Ідуть якісь чоловіки і молодиця з ними, чи дівчина, чи баба”.

— Та хіба ж ми не люди? — озвалась Галя.

— Хіба я кажу що? А люди своє знають... Мабуть, що не люди; а люди — тільки чоловіча стать.

— Ха-ха-ха! — засміялась Галя.

— Га-га-га! — засміявсь Антосьо.

— А воно і справді так кажуть, — заговорила стара. — Як жінка, то вже не люди, а жінка та й годі.

— Тим бо то! — каже Антосьо. — То як же я міг би людей дурити, коли між нами ні ока чоловічого, а все жінки.

Галя щось хотіла казати, та ввійшла Текля, що десь з хати виходила, і погедзкалися з нею. Антосьо зоставсь у хаті сам та й задумався і все пригадав, що думав, що робив, ще від позарік. І наче тому півсуток, так все воскресло і стало перед очима. А серце так дрібненько тріпочеться, що бодай і до смерті, то не жалкував би.

З цього часу Антосеві і з голови не сходила дівчина: чи спить він, чи лежить — все перед очима. І якась нетерплячка бере, щоб піти хоч подивитись, на неї, — хоч здалека оком глянути, мов би легше стане... От раз і вдягнувся він і пішов — і сам не знає, куди, — через преблю, за дільниці, на гору, мов би самі ноги несуть.

— Куди я йду? — питає сам себе і не йде, а біжить. — Куди ж се я? — каже.

А перед очима Кукілівка зеленим та квітчастим килимом розіслалась; і церкву видко, і попову хату, що так на узгір'ї стояла. На його подвір'ї кожен куточок видко, де навіть курка пробіжить, і те видко. Антосьо і почав роздивлятись. Аж в очі йому коле, а він дивиться, і зітхнув, і сам не знає чого. Аж от побігла через подвір'я дівчина в зеленому убранні.

— Галя! Йй-Богу Галя! — мало не крикнув Антосьо. Зашу-

міло йому в вухах і в ногах таку силу почув, що покатав, як на поштарських конях...

Згодом вертавсь Антосьо з Кукілівки додому; вийшов за дільниці, оглянувся, а те платтячко ще зеленіло на рундуці: Галя як вийшла за ним з хати, то так і стояла, оком проводила.

— Отже вона мене любить! — каже собі Антосьо, — їй-Богу любить. Вже ж нічого їй стояти на рундуці. Щось то вона дума! Може, за мене?

І хутко-хутенько став терти руку в руку.

— А! — каже з притиском, — а! Браво, хлопче! — І мов би сміється, мов би плакати збирається.

Через скілька день Антосьо ізнов потяг у Кукілівку, там ізнов, і що-кожен раз усе більше та й більше кохав, усе тяжче та й тяжче доводилась йому розлука. Не раз збиравсь і признатись: от-от! — та й на кінці язика задержиться, мов би йому мову замкне, тільки серце б'ється-б'ється, і так хочеться поцілувати! Не смів неборак признатись, бо ще кінець курсу вилами був писаний.

Так і вакації минули, що все збиравсь сказати, і нічого не вимовив, тільки ходив та й ходив. І вона йому нічого такого не казала, хіба по очах пізнавали одно одного; і вона радіє, як завважить по чимнебудь, що він кохає, а він радіє, що вона.

Перед самим виїздом Антосьо ще раз був у Кукілівці; подививсь длюбенко на свою дівчину та й каже:

— Не забувайте мене, а я вас не забуду.

Осміхнулась вона, зашарілась, глянула на нього таким оком, що лучче самого неба, і пішла в валькир, не всиділа. Незабаром вернулась і винесла капшук. З одного боку на йому галка вишита, а з другого пара голубів, що цілуються. Та воно й не голуби були, а лучче заморські лугачі, бо пір'я по них червоне та зелене тощо. Тільки, хай буде — голуби, бо Галя так казала і так думав Антосьо.

— Дарую вам на пам'ять, — каже вона.

Схопив хлопець, і аж йому очі заблискотіли; подякував і встромив за пазуху.

— Тут, — каже, — йому місце: коло серця самого.

Незабаром знявсь додому.

Вийшов панотець на рундик, вийшла паніматка на рундук, а Галя потягла до воріт.

— Може б сюди через садок східніше, — каже панотець. Антосьо глянув на Галю, а вона каже:

— От я вас проведу. Ходім!

І пішли.

Садок був давній, здоровий та й густий. І пішли собі не-
божата стежечкою. Як вийшли, що вже Антосьо і сам доро-
гу знайде, почали прощатись.

— А!.. Анно! Анно! — почав Антосьо, — якби ви знали,
що б я вам сказав на прощання!...

— А що?

— Багацько дечого, — озвався він, потрясши головою
і око прищуливши.

— Та кажіть, бо нема часу чекати, скажуть: чого так дов-
го не верталась?...

А тут і почав батько гукати:

— Галю, Галю!

— О! Кличуть, — заговорила дівчина. — Бувайте здо-
рові!

Антосьо схопив її за руку і поцілував, щиро поцілував,
а вона тільки глянула на нього і пустилась садком.

— Почекайте, панно Анно! — заговорив Антосьо.

Стала дівчина, хлопець підійшов і, мов би не хотючи,
цмок її в лице.

— Що се ви робите? — каже дівчина.

— Нічого, ангел мой, нічого!

І обняв її і поцілував в самі губи, і вона його, тільки мов
би самі губи цілували, а вона мов би й не хотіла. Зажарилась
небога після цього і рушила садком, як птах летить. А Анто-
сьо подибав своєю дорогою. Галя ж бігла та долонями лице
холодила, що горіло, як жар, і серденько так тріпочеться,
і так гарно на душі, м'якесенько; а він дибав, похитуючись,
і в саморадоцах насвистував московську: „Ти душа ль
моя“...

Мов би й садок не так зеленів для Галі, і півні не так по-
чали співати, мов би й собаки не так загавкали в Кукілівці
після Антося — без його для Галі наче другий світ почавсь,
і все на йому споганіло.

Ідучи додому, Антосьо видумав молитву до Пресвятої
Богородиці. В ній, пом'янувши це-те, просив Пресвяту Діву:
„Моли Сина Твого і Бога нашого, да подасть ми руку Галі!“
Цю молитву приточив Антосьо до всім відомих і там то щиро
кожен раз прочитував! Та мало, що рано і ввечері, ще і на
день разів по сорок читав, і вночі, аби прокинувся та спам'я-
тав, то вже: „Моли Сина“ та й „моли Сина“...

Так от як би сьогодні видумав хлопець молитву, а завтра
вже й на Кам'янець виїздити. Напекли, насмажили йому вся-
чини, і покотив сіромаха, моликаючи. Через скільки день
опинився в Кам'янці; вже й прав і все, як і перше було.
А Галя вийде собі на те місце, де прощалась, і думає — не
надумається:

— Що там мій філософ поробляє, мій сокіл ясний? Чи жив-здоров, чи нездужає? А чи, може, вже й у гробі краса моя нев'януша, сонце моє незахіднее?..

І стисне її за серце від таких думок. Защемить, бідненьке, заб'ється, і ні в кого порадоньки попрохати, лиш сльози, та божа роса, сполоснуть його трохи, і все пройде, мов би не туга на серці, а полова поналипала. А від милого жадної чутки немає, — ні вітер не навіє, ні птах не принесе... А листи? Семінаристи не пишуть листів до панянок, бо раз що товариство очі викололо б тим письмом, а друге — уряд... Цей очі живцем виклював би. Та й те не абищо, що ще не певна річ, то її батько якби постеріг, то було б бідній сорок святих і Юра, аж попадалась шкура.

Та не все ж дівчина й сумувала! Іноді придумувала, як то вона, голову схиливши та спустивши очі, йтиме до шлюбу з Антосем, уже „кончившим”, і як у церкві стоятиме, а піп — ще й не простий, а благочинник — і поспитає на дверях:

— Любиши, Анно, сего Антонія, его же зриши перед собою?

— Люблю, — відкажу я, — думає собі Галя, — та відкажу так тонесенько та тихесенько, і головку схилю набік, ніби то я не люблю, а справді — то люблю-люблю! І так скося глипну на його, та й знов очі в землю. А там заспівають нам: „жена твоя”... і вичитають: „да боїтсЯ свого мужа”...

На цім спинить свої думки, і серце, що так тріпоталось, аж розпливалось, наче захолоне, замовкне й тільки — тьох! тьох!...

— Нащо б боятись? — подумає дівчина, — та така Божа воля! — додасть, зітхнувши, і піде до хати сама, або й покличуть її, а там ще й голову намілять:

— Чого сидиш, посидільнице? Чому не стаєш до діла, неробітнице? А хліб їси, бодай тебе се та те їло!.. Коли б який хоч кривий та сліпий, аби взяв тебе з-перед очей!...

— Возьме мене мій Антосьо, — подумає дівчина і зітхне до Бога, — вкороги, Господи, сих чотири роки на чотири дні, щоб мені вирватись з цієї фурдиги!

Так молилась Галя, бо Антосьо був тільки філософ.

IV.

Збоку дивлячись, подумаєш, що філософ Бог-зна який пан, — і через губу не плюне; а в класі, то й на колінах стоїть, і не знати, що з ним уряд витворяє. Найгірше гонять за люльку: вже як спіймуть, що курив, то наберешся! А курять мало не всі. І Антосьо не курив, а жер її. Ще ж поки капшу-

ка від Галі не мав, то хоч у класі не кури́в, а тепер і в класі почав: ні на мінутку не міг розлучитись з дорогим подарком, а через те й з люлькою. На станції ж мав з довгим цибухом, що як сидить за столом, то вона йому аж серед хати кільця пускає; а в класу носив таку цупечку, що з кулака тільки пипка виходить, аби в губу взяти. І смокче, бувало, сам, присівши до груби, і других частує, поставивши в сінях на варті одного, щоб дав гасло, як ітиме інспектор.

Філософія в цім ділі тільки сміливості додала Антосеві. Тепер Антосьо вже жив сам собі, — вчив дітей у одного підпанка. Дзигарів у його кат-мав, то вгадує було пору по прокожних: як ідуть семінаристи в класу, то й йому пора. Як же йдуть городяни та бурса, то ще рано; як ідуть з Польських Фільварків, то вже пізно; а саме пора, як ідуть з Палестини. Отак, було, розпізнає собі Антосьо і, аби встав, чи протре очі, чи ні, зараз до вікна. І оце так зробив. Та дивиться, а вулицею тільки їмосці та єгомосці, а семінарста й зазором не видати. Вчора в гостині був, грали, сидів допізна там, а то ще й дома довго не міг заснути; то подумав, що заснав, і аж в душі йому похолонуло:

— Ото, — думає собі, — наробив! — і хапаючись, невмишаний, одягнувся, забрав записки та й шурнув до класи, навіть не покури́вши. Мете хлопець аж підскакує, щоб хутче було, та оглядається, мов крадеться від собак; прийшов під класи — тихо!

— Ото! — думає, — вже й професор у класі...

Поправився під дверми, подивився крізь двері в дірочку — нікого не видко; ще раз подивився — не видко. Тоді оглянувся, чи нема інспектора, і взявся за ручку, щоб двері відчинити, і разом серце так занило, наче хто тонкою ниткою перев'язав або волосінню. Та виявилось, що ще рано: в класі ні душі живої.

— Ффф! — подув Антосьо, наче страх видував, склав усе на парту, а Патристику взяв, і крісло з-за стола, поклав його боком перед грубою, перед вогнем, — бо ще топилося, — сів та й почав товкти отців четвертого століття. А в грубі жар-жар, аж любо оком зглянути: то сам вуголь щирозлотий міниться, вишкіряється, моргає, як королік вусами; то синій полумінь червонястий біга, хлипа, никає, по грубці; то підскочить, то присяде, то знов вигулькне, і знов нема — точка в точку, як дитина в траві, лиш не чути „кўку”. А тепло аж проситься в душу — тим щиріше, що вікна геть позамуровувало.

Товче хлопець і люлечку вийма з-за халяви; продув, набив, поклав жарину та й пи́хає та все товче, аж лунає. За-

читавшись, закурившись та на вогонь задивившись, і не почув неборак, як двері відчинились. Аж тоді підвів голову, як хтось взяв за плечі з-заду і заговорив разом:

— Цссс! Светік ти мой! Что ти ето делаешь?

І цього задосить, щоб пізнати, що то інспектор. Антосьо хотів піднятись, та той каже: — Сіді, сіді! Продолжай!

Опустивсь Люборадченко на кріселко і сам не знає, що з ним діється, тільки серце як не вискочить.

— Что ж ти сідишь? Курі! — каже інспектор. — Я увіжу, как ти наострілся.

І очі йому світяться несказанною радістю. Нічого робити! Антосьо й почав, як машина, що торкнули, і смоче, хоч воно вже й не до смаку йому було.

— Харашо! Харашо! — каже інспектор, — а как тебя звать?

— Люборадський, — каже Антосьо.

Не знаю, як де, а в Кам'янці кого спіймають, що курить у клясі, то зазначають покуту: десять день стояти на колінах в бурсацькій „столовій“. Є такі, що й стають; та чи не більше тих, що не послухають. Цих уже сключають, коли сам не подається, щоб виключили. Антосьо був з цих других, і інспектор знав це від наушників, то й каже:

— Ну, светік мой! Порхньошь же ти у меня, как воробей із гньоздишка. Уж ти мне вот здесь сідишь, — показав на потилицю.

Змовчав Антосьо, а інспектор хотів вихопити люльку із рук, та хлопець постерігся, і він лапнув за голу руку, бо люлька попереду опинилась на жару і вже сама курилась, — а була пенькова.

— Что ти! Что ти! — почав інспектор і сам не зна, що робити за таку штуку, та й крикнув:— Стой здесь на коленях!

Як сидів Антосьо перед грубою, так і опустивсь на коліна, а інспектор засичав, як гадина в гною, та й повівся з кляси, тільки поспитав, чи він Антоній Люборадський. Уже і в клясу посходились, та не один і собі до грубки просивсь; а Антосьо все сидів на старім місці, де й на колінах стояв.

— А, сучий би тобі син! — каже далі сам до себе, — отже пропаду! Га! І треба було курити? Лучче б до кляси не прийшов, або хоч спізвився, аніж мав з люлькою попастись. Та ще й люлька пропала!

Другий на його місці пішов би, попросив, то покуту й зменшили б, бо там люблять тих, що кланяються; а Антосьо сидить, журиться. Може, й він пішов би, та сміливости не ставало. До того ще, вчора тільки на вечеринці в пана

балакав з гімназистом про їх життя і бодай носом зачув, що є в світі воля і щось луччого за семінарське життя.

— Добре він казав, — подумав Антосьо, — що ми раби; в ярмі ходимо і не знаєм, що й без ярма можна... Чому я не родивсь чим другим, а поповичем? Чому мене не віддали куди інше, а в сю прокляту свинарію, під сих живоїдів?.. О, Боже, Боже! Що тут робити, що чинити? Чи йти проситись, чи подаватись, щоб виключили?

І тепер на Поділлі і юнкерів попами ставлять, що семінарія ген-ген скільки літ сягає, відколи стоїть; а тоді — аби вмів читати та співати, та сьак-так підкурмегатись, та щоб церковний устав знав, то й святили на попа. То Антосьо і подумав собі:

— Найлучше — подам прошення, щоб увольнили та й піду в попи. Овва! Мені ще й лучше, бо там моя Галочка виглядає мене, — і почав шептати свою молитву. Як вбігає один у клясу:

— Інспектор! — гукнув і побіг на місце.

Затупотіли всі, як овечки, і Антосьо схопивсь, стукнув дверцями, турнув кріселко, аж покабутало, і каже:

— Мав би поспитати за мене, кажіть, браття, що ще не було, — сам сховавсь під парту.

Відчинив інспектор двері, постояв, засичав і двері зачинив. Все заворушилось, і Антосьо виліз з-під парти, червоний, аж посинів:

— А де він? — питає.

Один нишком відхилив двері, подививсь одним оком, потім голову висунув, далі і ввесь хотів висунутись, та й хіп назад:

— Цсс! На влогах!

Там два діми під ряд: в однім класи, а в другім інспектор живе, тощо. Між цими домами вузький прохід, що тільки проїхати. На вулицю тут брама, та вона все зачинена стоїть, тільки дверці відчиняються. Другого проходу нема, то всі семінаристи, та ще й поодинці, лазили в ці двері. Інспектор, було, тут ходить то взад, то вперед і ловить, хто спізниться до класа, записує і покуту завдає. Ці штуки інспекторські семінарія зве влохами — „на влови ходить”. І оце інспектор тут походжав, що той каже: „на влогах”.

Згляньте на семінарста! Замліле, заплісіле, на людей позира, як дичак який, і життя йому не життя, а нудьга, скорбота. Підіть же де треба вимотатись, то такого тумана впре, що й наймудрішого одурить, — і то не думаючи, не гадаючи. От і Антосьо, поки не сказали, що інспектор на влогах, си-

дів як зв'арений; а як почув, то наче в нього інший дух вступив: зараз же шапку в руки і каже:

— Мав би хто поспитати, кажіть, браття, що ще не прийшов.

— Не будеш хіба? — питають.

— Ні, буду! Тільки треба на частинку тут до одного знакового.

— А інспектор?

— Я крізь реторику.

Семінарія тилом виходить у цвинтар до собора. Тут само собою семінарської сторбжі й зазору нема; то хто хоче втікати, йдуть у реторику та крізь вікно й махають. Так зробив і Антосьо, та ще попереду позичив бурноса в одного ретора, йому ж оставив шинелю, а мав її синю. Ретор же мав оставатися в клясі, то й каже:

— Беріть мій, бо я однак не піду на обід.

Подякувавши, поліз Антосьо крізь вікно. Побачивши себе за семінарією, вільніше дихнув, зробив ступнів з десять, а там брама з цвинтаря, і за брамою купу снігу намело. От і пішов він за браму та так натирає чуба снігом, так натирає. Натер, аж капає, причесався і пішов на вулицю. Та не йде куди, а кругом повз семінарію і в клас. Став коло фірточки, подививсь і сховався назад та й киває на тих, що ще тільки в клас тягли, — дає знати, що інспектор на влогах. Через мінутку, виждавши, як інспектор сюди тилом обернувся, Антосьо шурнув у фірточку та навшпиньки, тихесенько побрів уперед; як зрівнявся з сінцями, то так і полопотів...

— Стой! стой! стой! погоді! — закричав інспектор.

Антосьо й став, шапку зняв.

— Ступай сюда! — гукнув інспектор.

Антосьо й прийшов; чуб йому мокрий, аж по лиці тече, наче тількищо вмився.

— Цссс! — каже інспектор. — Только что із-за туалета!

— Віноват, — озвався Антосьо, — заснав, — а в душі йому, як у Камчатці, аж дрижаки скачуть.

— А как тебя звать? — питає інспектор, уже наготовивши „книгу живота“, себто те шпаргалля, куди помічав, кого де зловить. Так звали й семінаристи. В семінарії класовиків чимало, то інспектор мало кого зна і кожного питає: „А как зовут?“ Хіба вже на влогах з ким добре познайомиться.

— Люборадський, — каже Антосьо.

— Антоній? — пита інспектор, докопавшись до нього.

— Антоній — каже цей.

— Еге-ге! — заговорив далі інспектор, — да ти севодня трубку куріл в классе?

— Я? — каже Антосьо, мов би здивувавшись, — трубку куріл? Да ещо в класе?... Ви же самі ізволілі заметіть, что я только із-за туалета. Я только в клас іду, — каже далі, стелювши плечима, — а здесь уж куріл! Ето верно кто-лібо другою...

— Пастой здесь, — каже інспектор, а сам пішов у філософію і питає: — Бил Люборадський в клясе?

— Нет! — кажуть йому.

З цим і вернувся, тільки спльовує з серця, що такий звірок з-під носа умкнув.

— Ступай! — каже далі Антосеві, — постоїшь там у порога.

— Постоятъ то я постою, — озвався Антосьо, — но витріте, что будто я трубку куріл...

— Ну, уж! — заговорив інспектор, витираючи, що знав у „книзі живота“, — ну уж! Паймаю я в свої рукі ету сінюю шінель!

— Не спіймаеш! — дума собі Антосьо; а інспектор каже йому:

— Ступай!

Поклонивсь хлопець і пішов, думаючи:

— Чорта йзіси, що я тобі й коло порога постою!

З цим увійшов і в клясу.

— Що ти там так довго розмовляв з інспектором? — питають його.

— То він розпитувався, де я був, — каже Антосьо, — а я кажу, що в такого то пана генерала. Він не вірив, а я доказував.

— Чого ж він приходив питаться, чи ти був у клясі?

— Так собі, — каже Антосьо.

— Як то так собі?

— То... — хотів щось збрехати Антосьо, та прийшов професор.

На переміні допитувались браття, чи він же знакомий з тим генералом.

— Аякже, — каже Антосьо. — От такий то граф мене рекомендував.

— Бреши лучче!

— Не вашого роду, — каже, — щоб брехав. А не вірите, то й не силу; мені все одно.

І почав учитись.

— Що за диво оцей Люборадський, — думали собі його соучні. — З ким не зарви, все знакомий, все дружить; а тобі хоч би з собакою якою познакомитись, так і то не вдасться. Тьху! Чорт його зна! А такий же семінарист, як і кожен...

Інші думали: „та й гладко ж бреше!“ — а проте й цим заздрісно було, що в Антося стільки знайомих.

Як виходили з класа, інспектор на дверях стояв, виглядав синьої шинелі, та всякі були, а синьої нема. Антосьо ж ще на переміні казав тому не виходити, поки він бурноса не віддасть; і як виходили з класа, то пройшов мимо інспектора в бурносі, а опісля подав його крізь вікно.

Відоме діло, що синій шинелі не їсти було хліба після цієї штуки. І не їла вона його: Антосьо, взявши її крізь вікно, пішов вулицями та провулками, та на тандиту; додав скільки карбованців і взяв шинелю на славу.

Отак Антосьо ману пускав і камбраттям, і перед урядом, і по селах. Камбраття дивувались, яким побитом він всюди втреться; начальство хропло, пазурі гострило, та не могло нічого вдіяти, бо не зловить; панотці тільки поцмокували:

— От дав Бог дитину! От дав Бог зятя!... — І звернули до його за проповідями: — Вже будьте ласкаві! — просять, — не відкажіться. А я вам гостинчика привезу і морричу поставлю; на таку то неділю мені „слово“ напишіть. Я й сам міг би, — каже, — та часу нема, ні чорнила; до того таки, хіба квиток пишучи до шинкаря, щоб дав горілки наборг, держиш перо в руках, то забув до тристенного, як і сідати за проповідь. Та будьте ласкаві!...

— З моїм більшим удовольством! — відкаже Антосьо. — Навіть без гостинця.

— Та де вже без гостинця! — озветься панотець, — коли хочеш аллилуї, то руку вгобзи.

Засміється Антосьо: „го-го-го!“ Засміється панотець: „га-га-га!“ Як де, то й паніматка підсобля: „гі-гі-гі!“ Часом то й панянки: „гм-гм!“ І панотець як угору впреться, а Антосьо й сяде за роботу, а як коли, то й підсяде до якого з умілих:

— Напишіть, — попросить, — слово, чи бесіду, чи що, будь ласка! Тут один панотець, добряча душа, просив. І сам, — каже, — міг би, та часу немає. Будь ласка, напишіть! А я вже морричу за те на славу!

— Добре! — озветься той. — А ви ж мене возьмете куди з собою?

— З моїм більшим удовольством! — відкаже Антосьо. — Я сам хотів не раз уже вас просити, щоб — не угодно-лі; та якось то часу не було зайти, бо так коні пришлють, що не встигнеші; або духу нестало — ану ж, думаю, ще й налає!

— Та за що тут лаяти? Хіба я з тих, що й альгебру вчать? Ні, брате, я не з тих, щоб гриз книжку, як заєць щепи.

Засяде цей на скільки ночей; Антосьо купить свічок, поставить для духу з півока; і проповідь як вироста.

— Ану, горобчику, перепишіть мені оцю штучку, — попросить тоді Антосьо якого ретора. — Я вам тютюну за це.

— А дасте ж? — питає ретор.

— Чому ж би я не дав? — озветься Антосьо.

І прийде ретор, лише. Антосьо йому поставить тютюн з коробкою, булку, ковбасу, і накінці дасть цілого півфунта тютюну, та ще й попросить прийти послухати, як пратимуть.

— Спасибі! — відкаже ретор, позираючи на заробіток. — Як буде треба, то й ще кажіть. — І піде, думаючи: — Ото наслухаюсь музиків!

І всі спокійні: Антосьо чи саяк, чи так, а встатчився в слові; панотець має проповідь, ретор тютюн, а богослов, що писав, учти жде і діждеться. А там ще й на празник абощо закримить з Антосем у гості на село. І не нарозказується опісля, які дива там бачив; а панянок яких! Чудо-пречудо! Як балака, то наче бісером сипле; співа, як соловейко; хороша, як схід сонця, а добра-добра, як янгол!

— А все таки нема луччої, ні кращої, як моя Галя! — подумає собі Антосьо. — О! Моя голубочко! — каже сам до себе, мов би це її голубить...

Невиданське діло, щоб семінарист так довго не забував коханої! І Антосьо само-собою забув би її й тепер, як у реториці забув, якби не надало йому оту молитву видумати; молившись, щораз згадував дівчину і дав серцю волю, — то закохання росло та й росло і годі не знало. Далі спіймав він утрину з картинками і знайшов таку панянку, як Галя — точка в точку, тільки не так убрана. От і купив він її і оправив, і повісив над ліжком та й лежить, було, дивиться, аж забудеться. Ніхто з камбраття й не завважав, бо Антосьо сам жив; а хто був вхожий до нього, то не здогадувався, що воно значить, що Антосьо дивиться-дивиться на картину і кинеться цілувати. А він витер німецький підпис і підписав: „Галя”, та й милувався. А ще був тільки філософ. Та не вік дівці дівувати, — пора й перестати, і Антосеві не вік вікувати в філософії!

V.

Мов би на крилах полетів Антосьо додому, як розпустили вже на вакації; в дорозі і горілкою жида підпоював, і все; коні біжать, духу пускаються, а він усе свариться:

— Чого помалу їдеш?

Як же йому й не гонити? Там дівчина-зірка очі видивила, виглядаючи, — жде, не діждеться, аж змарніла перепілочка. Бачився він з нею і прошлими вакаціями, і Різдва не минав,

ні Великодня; та хіба не довго ждати три місяці! Пожди, будь мудрий, і не май гадки про бачіння!

Що то вже було радості, як побачились небожата! І не сказати. На Поділлі і тепер у звичаю цілувати панянок у руку, а тоді можна було й на коліна взяти; то ніхто не дивувався, що Антосьо поцілував Галю в руку. А вона аж скипіла. І він, неборак, як попав руку в руку, то й довіку не випускав би. Якби приросла, то ще подумав би, що Бог щастя послав. І так поцілував, як тільки міг широко — найширіше; дівчині аж наче якийсь мороз пішов поза плечі, і мов би вітер повіяв у грудях, і серце тьохнуло. І йому тьохнуло воно, тріпнулось; і так любенько стало на душі, так гладенько та солоденько!

Пішли старі про Кам'янець розпитуватись, про урожай, а молоді якби могли крізь землю пройти, щоб там притулитись, поголубкатись, то ні минути не ждали б. І таки діждались тієї доби, що остались насамоті: о. Олександр, Галин батько, пішов на тік, бо снопи привезли; паніматка до льоху пішла по огірки для робітника на полудень, а о. духовник — вже другий місяць на сході був, як зневаживши цей світ, на той перебрався. Оставсь Антосьо з Галею — самі-самісінькі...

Щаслива в Бога та людина, що має слёози тугу виливати, та та щасливіша, що має серце серцю до розмови, що має пару собі до любови; що долю й недолю має з ким ділити, — що болить одного, й другого болить. Щаслива в Бога та людина. І на душі легко та тихо та блаженно, як у Божому раю. Щасливий був Антосьо, щаслива й Галя, хоч вони й не балакали з собою. Та що там і казати, де одному за другого все відомо, що тільки знати хочеться; а що навкруги діється, до цього діла, як до того листочка, що вітер поніс. Блаженствували, голубкаючись! Та хай же собі блаженствують, а ми подивимось трохи назад, — на Масю огляньмось.

Зближались Зелені Свята; всюди мились, білились — і в Люборадської так. Та кому було таки чимало роботи, а вдовиця жила в хатині, що через сіни хатка, то махнула шіткою сюди-туди і в хаті, як у чашечці, чисто та біло та чепурно. Та хіба ж на цьому й годі сказати? На Зелені Свята в кожній хаті повинно бути, як у гаю: в кожнім кутку гіляка зелена, на кожнім гвіздочку кленина або липина; долівку травною вистелять та татарським зіллям — серце розпливається. Та розривається воно в того, хто не має чим прибрати свій куточок, як люди. І Люборадська сумувала; просила старости, та той ні це, ні те; вдавалась до зятя, а цей ще менше. І сіла, зажурилась, каже:

— Господи-Господи! Колись на сі свята в мене було ве-

село-весело та зелено-зелено! І за образами май, і по гвіздочках май!.. Всі діточки вкупці, і о. Гервасій — хай царствує, хоч і злий був — походжає по хаті. А хата була просторна, і на землі трави — хоч качайсь. Господи-Господи! Як згадаю, то так було і в мого покійного татуня! Сам ходить старий та все навчає: а так і так, діточки, буде, як зближиться страшний суд; такі й такі будуть люди! А ми слухаємо, навчаємось... Господи-Господи! А тепер ось як буде! В людяного шинкаря і в корчмі краще!

І Текля смутна ходила. А Масі не було дома, пішла до око-нома.

— Чи не пішла б ти, доню, — каже далі паніматка Теклі, — хоч би-сь травиці нажала, бо за татарським зіллям далеко. Возьми дівку та й підіть удво́йзі.

— Та я вже й сама так думаю, — озвалась Текля, — та куди ж піти? Чи в нас є свої луги, щоб пішов та й нажав? Либонь, таке випадає, що піду за татарським зіллям та й збуду-сь клопоту.

Вже Текля й простирано знайшла, дівка серпи забрала, тільки піти нажати, зав'язати і принести; вже й на двір ви-йшли. А тут їде віз повен маю, — так на Поділлі звуть клé-чання, — а під гіллям трава, та ще й не аби́яка: материнка проміж траву, чебрик і всякі зілля пахущі. І не куди їде він, а до них у ворота прямує. От приїхав під ворота. Текля стоїть, землі під собою не чує; а погонич, дворяк, зняв шап-ку, кланяється.

— Прислав, — каже, — пан лісничий клéчання; просив, щоб прийняли.

Не відказала дівчина, крутнулась на місці і побігла до хати:

— Мамуню! — каже, аж в долоні плеснувши, — а пан Кулинський прислав клéчання і трави піввоза! От ідіть, по-гляньте!

І побігла сама на двір. За нею вийшла й паніматка, по-стогнувши. Сами з воза здіймали, до хати вносили, жадним листочком до землі не доторкнулись; хіба сам який урвався та пішов млинком за вітром. Через годинку в хаті стало, як у садочку: і зелено, і запашно, і свіжо-свіжо, аж наче вогко. І перед хатою май стояв, — дворяк сам і позабивав; Текля тільки придержувала, а стара командувала:

— А сюди надай, а туди похили.

Отак обмаївши, раділа стара, позираючи на прибрану ха-ту; раділа й Текля: і личко їй повеселіло, і брова піднялась, і оченята пояснили, — як веселка стала гожа та рум'яна.

— Добрий то пан отой Кулинський, — почала Текля.

— А, видно, нічого собі, — озвалась мати.

— От коли б сватав Масю!

— Що Бог судить, те й буде. А я воліла б, діточки мої, щоб ви в манахині пішли. Що з того світа величного та пишного? Сльози, дитино моя, дрібні та пекучі. Та я й Ориси казала, ще ти маленькою була; не послухала вона, а тепер бідує та кляне свій вік. Добре мої татуньо покійні, — а твій уже дідуньо, — розказують було, що буде горе, горе й горе людям, живущим на землі... З якихось книжок покійні вчитували. Тепер уже й не чути за такі книжки, поперевертали...

— А так, — каже Текля, — так. — Йй аж обридло, слухаючи, як мати все татуняє, проте слухала і підтакувала не раз: — На те вона мати, — дума собі, — щоб її слухати, щоб їй не перечити.

А Мася, то вже було й озветься:

— Та годі вже з вас! Розносились: татуньо та й татуньо; наче вони були на весь світ голова!... А хоч би й так, та загули, то нащо згадувати?

— Е, доню! — озветься мати, — якби нашому Антосеві хоч половину того розуму, то чого б я хотіла!

— Та хоч би і вдвоє більше, то, не бійтесь, не знайшлося б другої такої, як ви, щоб носилась з ним, що курка з яйцем.

— Добре, добре! Хай буде по-твоєму, — озветься мати. — Хай я дурна й нерозумна; а все таки буду поносити татуня, бо покійні правду казали. От і се кажуть було, що в останні часи встане дочка на маму свою, — або ти не так?...

— Вже млин розмовою! — скаже Мася і піде з хати.

Певно, і на цей раз вона б не знесла, цвікнула б; та, як знаємо, не була дома, — у оконома була. І частенько вона туди ходила. І пан Кулинський було прийде; сидять, вигадують. Хто його зна, що там було між ними, тільки в селі як у дзвони вдарив, що Кулинський, пан лісничий, хоче женитись з попівною-сиротою, на Масі. І справді він поклонився паніматці хлібом.

Та хто ж він такий був, той пан Кулинський?

Пан Кулинський був собі шляхтич з тієї дрібної нешеретованої шляхти, що крізь щаблі вилітає, не то п'яничка, не то ні, а так собі ні це, ні те; мав дещо художини і два сини. Собою був русавий, вусатий, дзюбятий, і говорив басاً, аж бурчало. Не хазяйнував він, а терся по офіціях: то за писаря був у скарбу, то коло винниці, то за підлісничого був; а там і лісничого доскочив. Як всі такі, і він мав коня, рушницю та пару хортів, — от і вся худоба, як не рахувати зброї; знайшов таку, що й опеньгався. Не багато вона принесла йому,

та недовго їй заваджала; на четвертім року по весіллі їй Богу душу віддала, залишивши тих два сини, що їй росли урвотелями при батькові. Старший уже був півпарубка, як оце пан Кулинський почав на Масю насватуватись.

Не пообіщала стара, та їй хліба не відіслала.

— Через скільки день, — каже, — всю правду скажу; хай но з дочкою переговорю, та з людьми порадюся.

Первий був о. духовник, — ще жив, — до кого Любодарська вдалась за порадою.

— А що ж, — каже старий, — віддавайте, коли беруть.

— За ляха?

— За кого Бог судив.

— Та чи матиме вона щастя за ляхом? І віри відцурається, не то що... Ви ж, панотче, її добре знаєте.

— Се вже як Бог дасть. Затє вам з плечей злізе.

— Та лучче хай би я терпіла, — озвалась паніматка, — аніж вона має. Бо от і з Орісею: вийшла, безщасниця, за кацапа, а він їй лається хахлушою, та галушницею, та обливаннями всіх поприкає... Знайшов приклучку за якісь горшки перед парастасом, — заплював її нещасну, захаркав, що бідна мало утроби з себе не викидала. Хіба ж мені добре дивитись? За себе я вже й мовчу. А як їй ця занапастить себе, тоді я вже що?...

— Та Оріся не Маса, — озвався духовник, — а Маса не Оріся; ся не дасть собі в кашу наплювати, як москаль який.

— Та воно правда, що ся нікому з дороги не вступить; та чи не буде їй тим гірше?

— Се вже воля Божа, паніматко, — каже старий. — От дай нам, Боже, здоров'я! — заговорив, наливаючи в чарку, бо вже закуску подали, — та хай вашому синові в Кам'яніці легенько гикнеться.

— Дай йому, Господи, якнайлучче! — заговорила паніматка, зломивши руки до Бога. І додала: — Мала мені надія на його: таке ледаче вдалось, що тільки лежить та свище, або грає, і ніколи людяного слова не скаже, а все по-московськи та по-московськи.

— На те його вчать, паніматочко, щоб забував хлопство. По чім би їй пізнав, що вчений, якби говорив, як і ми грішні? Колись було та минулось...

— Господи-Господи! — заговорила паніматка, зітхаючи. — Колись то не знали ні тих наук, нічого, а хліб проте їли. Щоб то їй довіку хай би так було! Ні вже, опутав сатана!...

— Та пийте, паніматко! — став старий припрошати. — А що в світі діється, — додав, — ет! Не наша голова в тім!

— Правду кажете, панотче, не наше діло попа судити.

— То ж бо то! От пийте но! Хай тому тяжко, кому не-весело!

З тим Люборадська і виїхала, щоб віддати Масю. Опріч о. духовника, радилась вона і ще то з тим, то з другим, і ніхто не розраював. Тимчасом пан Кулинський і Мася, думаючи, що мати перечитиме, вдалися до Печержинської, і ця приїхала раїть.

— Я, — каже, — добре знаю пана Кулинського, ста-ток і все, і панну Марію знаю, — знаю, що буде добра́на пара.

Того ж таки вечора, як Печержинська приїхала, Кулинський і з старостами прийшов. Багато гостей поназ'їздилось на сватання, аж у клуні їх приймали. Клуню гарно килимами вбили, і тут п'ють, гуляють. А в хаті заїдня, колотнечі: содома піднялась, що й не сказати: Мася з матір'ю зуб на зуб стинається. У вдовиці була якась сотня карбованців на проценти, то Мася вимагала собі більше проти Теклі; а стара хотіла Теклі більше, а Масі менше.

— Таки я возьму чотириста! — каже Мася.

— Ти ж береш і коні, і воли, і овечки, та ще й більшу половину грошей хочеш? Ні, сього не буде, поки я твоя мати. Що ж Теклі зостанеться?

— Теклі? — каже Мася. — Текля буде попадею, то́ буде з неї і двісті. І з тими ськатиме свого бородача! А схоче більше мати, то провадитиме хавтури.

— *От dziewczyna! Złoto, nie dziewczyna!* — дума собі Печержинська, — *dalibóg złoto; jak Boga kocham, złoto. Co to znaczy nauka! A była by głupia, jak owieczka...*

— Дочко! Схаменись! — каже мати. — Тут же не все ляхи; тут і панотці є!

— Годі вам мене вчити! — озвалась доня, — я вже й свій розум маю.

На тім покінчили, що записали Масі триста, а других триста зосталось для Теклі; записали все на папері, і староста поніс сватачеві.

— Чи не поправите чого? — каже.

Прочитав цей і підкрутив: *Herazym Kuliński*.

Прийшла пора і на своє хазяйство Масю виряджати. Надавала їй мати всього, ще й більше, як написала — навіть курей і гусей на розвід дала. Як те відправили, дійшло до подушок. Мася всі забирає.

— Що ти, доню, робиш оце? — каже мати.

— Подушки забираю, — озвалась Мася і своє робить.

— А мене оце без подушки оставляєш?

— А кулак під голову не покладете?

— Яка то ти, доню! А ти ж у матері спала на кулаку, що і їй так стелиш?

— Еге! Захотіли ви! — каже Маса. — Я що іншого, а ви попадає. І на кулаку виспитесь, аби тільки свині часу дали.

— Ще-сь доню, не спіймала Бога за ноги! Дай тобі, Боже, і на сім світі рай; та як така будеш, то не далеко в'їдеш.

— Ну-ну! Розходились! От іще татуня спом'яніть! — озвалась Маса з фуком.

— От же й спом'яну; та що? Бо покійні таки й кажуть було, що як зближиться анцихрист, то люди будуть заподливі такі, як ти, доню! І встане дочка на матір, як ти доню!...

— Ну-ну! Годі вже! Ідіть отам свою Теклюню навчайте, як попа заплітати; а я обійдусь і без вашої науки.

— Доню, доню! Бог з тобою! — заговорила мати і вийшла до Теклі, що плакала в другій хаті. А Маса подивилась по кутках, чи нема ще чого взяти, і казала — вже своєму — козакові зав'язувати що в простирало, що в килимки, і виносити на віз.

— Не плач, доню, — вговорювала мати Теклю, — все се споконвіку Богом назначено. Покійні татуньо все се знали і нас, дітей своїх, научали, а я вже тебе буду. Не плач, доню! Бог не без милосердя, козак не без долі.

— Будьте здорові! — каже Маса, прийшовши до них.

— Хай тебе Бог благословить! — озвалась стара, перехристила її і свяченою водою покропила. Текля стояла мовчки. От Маса й до неї приходить:

— Будь здорова! — каже. — І поцілувались.

Випровадили її хлібом-сіллю аж за ворота і довго дивились на ту куряву, що стовпом ставилась за бричкою. Кулинський жив у лісі, то й Маса туди поїхала.

VI.

Вже й того сумно було в хаті, що zostались без Масі тільки вдвійзі — мати з дочкою, та ще й разом після весільного гомону, після її цокотні; а то ще й осталося після відданиці, як після татарви; то й плакати б уже. Одначе ж не плакали, а обидві взялись попрятувати, тощо, і мовчки збили такий копіт, наче по хаті сто гусей літало. Довгенько їм наче чогось бракувало: чи обідати сядуть, чи вечеряти — все наче когось нема. І мати не раз загикалась, — замість Теклі Масю звала, й зітхне:

— О, — каже, — десь моя доня-голубка мене згадує... Як то їй на своїм пануванні, що все погорджала попівським ста-

ном! — І почне молитись: — Дай, Боже, щоб була багата, як земля; здорова, як вода; велична, як хліб святий!

І Оріся її згадувала. Ця думала:

— Чи так же її за ляхом, як мені за кацапом?

Тільки тій сходило, а цій не миналось: чи зітхне вона, чи сльоза покотиться — Тимоха і вчепиться:

— Чого зітхаєш? Чого розрұмсалась? Ти молиш Бога, щоб мене спрягло, як з лука!...

Та пічне відговорюватись, то слово по слову та й до товчеників доходить. Змовчить небога, то він:

— Ти мовчиш, погорджаєш, говорити вже не хоч!

І товче. До того дотовкся, що вже не Оріся жила, а тінь її ходила, що на лаву, та руки зложи, то від мерця не розпізнаєш.

— Доки він буде знущатись над тією безщасницею? Доки збиткуватись? — гула громада, та тільки в оренді або де на самоті, щоб до папа й чутка не дійшла, бо попотупкаєшся коло нього на случай якої оказії та й кишеню потрясеш. До живого нікому не доходило: чужа болячка не бо-
лить, чужа потилиця не свербить, — тільки бідній матері допекло.

— Доню моя, безталаннице! — говорила вона, — гірка твоя доля нещасная! Тільки й добра, що-сь попадає; та що з того, що одна в селі, коли добра ні на пагість, супокою ні на часиночку!

І залетється гіркими сльозами.

— Втопила я тебе, доню! Згубила твій вік молодий!

При Тимосі ж не сміла, а так де без нього — чи між солодчанами, чи в себе прилюдно, чи й на стороні — не таїла свого гріха, а її лиха.

— Чого ви його боїтесь? — каже, було Антосьо. — Хіба він що? Що архирей йому дядько? — Овва! Проте він задрипанець! Проте він кацап, головоріз, лапотник, ще й п'яниця.

— Добре тобі спинатись, — озветься мати, — а мене попоб'є і пропало.

— Ану хай попробує! То турнуть з прихода, аж затохтять!

— Та бо неслава, синку!

— Та що з того, що неслава? Якби й не вертався! Та в мене є знакомі в консисторії, то так очі замию, що й з свічкою його не знайти.

— Та що можуть консисторські блохи без архирея?

— Є чутка, що сього возьмуть від нас.

— Коли б дав Бог милосердний! Може б трохи присми-

рів, хоч би й без біди; бо що ж? Всі будуть нас винуватити, а ніхто не скаже: було за що, то й ускаржались. А він все таки поб'є і очернить до того.

— А нехай поспробує; то я не-я, коли по волосинці, не висукубу йому оту рижу цапку.

— То-то ж оскуб'єсь, як вигнав мене з обійстя!..

— Тоді було що іншого, а тепер я богослов.

— Дурнослов ти, а не богослов! — підхопила Текля. — Хіба він подивиться на твоє богословство! І він же якийсь кацапський кінчивший! От зачепи, то й тобі достанеться, що й додому не донесеш, та й по дорозі не розгубиш.

— Нехай тільки зачепить!... Коли б хоч приторкнувся! Не дурно в апостольських правилах постановлено: „біяй вірного іли невірного да ізвержеться“.

— І поб'є таки, не то приторкнеться, і не ізвержеться! Хіба ти не знаєш попів, що б'є, аж розкривавить, і йому ніхто ні слова, ні півслова. Не такий тепер світ, щоб за правду стояти. Тепер неправда з панами в світлиці і всюди, а правди й зазором не видати, як торішнього снігу.

— Тільки сором! наберешся, — додала мати, — бо ти гірш другої баби.

Колупнуло Антося за серце.

— Як таки — я, богослов, і гірше баби! Отже докажу, що не гірше...

І з цього часу явно став проти Тимохи: чи вдома, чи в гостях; чи прилюдно, чи насамоті — просто й ріже. Тимоха подався, притих; мати і взяла собі в голову, що Антося важнюща парсона, коли й Тимоха проти його нічирк; і думає, що Антосем можна залякати Тимоху, як плачущу дитину дідом, чи чим іншим. От раз у перепалці і різнула Тимосі:

— Ви бушуєте, поки нема мого Антося, а хай но приїде, то дасть він вам гарту!

— Хто? Хто? — з гнівом закричав Тимоха, — твій Антося? Ха-ха-ха!

— Засмієтесь ви на кутні!

— Ха-ха-ха! Такой дурак?!

— Хто дурак? Антося? Та ви й устілки його не варт з цілим своїм родом кацапським, різакським гніздом, поганцю їдén ходиш!

— Який я поганець? Який? Який? Говори, стара відьмо! — з гуком присікавсь Тимоха.

— Отакий таки поганець та й годі! Кацап! Маркитан! Коробошник! Пилипон смердячий!

— Бить буду! — почав Тимоха вже по-московськи.

— Може, ще й булавою? Ти ж повинен „навастріться там со своїми“.

— С кем своїми?

— Ти вже те знаєш, з ким по лісах ходив та по дорогах засідав.

— Когда? Ти відела, карга старая?

— Хоч не бачила, та й так знаю, що за редьку готов'єсь закацапити.

— Малчі, проклятая!

— Ось на тобі! — дала попада дулю.

А Тимоха по руці, та: — Матері паднесі! — каже.

— Моя мати у гробі, а я тобі на лобі...

— Батьке сваємұ.

— Твоєму в бороду, щоб не здох, кацап, з голоду.

— Зажму тебе енту пасть собачью!

— Ось на тобі й ще! — дала стара дулю другу. Тимоха й знов по руці. Стара ще дулю; Тимоха по руці, — і знов так: стара дулі тиче, та руки хапає, мов „у лапки“ граються, а Тимоха руками махає, якби попасти по руці; та не мігши, бо стара справна була, ляснув по щоці, аж луна пішла, і мазка бідну обмила. Тут би подивитись та полюбуватись!.. Обіруч уп'ялась теща зятеві в бороду, кров ллється, аж по землі стигне, — всі груди обом окривавила; а зять розведе руки, що сила стає, і що сили має, так і гріє стусанами під ребра.

— Гвалт! — почала стара, аж дренчить голос, — кацап убити хоче!.. гвалт!..

— Та годі вам! Чого ви зчепились?! — вмішалась Оріся.

Теклі давно в хаті не було: умкнула, як тільки завважила, що до сварки дійде. Це діялось у гостях у старої, то Тимоха й гукнув на жінку:

— Проч дамой!

— Як ти смієш мою дитину з моєї хати виганяти? — плачучи й мішаючи з гвалтом, закричала Люборадська.

— І тебе вигоню!

— Не смієш!.. гвалт!

— І смеється не стану! — І все стусанами: — Вот тебе! Вот тебе!..

— Гвалт! — кричить стара. — Ти думаєш, що як архи-рей тобі дядько, то ти і вбивати можеш? Убий! Убий! В Сибіряку запруть!.. Там вже не їден з твоїх родичів золото копає, то й тебе туди ж попроведать!

Почувши ще й це, Тимоха рясу з себе, щоб не заваджала, та тоді, вже як махнув під бік, то стара й зуби стяла, лиш кевкнуло. Кинулась Оріся матір відірвати, а Тимоха чим за-

попаде, тим і верне: і горшками і мішками; і ногами товче, і кулаками гатить. Підняла крик Оріся:

— Ратуйте, хто в Бога вірує! Убив маму, ще й мене хоче!

Вже давно стояло попід вікнами півсела хлоп'ят, там одна-друга молодиця, мабуть, подивитись, чи й попи так б'ються, як і всі грішні, — стоять, ахають, охають, приказують:

— Ох лишко! Так і мій! Як ударить, то сама чую, що чуточку гірше, то й душа вискочить!

— Та де там! — друга каже, — сей, бач, як по-московськи, а твій не б'є під серце. І мій, що який уже, та й то не б'є проти серця!

— А мій то не зважа!...

— А я від свого й дитиною не закриюся...

— Тільки без крові обіходимось, — каже ще якась.

Спокійнесенько роздебендювали молодички, і роздебендювали б, якби хлопці не підняли гвалту. Тоді молодиці врозтіч, і на їх місце прийшли чоловіки паніматок рятувати.

Вже здавна громада гула на Тимоху, а тепер і кури закричали.

— Що за приклад для наших дітей, — кажуть, — коли сам панотець таке витворяє! Ні вже! Що не кажи, а треба кацапа в кацапщину... Що він розходився! Сього й слихом не слихати, а прийшлося видом видати!...

І пан був лихої волі на нього, і всі попи околишні хропли, сопли. Панотці через те найгірше, що він лаяв обливаннями та погорджав ними:

— Што мне хахли?! На што мне ані, єнті салаєди, галушнікі!

Всім бажалось викишкати його, і тільки приклучки чекали. Доки ж був його дядько на архирействі, то брались — і руками не здвигали:

— Що ж, — кажуть, — архирей йому дядько, то ще нам біда буде. Проти вітру попелом не кидати.

Та збулось Антосеве слово: архирея взяли. На другого — то притих би, як надворі перед тучею; а Тимосі й байдуже. Кому-кому, а жінці найбільше припадало. І громаді не легко було, бо дер з живого і з умерлого. Всім було не по душі з Тимохою знатись; то й постановили, щоб, куди б не йшло, а його збути. Як от і приклучка знайшлась. В Солодьках не було великого дзвона на дзвіниці. Був там якийсь, та громада хотіла більшого, голоснішого, і почали складку. Йшла вона ще за о. Гервасія років з кілька; хто що міг, давали, і зібралось більш п'ятисот карбованців, поки Тимоха здумав розпорядитись по-своєму. Не куди й дів ті гроші, а купив

дзвін; та вже й тим скривдив громаду, що зробив своїм богом. А тут ще й дзвін вдався, як череп'яний, бо на якийсь десяток карбованчиків таки захрясло в панотця. От зібралась громада перед школою раду радити, і Тимоху попросили.

—Што? Я? Вр'юте ви, хахли некрещонние! — закричав він.

І того досить, що „хахлом“ назвав, щоб подолян не вибачав; а він ще й: „брешете“ гука.

— Та щб воно — „брьош?“ Як то — „брьош?“ — загули з гурту. — Хіба ми щб, щб нам брехню завдавати? Та сього й пан дідич не зробить!

— Брешіть лучче ви! — вихопивсь один розумний чоловік і всій громаді голова, — бо ви один душею на все Поділля, а, може, й далі; нас же ось перед вами вибраних громадою більш тридцять чоловіка. Нам ніхто не сміє бренькати.

Не думавши, Тимоха підскочив до нього, та як затопить у вухо.

— О, сучий же ти син! Зарізака! Бач його! — каже битий, і хіп! Та й закинув йому рясу на голову. Громада добре знала Дениса, — так битого звали, — то тільки Тимоха дав йому по щоці, як і розбіглись, щб свідка не було. А як дійшло до діла, то помічники знайшлись. Тимоха тріпався, та куди йому грішному! Насіли, як годиться, по-чеськи:

— Голова, — кажуть, — свячена, то її накрити!..

І накрили та й вчистили з п'ятдесят — не було чим, та мотузом. Поки Тимоха розмотавсь, поки що, то коло нього ні духу живого. Глянув, ошельмований, круг себе, і, не маючи на кім злість зігнати, — трах! трах! — побив вікна у школі. На це і свідки знайшлись, сам пан дідич над'їхав.

— А что ви, księżę, — каже, — уже за скольщика обобрались?!

І, не чекаючи одвіту, додав:

— Та струментув не імеете, что крєв так юшить...

Не юзавсь Тимоха, лиш очима лупнув та й скочив через тин у свій город, там через другий у подвір'я, і дома насів жінку, чому не йшла боронити.

На цім не покошилось, що вибили Тимоху; ще попросили дяка, щб настрочив супліку до архирєя, і один з громади диктував, а всі слухали і все: „так-таки, так!“ або: „се не так!..“ „і сьому правда!..“

Все прописали: що Тимоха б'ється з громадою і дома, і тещу б'є, поганий приклад дає, і жінку товче, аж убити хоче, бо й кричить: „Уб'ю, а сам на Сибір підуч!“ і п'янствує, і в школі вікна побив. Йому добре бити, а громаді страта:

защо нам кошта нести? І складались на дзвін, а він купив заводило, бо захотів кишеню собі полатати. І те помістили в прошенії, що він на срам дому Божому зветься Петропавловський, як і церква по сусідству. То щоб взяли його нелюдяного і відіслали в кацапщину, звідкіль він і прибув, бо тут він зовсім таки не годиться: і звичаїв не знає, та й не шанує, і мови не розуміє і друге-прочее. Жінку ж просили оставити тут денебудь за проскурницю — хоч таки в Солодьках, бо вона не кацапка. Після цього прошенія, щоб на місце Тимохи прислали попа хоч сякого-такого: хоч такого, що йому й під носом не світає, аби вже хоч не кацап. Або хай би прислали поповича, коли хочуть, тільки вже людяного, не „тимошливого“, щоб женився на попівні, на Теклі-сироті, і сів на попування в Солодьках.

Отаке то прошення написали і послали вибірних з громади в Кам'янець до самого архиєрея: може, йому гостинця треба купити — гуску або що, — от як справникові, або становому, що й картоплю неси, або міток рядовини, тільки з голими руками не підходить, — так щоб було кому купити, бо само ж прошення не піде по місті за гостинцем на підмаслок. Взяли й грошей з громади по три шаги з душі про всякий случай і посланців вирядили у дорогу.

А Тимоха гуляє.

VII.

Поки в Солодьках ладнали діло проти Тимохи, в Кам'янці друге склалось. В семінарії звичаєм читають списки по вакаціях, як уже наново з'їдуться. Нема того в семінаріях, щоб хто думав з науки, з книжок розуму набратись, — нема там цього; а вчаться, щоб скінчити курс; кінчають курс, щоб забратись на село; забираються на село, щоб залягти, як риба на дощ, що ні прім, ні туча з місця не зрушить. Нема того, щоб подумав хто, яку обов'язаність бере на себе, пускаючись у попівський стан. Попівство, як хліба шматок певний, — все, чого тільки волять собі поповичі-клясовики; все, чого бажають їх батьки. Промоція у вищу клясу становить собою один східець у тій ступанці, котрою добираються до попівства, — то списки, як смертний виклад, кінчають судьбу клясовика. І ті вакації, що перед промоцією, проходять якось так, що ні веселість не бере, ні що, — все списки в голові. Зате вже як прочитають кого, що перетягли, то й прудивус здитиниться, — скаче, бігає, наче йому вчора „дубці“ казано. То вже, як у саму богословію переведуть, то ніхто не скаче, — не тим, що вирости, що вже б сором, а тим що:

ось то я богослов, то треба дати почути низьбі, що вона проти мене. Нажабитися кожен, напиндючиться; навіть той, що за годинку булки просив, — і той як гляне, то наче ти йому батька вбив: зразу переробиться з людини та в кá-зна-що. Як же всі вийдуть, що зістануться сами свої, то й тут усе піде догори дном: той скаче, той б'ється, той штовхається, той розкріслить руки і крутиться, той співа, той сопе, — крик, гармидер... І Антосьо брикав за гуртом, як шалений, прийхавши з дому та попромований у богословію.

На таку колотнечу входить дежурний і гука:

— Панове, розходьтєся! Приходьтє позавтру!

— Додому! Додому! Позавтру! — підхопіли десятима голосами, і голодні кури або жаждущі качки не так кидаються до зерна, до води, як ці кинулись до партів за шапками. Стукотня, тупотня, гуркітня, — і посипали з кляси. На порозі кожен плечі підняв, нахмуривсь і йде виступці, наче його ступінь по червінцю, тільки чути, як чобітьми цокотять. З самого заду йшла купка музиків і розмовляли.

— А що, — каже один, — чи не гульнути б нам на radoшах?

— Чому й ні? — каже другий.

— А ти, Люборадський, як кажеш? — питає третій.

— Я за гуртом, — озвавсь Антосьо.

— То вернімось же в клясу та скиньмось по силах.

І вернулись, всіх більш чотирнадцять чоловіка, прийшли в сінці, і той карбованця, той пів, той менше, та й зібралась повна жменя, і припоручили Антосеві купити чого треба:

— Ти, — кажуть, — знаєшся на цім.

— Де ж зійтись? — питає Антосьо.

Переглянулись, і один каже:

— Варто б на Польські Фільварки, там безпечніше.

— Та який чорт тепер захоче по станціях ходити! І сами налігаються, що ну! От ходім до мене в Палестину! В мене хазяїн простий собі єгомость, що й післатись можна, і хата простора. А правда, Люборадський?

— Правда, дружако, правда! — озвавсь Антосьо і додав: — Коли б тільки всі пристали на се!

— Хто не пристане, то так і буде, а правда? — заговорив один з гурту.

На тім стали, щоб у Палестині зійтись увечері. Ждуть хлопці вечора, а тимчасом почало хмаритись; за горою, чути, прім гогоче, а тут лиш земля движить, дзижджать вікна; незабаром і дощ ушкварив такий, що ну! Реве вода горами, шумить долинами, пиниться по камінні, і сонечко сáме до спочинку доходить. От і снують один за другим музики, та

все в одну хату, що стоїть ген-ген від Польської брами. Здовж Палестини вулиця йде. Тут і в посуху багнюка, що й вилазу нема; а як дощ спаде, то й не кажи пройти. І тепер уся вулиця одним лицем блищить, то семінаристи не вулицею йшли, а сотались поза дімками: хто понад Смотричем, хто попід скали, а хто по скалах лізе — куди кому зручніше. Та вже й позіхались, вже й по чарці випили, що було готового, і заграли, а Антося все нема.

— Та вже й не буде, — каже один.

— Люборадський щоб не був там, де грають! Та се буде восьме чудо в світі! Та ще ж і наша складчина в його.

— Ге! Тим то він і не буде! Що ж, подумає, і другим часом зійдемося, колинебудь по-сухому.

— Чи такий же він? Бо-зна-що вигадуєш! Аж сором слухати. Хіба по собі вгадуєш?

— Цитьте но! — хтось перебив.

Стих гомін. Прислухаються, чути: катеринка грає, і багачко дитячих голосів кричать:

— Пан Люборадський! Пан Люборадський!

— Що се таке? Ходім подивимось!

І рушили гуртом, аж у двері не потовпляться. Дивляться — іде катеринщик самою серединою вулиці, мало не по пояс у багнюці, і приграє марш Наполеонів. За ним через усю вулицю навпоперек ідуть малеча-жидки з свічками, і по боках вулиці тож жидята у дві лави плещуть у долоні і все кричать:

— Пан Люборадський! Пан Люборадський!

А пан Люборадський іде собі на дрожці, розлігся і думає:

— Що, якби се Галя знала? Чи похвалила б?

Ті сміються, аж за боки беруться, а він доїхав аж під поріг.

— Знесіть мене! — гукнув.

Кинулись жидки і знесли його на руках аж до хати. І вино знесли, і горіхи, і все, чого накупив він на закуску. Взяли плату і розійшлися. А Антося каже тоді:

— Один тому час, що батько в плахті! Другий раз у богословію не поїдуть.

Перевелись тепер такі штуки в семінаріях; перевелись Люборадські, та не перевелись інші. Душа потребує простору, жада волі, рветься, та не знаючи куди, різні штуки витворює. Згляньте на семінариста! Заплісніле, змарніле, злякане, обличчя йому пісне, мертвенне, і життя не життя, а наче повинність. І сам не знає, чого світом нудить. Душі поспитати б, та не скаже, бо не привычна правду виказувати, а все вихилясом, та викрутасом, щоб поминути капкани.

— Остання промоція, браття! — пішов далі Антосьо з чаркою в руках. — Вибачайте, що подурів трохи. По чім же й молодий вік згадаєм? По інспекторських штуках? По професорській лайці? По ректорським гуку, чи по архирейській грязі? Тільки й нашого, що до купи зйдемося та напраємось, ще й підгулявши! На селах, панбраття, за плугом та за ціпом та за злиднями все відлетить. Дай же нам, Боже, благополучно діждати кінця курсу, та ще й тоді зійтись — ой гою, гою! В останій раз!

— Дай, Боже, щасливо! — гукнули решта.

Антосьо з цим вихилив чарку, а решта на віват йому різонули на всі струменти.

Пішла чарка з рук у руки, віват за віватом, а ніч не стоїть, іде, не оглядається, бо час не жде на нас. Іде ніч, гуляють хлопці, а по небі місяць пливе: то за хмару заховається, то визирне, то знов заховається, мов сором'язлива дівчина рукавом закривається. По горах ще шуміло від учорашнього дощу і скали сріблом сяли проти місяця, що з горами і зо всім небом купався у Смотричі, гойдаючись по хвилях; хвилі хлюпаються у берег, і плескіт чути, і луна розходитьсь, і мов би сміх та регіт обзивається. А в скалах куніці кричать, м'явучать...

Минула ніч, що й не оглянулись, і сонечко підхопилось та так привітливо поглядає на сполосканий город; з землі відпар іде; по горах, як брилянти самоцвітні, капками роса бринить та миготить. Сказав би — весна, якби де співочу птицю чути, а то хіба горобці чиргикають, літаючи понад Смотричем, та де-не-де ворона каркне. Минула ніч, і друга не забарилась. Прийшли хлопці в клясу, приходить інспектор і давай вилічувати, хто був, хто пив, хто прав, і каже: — Або сами сключайтесь, або посключаємо. Ще ж спісків не відсилали.

На цю мову встає Антосьо та й каже:

— Та що се ви видумали? Дрочи вам тих навушників слухати, а нам терпіти через них? Годі вже! Ходім, браття, до ректора; скажем, що отець інспектор лізе в очі, як туман, що через його виплодків-донощиків нам просвіту нема.

Ректор і інспектор у семінаріях звичаєм живуть як кіт з собакою, то треба тільки вміти, щоб з їх сварки користати. Семінаристів же не вчити на ці штуки. От і знялася вся кляса-богословія мовчки, і рушила до порога.

— Куди ви? — гукнув інспектор.

— Годі вже нам терпіти! — озвався Люборадський, — вже-сьте в'їлись нам до живих печінок.

— Люборадський! — почав той, — ти за всіх говориш,

за все й відповідатимеш! Бунтуєш других, а на тобі все покошитись!

Та ні Антосьо, ні решта, що йшли з кляси, то за тупотею, то за чим іншим не чули, що говорив інспектор, і висотались з кляси. Оставсь тільки інспектор та донощики.

— Правду ти доносиш? — питає інспектор Робусинського.

— Правду, отець інспектор, тільки не видавайте мене! — каже Робусинський.

— Ні, коли на те пішло, то мусиш доказувати.

— Ви ж ніколи сього не потребували, то й тепер хай так обійдеться!

— Не знаю! — каже інспектор і став ходити вздовж кляси. А ті сотаються з семінарії.

— Куди ви? — питає філософ, всунувши голову в двері.

— До ректора! — ревне богослов і лиш плечима здвигне.

— Чого до ректора?

— Семінарія, бачте, замотиличилась, треба підчистити.

— Донощики? — з радістю підхопив філософ, а богослов з подібною міною відкаже:

— Еге!

— Гей, господá, донощиків сключатимуть! — гукнув філософ у своїй клясі.

Заревла філософія, забуркотала і подала в реторику. І ця озвалась. Радіють усі, хіба той мовчав, в кого сумління шамрало, бо трясся, що й йому може, доведеться. А інспектор вийшов з богословії, ходить по сінцях, та бороду гризе, та гонить на коліна винного й невинного, аби злість зігнати. Не довго ректор держав у себе суплікаторів, а все ж професори позіхались; та ніхто не знав, що сказав ректор. А він, про все довідавшись, відпустив богословів, а сам як не в слід за ними пішов у „правління“.

Затупотіли богослови, сінцями йдучи, а професори й питають:

— Що се?

— Та ходили скаржитись ректорові на інспектора за донощиків.

Були такі, що осміхнулись, та й такі знайшлись, що послали довідатись, що казав ректор.

— У „правління“ пішов, — кажуть.

— За чим?

— Не знаю.

Це діялось в дев'ятій годині, а як по десятій задзвонили на перемінку, входить письмоводитель у богословію і гука:

— Робусинський! В правління! Возьмеш свідельство!

— Панове! Проводи! — гукнув Люборадський.

Загуркотала богословія, стали в дві лави від стола до порога і кричать:

— Вон, прісна душа! Вон!

А Робусинський лиш оком виблискує.

— Хто дужчий, під пахви його! — гукнув хтось.

Відділились з гурту два, що й ведмедя побороти б, зближаються до Робусинського, і один за вуха, другий за чуба та й витягли з-за парти і повели нога за ногою між лавами самою серединою. Що зробить Робусинський ступінь, то його трах-трах по шияці; що другий ступінь зробить, то й знов два ошийника возьме. Втік би або вихитрував, та за вуха держать цупко, і чуб аж тріщить. Так випровадили донощика аж до порога, що за кожним ступнем брав по парі ошийників; а там ті два, що вели, дали ще по одному, що аж носом заповоров у сінці. Тут стояли вже готові філософи і підхопили його знов у дві лави. Робусинський думав відстрахати, глянув з погордою і гукнув:

— Зась, свинота!

Філософи обізвались сміхом та раба божого за руки. Пльонув Робусинський в очі тим, що схопили його, і ще гірше роздратував. От хтось і гукнув:

— Браття! Ще й плюйте!

За цим словом рушили, і кожен у шию, та ще й в очі плюне. Обплюваного, обгидженого філософи подали ретарві. Між цими велетнів не знайшлося, то філософи прислужилися: повели й через нижче пльондро, де була реторика і друге „отделеніє“ філософії. Ретори то ще як би і дівтора. Ці вже не били, а штовхали, щипали, шарпали, як те цуценя: кусь, та й утеклю!

Так випровадили донощика аж за класи, засвистали, закишкали і розійшлися по своїх місцях, і кожен поніс у серці несказанну радість, кожен хвалився:

— Як я йому, то ніхто так!

— А я! Я ось-як! Дивись, аж кулак червоний!

Ніч усю семінарію торжествувала, бо збули „синка“, а котрі zostалися, то притихли, як жаби перед дощем, — ні крякне. Оставсь інспектор як на льоду, а Люборадський нажив у ньому непримиримого ворога. Не „спрашує“ його інспектор, не говорить до нього, а в „відомостях“ марає та марає, і архиєреєві наговорив на його сім міхів гріхів. До вакацій опинивсь Антосьо аж у кінці „второго разряду“; та був ще той же ректор, то він і каже:

— Чорт його бери! Хіба я задля разряду вчусь?

За колотнечею тощо Антосьо негаразд розвідувався, чого то приїздили люди з Солодьків, а опісля, за що то Тимоху

затаскали в монастир, та ще й на дев'ять місяців. А Оріся з того очутилась наче вдовицею.

— Слава Богу, що так сталося, — сказала мати, випроводивши зятя за ворота, — прейма синяки посходять на твоїм тілі.

Оріся зітхнула на цю мову, а слова немає: їй і сумно було, і весело, і жаль, і радісно. Таке й у голові не зміщається, а не то, щоб його одним словом вимовити.

Все пішло на інший лад після Тимохи, і в тій хаті, де тільки бились та плакали, знов веселенько стало. Вже ніхто не чув грізного покрику Тимохи, а всі ласкаве слово пані-матки Люборадської, як і в щасливу добу. Незабаром Оріся похорошילה, як ягідка; ходила, як зірочка; покачувалась, як квіточка.

— Господи-Господи! — заговорила мати, дивлячись на її красу, — Господи-Господи! Покійні татуньо розказували було — з якихось книжок вичитували, — що в пеклі душа висмажитьсь, вишквариться, що вже й м'яси до неї не пристають. Тоді й виймуть її з вогню, викинуть на вітер; обвіє нещасливу, і вона знов відійде, тіла набереться та краси. От тоді і знов у жар її... Як дивлюсь на тебе, моя донечко, то так і згадую пекельні душі, бо й з тобою так. Заскліла-сь була, замліла, що вже й болю не чула; думалось, що й так нічого. Тоді дали трохи ульги, визволили з пекла, віджила-сь, краси набралась, щоб шкулкіше було, як пекло вернеться.

— Боже, Боже! — почала Оріся крізь сльози, — або його прийми з цього світа, або мені віку вкороти.

— Е, доню! — озвалась мати, — не роби цього! Покійні татуньо розказують було — все з якихось книжок вичитували, — що женські душі скакатимуть у пекло, як іскри з кременя від доброго кресала. Он що! Остерігайся! Всі напасті з божої волі, не дарма й читають, вінчаючи: „муж глава жени“. Може, ти за батька покутуєш, або на самій тяжкий гріх лежить, то Бог і карає на сім світі, щоб на тім у пекло не засудити...

— Та чи є ж пекло гірше, як з кацапом жити! — промовила Оріся, і покотились сльози, як горох. Синочок її, Фоня, і собі в сльози; Оріся його гамує, а стара каже:

— В Письмі Святим написано, що там буде „плач і скрежет зубів“ і таке, що і в голову не забродило, і на серце не заходило. Претерпівий до кінця, — додала хрестячись, — спасен будеть.

Оріся засміялась, а далі аж зареготалась. Мати подумала, що з неї, та й каже:

— Смієшся, донечко, а воно стотне так у Письмі Святім написано! І покійні татуньо так же, було, розказують...

— То я, мамуню, не з вас, — озвалась Орися. — То я згадала ту бабу, що плакала серед села, як почула в церкві, що на тім світі буде „плач і скрежет зубів“. „Чим же я“, каже, „скреготатиму, коли в мене не то зуба — жаднісенького пенька нема! Хоч би тобі один на сміх остався!“

Стара й собі засміялась.

А Антосьо саме тоді сидів собі в Кам'янці, надувшись, та згадував свою Галочку і радів з іншими, що збулись Робусинського, а далі почав молитись.

— Господи милосердний! — каже, — вже поміг-еси мені збути Робусинського, поможи ж іще збутись і семінарії! Доки житиму — дякуватиму. Ти любов еси і свобода, прости ж і мене: зведи мене, нового Ізраїля, із сього нового Єгипта! Потопи сих нових фараонів в тих сльозах, Господи милосердний, що вони вицідили з очей вдовичих та сирітських, батьківських та материнських, і не тайно серед ночі, а явно. Боже мій милостивий! Нащо ти держиш на світі оцих, по закону беззаконія творящих?

VIII.

Другий рік минав після цього, як по косовиці на півдогри від Кам'янця до Гайсина тюпали конята в подертій бричці. Хитавсь собі у старім брилі пуховім, полатанім старий панотець, а вітер розчісував його лискучу сріблом-білу бороду. Встряг старий у солому по самі пахви; вона спинається, дубалá стає, смітить по дорозі, а йому, трохи молодшому за світ, хоч коза з вовком вінчайся. Дяк ньокає та лугою поводить, — тонка ж бо була: хоч ячмінь молоти! — а панотець куняє. Стукнуло колесо на ямку, а старий носом у коліно, аж бриль на очі насунувся, і з очей сльози покотилися, та й зашавкав:

— Вražого сина ямка! Натовк носа, що ще посиніє чого доброго.

І помацується за ніздрі та поглядає на пальці, чи не йде кров з носа. За такою роботою продрухався, глянув по боках, а там збіжжя шелестіло, дальше синів ліс по горах та перегірках, а попереду на другій горі щось дибало. Старий і не додивлявся, бо знав, що не добачить.

Було вже близько полудня, як догнали проїжджачі того прохожого. Ішов він, як видно, здалеку, бо вже борода таки добре стернею вросла. На плечах йому якась одежина суконна, чорна з сірою підшивкою і невеличкий вузлик. На

собі мав шаравари в клітки і жилетку якусь рябомизу, на голові кашкет добрий. З себе був така машкара, що якби змалювати, то чи й повірив би хто, щоб на світі могла бути така людина: лиця шрамоваті, на однім оці більмо, борода купками росте, попід носом також борозни та межі, ще й жовнуватий до всього. Оце був Робусинський. Насилу скінчивши курс, він добрався до якогось дядька, а там — чи ті проводи обізувались, чи що — обсіли його жовни, то й повалявся мало не два роки; а це вже йшов з Кам'янця, взявши білет на женитву, щоб попом стати. Поздоровжавшись, почав старий з брички:

— Чи не семінарист? — питає.

— Ні вже, — відказав той.

— Але був?

— Був!

— Чи далеко ж Бог провадить?

— До Браславля.

— Чи в саме Браславля, чи поблизу?

— Поблизу, — відказав той.

Через годинку часу панотцевим коням було скількома пудами тяжче, бо й Робусинський їхав.

— Що ж ти, синашу, сирота, чи так безталанний?

— Сирота.

— А ще довго лямку терти?

— Вже дотер.

— Себто вже кінчивший?

Посоромивсь Робусинський признатись, то й каже:

— Ось білет на женитву. Вже на попа.

— Торкай! — гукнув старий на дяка. — Хай і кобилки знають, що кінчившого везуть.

Хльоснув дяк, конята шарпнули, і бричка хутче покотилась, і таки добре, бо згори було.

— Ге, — почав далі старий, — то твоїй матері вже можна заспівати: „богослова родшую!“ Ге!.. А думаєш женистись? — додав.

— Не як же й попом станеш.

— А я дівчат таких знаю! Таких... А якої ти хочеш: хазяйки? Багатої? Гарної? Розумної? Чи щоб усе разом?

— Найлучче, якби все разом, а прейма, коли б гарна і багата.

— Добре, синашу, загадуєш. А на себе ж ти дивився? Та ти, голубчику, такий мерзкий вдавсь, що й свята з неба не полюбить, хоч їй вже й не треба хлопця..

Кліпнув оком Робусинський і мовчить та, зажарившись, ще поганший став. А старий поглянув на нього і шавкає:

— Ти ж, небоже, не гнівайся, а біг-ме такий есь-вдався, що аж фе! Гидко й спогадати!

— На те я, — каже Робусинський, — хлопець, щоб на красу не зважали.

— Твоя правда, — озвався старий. — А наші попи так: хоч квач — товкмач!.. Та я берусь сватати, а не знаю, як звати молодого?

— Іпатий Робусинський, — каже той.

— Ну, пані Робусинський, — почав панотець, — так поїдем свататись, га? Та ймення ж бо маеш, — додав, — „клатпаний“, „клатпаний“! Коли б ще сліпий та жовноватий, то й малювати не треба б... Проте женитись поїдем. А я гарну тобі дівчину за хустку виміняю!

В таких і інаких розмовах проїхали вони і день, і другий. Старий не пустив Робусинського до дядька, а взяв до себе. І вже вибрались за Біг і Теплик минули. Чимало лісів переїздили вони, а оце вїздили в страшний-страшенний, у Бутову. Дуби аж небо підпирають, липи порозростались, кленина, чорноклен, берест, грабина, низом ліщина, свидина, городовина і всяке дрібне дерево. Аж любо оком глянути.

По дорозі від Теплика до Кам'янок єсть поперечний яр і лоздовжній видолинок. Тим ярком річка текла, тим видолинком дорога йшла, — там гуляли гайдамаки і була гайдамацька криниця. Тепер там лани і проміж пашні пні чорніють та де-де дубки літброслі, або старі голінаті. Витяли пани ліс, вода висохла і від річки рівчак зостався, а від криниці й сліду нема; і все дуби — кривундяча, обчимхані, що гілля на вершку, мов шапка на дрючку. Хто б догадався за літ тридцять назад, що в Бутові не буде де від сонця сховатись, що в Бутові не буде кілка на заколесник?.. А так воно сталося! Тоді вже тяли Бутову, як оце старий їхав з своїм молодим. Вбираючись у гушавину, де саме холодом повіяло, панотець каже:

— Тут треба коні попасти, та й сами покачаємось у траві.

Звернув дяк з дороги, і стали під липою. Поки дяк коні то розпріг, то попутав, панотець відійшов трохи набік і розпростерся на траві. Робусинський і собі ліг недалечко, виставив грудницію, щоб провіяло.

— А знаєш, синашу, що я тобі скажу? — почав панотець розмову.

— А що? — питає Робусинський.

— Я їсти хочу.

— І я не від того.

— То ходім та води нап'ємось, — каже панотець. — Тут близесенько чудо, не криниця! Гайдамацька зветься.

— Ходім, — озвався Робусинський.

Піднявся панотець на ноги, встав і Робусинський, та й пішли дорогою, а там звернули набік і пішли стежечкою, спустились у яр, придержуючись за ліщину тощо. З-під коріння з-під верби джерело било, що й кулаком не заткати. Добрі люди викопали ямку і вправили кадіб, та й стала копанка. Той тільки пив воду з копанки, хто приходив з банкою тощо — і то не тут, а там, куди воду ніс; тут же всі, і старі, і малі, нагинались до джерела, пили — не відпивались і води не каламутили. Мало цього, ще й умивались. І панотець потурбував свою старість: нагнувся до джерела, аж почервонів, і бороду помочити не жадував. Напивсь і Робусинський, та вже листочком, а не нагнувся.

Вернувшись до брички, казав старий дякові виїняти ящик з ковбасами та пляшку горілки, і розіслались під деревом закушувати. Закусивши та заснувши, рушили з місця; а навечір були вже в старого коло столу. Ні роду, ні плоду не мав старий, то й рад був, що жива душа є в хаті, а не знав, що та душа часник їла. Причепурив його на свій кошт, назначив йому коні і хурмана.

— Се тобі, — каже, — їдь, розглядай!.. А приход добрий зайняв-еси, то й посватаєш хоч яку кралю.

Погана врода допомогла Робусинському. Поки він виходився з жовнів, ректор семінарії став архиреем, а інспектора там же ректором зробили. Любивши Робусинського в семінарії, цей не цуравсь його й послі, і як став приставляти архирееві, що природа його скривдила тощо, то й витупкав йому добру парафію, — чуть не найлучшу на все Поділля. З таким білетом до кожного батька приступиш, а в тім і вся штука, щоб батькові подобатись, бо на дівчат рідко хто зважа: і дикий кінь приручається, а жінка присмиріє, — думають попи.

З такими фундушами шатнув Робусинський по панотцях, де тільки чув дівчат.

А тимчасом під Солодьки підкочувався жидівський віз, і на ньому сидів Антоній Люборадський — кончивший курс богословських наук. Бакени мав густі та чорні, вуса добрі, очі бистрі та живі, чоло високе, лице не надто біле, бо не шанувався, і на щоках кров грала.

Тією ж дорогою їхав оце Антоцьо, що й тоді, як уперше вертався з шкіл, з Крутих, додому. І тепер, як тоді збожілля шелестіло, і снопи то стояли, то в п'ятках лежали; так же рябіли жінці, так же черногуз дибав по горі, коники ловив; і Солодьки так же звільна виказувались з-за гори, — все так же було, як і в давнину.

Та сам Антосьо вже не такий був: вже не рвалось йому серце додому, не кипіла кров до отця-неньки, не тягло на баштан, не манили до себе ті білі хатки в зелених садочках, ні та убога дерев'яна церква, що понуро стояла серед села, од свята до свята на всі замки позамикана. Не ждали хлопці, ні їх бистрі коні... Сидів неборак, наче задумавшись, а справді дививсь на стебелину, що виставилась з вічка і тряслась, держала разом з ним, разом з бричкою. Не хутко побачив він, що і його батьківську хату на підмурку з подвір'ям видко було, як на долоні.

— Тпррру! — став жид під коливоротом.

Лановий, постогнуючи, виліз з куреня ворота відчинити, а Антосьо виглянув з брички.

— Здорові були, мої Солодьки! — подумав собі і зітхнув, — Солодьки-Солодьки! — каже сам до себе, — а життя гірке, не солодке...

— Се ви, паничу? О! Дай же вам, Боже, здоровлячка! — привітав лановий.

Привітав його і Антосьо добрим словом, — пізналися! Це той сам дід, що назад тому п'ятнадцять літ на баштані сидів, як Антосьо ще був дитиною.

— Що ж, паниченьку, — зашавкотів старий, — ви, може, на батюшку до нас їдете?

— Як то?

— А хіба ж ви не знаєте, що у нас батюшки вже нема?

— Нічого не чув.

— Ого! Вже другий місяць, як повезли...

— Куди?

— Но! — гукнув жид.

— Ідьте в двір! Паніматка вже на старім обістю.

— Що воно таке? — подумав Антосьо. — Якись дива вробляються! Не дурно ж мені і так сумно було цілу дорогу.

От вже й греблю проїхали і до хати повернули, а сумно Антосеві: не прояснювалось, не легшало на серці, ні разу не вдарилось як інакше, що от-от материн голос почує... От і в ворота в'їхали.

Давно вже Антосьо був на цім дворіщі, і за серце його стиснуло, що від усього пусткою відгонить... Ось перед вікнами здоровий хрест новий, на тин спертий. Нікого-нікогосінько нема, тільки гусей купка перед порогом, квочка з курчатами ходить, та хлопчик серед подвір'я рукав собі призе, і кінь випав йому з рук.

Не пізнав Антосьо, що це Фоня, бо таки виріс, і вже не в червоній сорочці, а в білій; рукави заялозені, поморщились на ліктях, що аж короткі стали, штанці також збіглись, ноги

босі та чорні, а волосся на голові аж побіліло від сонця. Більше навіть собаки не було.

— То ти Фоня? — почав Антосьо.

Фоня вирячив очі.

— Фоня! А, Фоня! где папа? — почав Антосьо знов.

— Дя-дя! — закричав хлопчик і драпонував поза хату, тільки закурилось.

— От тобі й радість! — подумав Антосьо і каже до жида: — поносиш, я скажу, куди.

І пішов до хати.

Всі двері повідмикані були, то не трудно здогадатись, що хазяї недалеко. І справді, поки жид поноси́в, поки що, прийшла мати вже в сльозах.

— Синку мій, синку! — заголосила зразу. — Нема вже Орісі.

— А де ж? — якось жалібно промовив Антосьо.

— На цвинтарі, синку! От і хрест для неї. Тільки й заробила в свого Тимохи, що чотири дошки, а хрест я вже своїм коштом ставлю.

Щоб затамувати сльози, Антосьо почав ліпити куричку, і питає:

— Де ж Текля?

— Поїхала за малярем, щоб хрест сестрі помалював.

— Буде, мамко, бо й я буду плакати!

— Плач, синку! Плач, та молися, бо Оріся й без сповіді вмерла.

— О, Господи! Чи я в таку годину виїхав, чи що! — каже Антосьо, і смокче ту бідну куричку, а сльози йому аж на жилетку течуть.

— Отой собака... — хотіла щось говорити стара, та Фоня виглянув у двері. — Ходи до мене, сирітко! — почала вона. Ввійшов Фоня.

— А хто се? — питає вона його, показуючи на Антосю.

— Дядя, — озвався хлопець.

— А мама де?

— Татко вбили пляшкою.

— А татко де?

— Повезли у фурдигу.

— А й ти такий будеш, як твій татко?

— Ні.

— А який же?

Не відказав хлопець, а став пручатись:

— Пустіть мене, пустіть!...

Пустила баба внука, то він і побіг, тільки дверми стукнув.

Антосьо сидів, як камінний; сльози йому так і позасихали на лиці, і куричка в руці погасла.

— Отаке то з кацапом! — почала мати.

— Я вже знаю, — озвався Антосьо; — за що ж се?

— Наробив такого в церкві, що аж запечатувана стоїть; вона, покійниця, і почала на його гримати, а громада перед тим уже подала на його бумагу. От він і почав: „То й ти на мене! То й ти на мене!..“ А саме сів їсти. То як стояла на столі зелена пляшка — та ще давня, що і в комин не розіб'ється... що то давнина!.. Так, кажу, він схопив ту пляшку в руки, та так і пустив в Орісю, та й попав її позавуш: зігнулась нещаслива на своє лихо. Як упала вона, то вже й не вставала...

— Гаразд! — відказав Антосьо. — Тепер і я скажу, як Мاسя: „Oto wam powowicz“!..

— Кацапи, сину, кацапи! — підхопіла стара, аж піднявшись з стільця.

— Згадав я Масю... Де вона?

— І чутки нема... Розказує молодиця, що в них служила, що вона почала туркати своєму чоловікові: кинь та й кинь се місце, а шукай собі другого де, дальше від мого роду. Мені, каже, соромно й признатись до його... От Кулинський і розлічивсь з паном Росолинським, спродався і поїхав, а куди — то Бог його зна.

— І се гаразд! — озвався Антосьо. — Отак то наші пішли!.. А на Теклю ніхто не насватується?

— Був якийсь Робусинський...

— Робусинський! — скрикнув Антосьо. — Та Боже вас сохрани і в хату його пускати! Се таке ледащо, що й не сказати: гірш Тимохи буде!

Стара аж перехристилась: — Хай минає, — каже.

Тоді вже стара докінчила, як увійшла Текля і маляр за нею.

— Як же приход? — питає Антосьо.

— Я думала, що ти займеш, або за Теклею почислять.

— Мені ще рано; ще списків не читали. Подавайте прошення, щоб за Теклею почислили, бо виженуть з хати.

— Хто сміє?

— Еге! Наїдуть оцінники, оцінять і викидають.

— От тобі й радість! То пиши хутче та подавай. Не їй, то тобі достанеться, а не кому чужому. Бо справді, як ще виженуть, то пропаший світ.

— А виженуть, виженуть! Тепер таке „постановленіє“ вишло, щоб причт у громадських хатах жив.

— Отам до тримонного! Як в шинку, що з села й ма-

стілльниці і все... Добре покійні татуньо розказували, ще то й твій тато покійний се знав... Кажуть, було, обидва, що духовне владеніє прийдець во ізможденіє...

— Що ж, паничу, — треба мені їхати... — почав жид, прийшовши до хати.

Відправивши жида, Антосьо ліг спочити по дорозі, а ті пішли по хазяйству, а маляр розклав каміння, та й пішов до шинку, і вернувся аж увечері — мокрий, хоч викрути... Ліг спочити Антосьо, та не спалося йому.

— Що за лукавий світ! — думав він, — що за темний люд! Хоч би на те вже зважали, коли ні на що не хочуть, що Бог жінку сотворив після чоловіка, то вона, значить, і старша. Почав же Господь творіння з багна, від неживого перейшов на живе, від червяка до скотини, там до чоловіка, а закінчив Євою, найкращим створінням. Адам, чоловік старший був за все, а Єва й за Адама, за свого чоловіка, старша. Чоловік для жінки, як дерево для птиці, земля для трави, вода для риби: тим, щоб було де жити; цій, щоб було за ким жити... Чи й з мене, моя Галочко, вийде такий же азія́т?... О, ні! Я знаю, що́ то жінка... Ти в мене будеш щаслива. Шануватиму тебе, як око в голові, зірочко моя ясна!...

І зітхнув, полежав щось без думок, а там і знов почав:

— А пастирі які! Боже милосердний! Насмішники, а не пастирі... От як я вийду на попа, то зараз школу заведу, учитиму дітей, стоятиму за громаду перед паном, перед судом, перед царем... Заїдять? Та що? Христос дав нам взір собою, я послідую йому. На що вони зважають?.. „Образ будьте стаду“ — їм говориться, а вони „безобразіє“ стаду. І сами, як стадо яке: тільки їдять, їдяться та множаться... Та й стадо не так, бо хоч купи держиться, а вони — розполохане стадо, та не овець безсловесних, а свиней... Господи мій, Господи! Невже ж і я такий буду?.. Не дай мені загинути; я буду добрим попом...

Само собою, коли починається думати, то сон уже не возьме. І Антосьо покачався-покачався та й устав і почав на скрипці голосити — так голосити, що й камінний заплакав би. А він побілів та пожовк, губи йому посиніли, і тільки дрижать, а пальці так і літають. То соловейком защебече, то засвище, то затьохкає, то так зайойкоче, що сльози сами льються, мов би там під лобом хто мокре клоччя здушить... Скрипка так і говорить, аж вимовляє. Не час, не годину розмовляв неборак на своїм струменті; не дві, й не три слухали його та слізьми заливалися мати з Теклею; а далі й годі сказав: поклав скрипку на стіл і почав ходити здовж і поперек

та тільки зітхає. Як чує — хлипають у другій хаті. Він і виглянув, а то мати та Текля.

— Чого б я плакав? — почав хлопець, — наче pomoжеться, чи що! Ет, Бог знає що!...

— І я скажу: Бог знає що говориш! — озвалась мати.

А Текля втекла.

— Розкажіть но мені лучче, що у вас нового чутно? Чи нема де весілля, або якого празнику, щоб поїхати?

Стара подумала, що він хоче поїхати, чи не вигляне дівчини собі під пару, і почала розказувати, де весілля, де празник, в кого гарні та хороші дочки.

— Не туди, матінко! — подумав Антосьо, — є в мене зоря ясна, та не з неба світить, а з батькової хати...

На другий день не встиг Антосьо й поснідати, як уже й потяг у Кукілівку. Як же здивувався, заставши тут Робусинського!

— А ти ж, сміття, чого тут? — зараз же шепнув йому на вухо.

— А ти думаєш і тут, як у семінарії, верховодити?.. Годі! Там твоє грало, а тут — поміряємся!

— Що тобі мірятись? Як дам, то на свій зріст все по-двір'я зміряєш, тільки не утряси звідсіль!

— Попробуємся!

— Та що тут пробуватись! Без сорома казка — он де двері, або випхаю! Вибирай що хоч: або прощайся і не навідуйся, або все розкажу.

— Розкажуй! — озвався Робусинський, а сам шапку в кулак і потис за поріг.

Так випало, що на цю комедію не було свідків, а тут виходить Галя. Не довго б балакали про своє, як увійшов її батько, а там і мати ввійшла. Тоді вже попелелось на гурт, що й сам Соломон ладу б не дійшов...

IX.

Не йшов час — летів час, а ще Антосьо коло коханої: тут на вакації розпустили, а от уже й друга Пречиста. Поговоривши з Галею не раз та й не два про все, а з старими поглузувавши над прошлим життям та над семінарським урядом, Антосьо признався у своїм замірі і виїхав до Кам'янця почути списки та й білет взяти і Галю опісля. Як молотом межи очі, так йому списки вдалися: булий інспектор, ставши ректором, черкнув Антосю аж „вне разряда“.

— Пропаші світи! — подумав хлопець, плюнув, аж семінарія здригнулась, і пішов. Не проминув ректор і цього: за-

раз же приставив архирееві, а цей уже набитий був, як рушниця; треба було тільки Антосеві появитись, щоб і вистрілило з його, як з гармати. І Антосьо не забаривсь під кулю.

— Ти Люборадський? Знаю, — відказав архирей, прочитавши його прощення. — Прасі дьячковскаво места.

— Ваше преосвященство!...

— Дьячковскаво места прасі!

— Клевета, ваше преосвященство!

— Єщо і клеветеш на начальство! Прочь с глаз.

— Одно слово, Ваше преосвященство...

— Какое?

— У меня мать вдова, у нея внук сірота, і дочь сірота...

— Всьо ето так, а ти прасі дьячковскаво места.

Пішов Антосьо, понурился: чи з гори вбитись, чи в воді втопитись?.. От і виграв, що вчився, що за правду стояв!

Багато де в кого треба було постояти йому, не одному поклонитись, поки архирей згодився дати Антосеві попівське місце. Але ж за те він повинен був або посидіти в монастирі „на іспитанії“, або в консисторії також „на іспитанії“, або женитись, де архирей покаже.

Вибрав Антосьо консисторію, щоб з манахами не зустрічатись та мати змогу хоч на скрипці тугу свою виговорити, та й задумався: що і як написати в Кукілівку? Якби на певен час замкнули, то просив би підождати, а так... Що з цього вийде?.. Думав-думав, та й написав усе, що сталося, і просив відпису. Ждав-ждав, не діждався, наче пішов лист у море на дно. Як приїздить Робусинський — вже під „рукоположення“. Де женився? Де? Що?.. — У Кукілівці, каже, а висвятиться в Солодьки...

— Доле ж моя неприкаянна! — залавав Антосьо і пішов до архирея, впав у ноги і просить: — Визвольте мене, бо з голоду пропаду, або буду хабарі брати!

— Какой же ти непорочний! — процідив той крізь зуби. — Вставай, — каже, — да подавай прошеніє.

На архирейськім хуторі був диякон, а в нього сестра — погана, та стара, та з'їдлива. От архирей і каже:

— Женись на ній, то візьмеш приход, а ні — поки я тут, не надінеш ряси.

— Чорт його побери! — подумав Антосьо, — не я первий пропаду, не я й останній. Коли не Галя, то хай і свята Варвара буде, а я зарівно пропав, бо не буду любити...

Через місяць співали Антосеві: „Ісаїє ликуй“; через другий і сліду його не було вже в Кам'янці: на парафію поїхав з своєю жінкою-красою...

* * *

Пройшло десять літ після Антосевого невеселого весілля, як по той бік Попогребського лісу, дорогою на Будії йшла мов би шляхтянка, постогнуючи, а коло неї півпарубка — хлопець з мішечком на плечах.

— Коли б нам до корчми як Бог допоміг, — говорила стара.

— Та вже, бабуню, недалечко, — якось доплетемся.

— Ой, щось дуже мене ноги болять! Не знаю, чи дійду! Треба було в лісі підпочити, а тут дуже сонце шкварить. Не дав Бог моїм діточкам талану, то треба лектись, бо нікому заступитись, нікому вклонитись за тебе смотрителєві, щоб ту бумагу написав...

А ззаду, чути, хтось ньокає. Оглянувся хлопець.

— Ученик, — каже, — якийсь до Крутих.

Оглянувся другий раз і пізнав: — Се, — каже, — Ковинський. Я з ним на станції стояв. З татом їде.

— Ковинський... Ковинський!... — почала стара, — щось я пам'ятаю се прозвище. Де я його чула?.. Ковинський!.. А! Онде!.. Ще, мій голубе, я жила в щастю, як чула сю фамілію: якийсь Ковинський з моїм Антосем по горохах водився. Знаю тепер, знаю.

І почала молитись.

• Тимчасом зближався Ковинський: коні добрі, бричка кри-
та, і хлопець коло нього. Посторонились прохожі, щоб про-
їжджачому просторіше було.

— Здрастуйте, пане Петропавловський! — гукнув він з буди. — А то до Крутих?

— До Крутих, — озвався цей.

— Сідайте, підвезу.

— Та возьміть хоч бабушку, а я й дійду.

— І бабушка сядуть, і ви сідайте!

Ми вже знаємо, що це була стара Люборадська, а то її внук — Фоня. Ішли вони до Крутих, щоб випросити в смотрителя казенний кошт. Фоня вже просив раз, та смотритель не послухав; то тепер і баба пішла, чи не вимолять удво́йзі. Не наймали підводи через те, щоб тих скілька карбованців, що мали, не стратити, а лучше дати смотрителєві.

Сіли вони на бричку і поїхали.

Так верстов за три від цього місця стояла тоді на будянських полях Махтулова корчма. Тепер уже не та корчма на тім місці, а все таки є; а тоді була здорова з за́ездом, і жив у ній жид Махтула. В цю корчму заїхали вони на попас і розговорились.

— Знаю, — каже Ковинський, — знаю я Люборадського. Де ж він тепер?

— Пропав, панотченьку! — озвалась Люборадська.

— Як?

— По неволі та на нелюбій женився, та все сумував, та грав на скрипку, та сох. Лікарі казали не давати йому скрипки, бо сухот достане. Заховали від його скрипку, а він почав пити. Раз отак приїхала до нього в гості його булая невіста, тепер попадає. — „Що ви робите?“ — каже, — „чого ви п'єте?“ — „Нема вас зо мною, то я й п'ю“. — „А ви ж тоді не пили!“ — „Бо ви були зо мною“... — „А де ж ваші школи?“ — „Нема вас, то й шкіл нема“. — „А скрипка де?“ — „Скрипка“? — скрикнув покійний, схопивсь, та й далі сів. — „Нема“, — каже. — „Та нема вас, то й її не треба. Тепер я на біду граю та на злидні“. — „А я думала, що на скрипку мені заграєте“. — „Для вас я заграв би й на скрипку, та нема“. — Я таки сама прислужилась: послала до музики, щоб скрипки позичив. Принесли ту пригудницю, мовляли покійні татуньо; він тільки глянув, то й затрясся (то скрипка була його, семінарська); а як почав грати, то позеленів, пожовк. А очі, як дві жаринки, так і горять, так і палають! Ми плакали-плакали, а він грає, аж вимовляє. Я думала, що перше його душа покине, ніж він скрипку з рук випустить; та не тоді вмер, а на другий день. Ту попадю Галею звали, він дуже її кохав ще дівчиною і вмер на її руках. А жінка покинула його на першій році — пішла на архирейський хутір і стала за доярку до корів, чи за ключницю, чи що. Вмираючи, покійний глянув на мене, опісля на Галю, та й каже: „Не своєю смертю я вмираю; мене вбила семінарія та“... Не докінчив, голуб сизий, хлипнув та й погас, як свічка на водосвятті... При тім я самотично була, і все пам'ятаю, бо мені жаль за сином, — жаль на людей, що згубили його, та й мене коло його. Умер покійничок!.. — закінчила Люборадська і почала молитись, а сльози так і капають.

За нею молився і панотець, та цей скінчив і чарку налив, а вона все молилась. Фоня сидів, понурившись.

Далі стара закінчила, зітхнувши:

— Боже, Боже, Боже! Претерпівий до кінця спасен буде!

Тоді отець Ковинський узяв чарку в руки та й каже:

— Ну, мамуню! Дай же нам Боже здоровля, а помершим вічний упокой!

— Со святими упокой душі усопших раб своїх, і рабинь, і ієреїв! — відказала Люборадська.

Випили по чарці і Фоню попоштували. Це вже була остання чарка після полуденку; то Фоня з молодим Ковинським пішли надвір, а старий Ковинський почав розпитуватись.

— А у вас, мамуню, опріч отця Антонія, більше дітей не було?

— Було ще три дочки, та й їм Бог талану не дав, хіба меншій...

— Де ж вони? — пита панотець.

— Старша вийшла за ляха і слід загубила; менша була за кацапом, за попом таки, і з його рук пожила смерті. Оцього Фоні мати була, Оріся звалась. Щоб то за дитина була! Я таки сама її занастила, бо присилувала вийти за кацапа! Лучче була б під лід пустила!..

— Чи то ви тільки силою віддали свою дочку! Таже воно мало що не завсігди так буває! Ге, якби зважати на дівочий розум!..

— Треба, панотче, зважати, бо опісля так будуть плакати на батьків, як моя Оріся покійна на свою маму плакала.

— Не всім, мамуню, Бог таку долю судив, як вашій Орісі, хай їй царство небесне! Та ось що: як того вашого зятя звали, що ви ляхом його звете?

— Кулинський, панотче!

— Герázим?

— Герázим.

— То я ж їх обох знав; та нема вже обох: він умер, а вона зарізалась — більш того, що з голоду, бо жадна була й на шматок хліба. До того ще й діти допікали їй: усе халупнишкою лаяли. То вона й не витерпіла — зарізалась. Ще і в перехожого салдата ножа позичила, — вони й постій відбували, — бо свого ножа не було. Так у хлівчику зарізалась, у неділю: пішла ніби сорочку вбирати, та й зарізалась.

Стара вже давно не чула, що панотець говорив, пожовкла, як віск, і тільки відхлипує.

— Води! — закричав панотець.

Та й вода не допомогла: зглянула стара по корчмі, хотіла на образи подивитись, та не було, то тільки перехристилась; глянула на Ковинського та на Фоню, що тут же стояв — мов би просила: не кидай його, він сирота і не винен, що осиротів, — і сльози річками потекли. Так і застигла, що сльози текли по лиці. Ковинський і поховав її там таки коло корчми при дорозі, і довго-довго жиди лили помий на її гріб, а жиденята — прибіжить, тупне ногою, плюне та й назад, аж поки не заорали його.

Не встигла стара розказати, де Текля ділась, то ми скажем. Тоді саме, як ця тут умирала, у монастирі в лісі під Немировом постригали Теклю на старшу послушницю: залякалась світового добра, що й лиха відцуралась!

Поховавши бабу, Фоня з Ковинським поїхав до Крутих. У Крутих Ковинський і каже йому:

— Я ще хлоп'ям був, а твій дядько Люборадський ще меншим; тоді я в його чоботи вкрав. Позволь же тепер відкупитись.

І дав йому три карбованці; Фоня аж у руку поцілував.

Фоня тоді був уже в четвертій класі і сидів на тій самій місці, що колись було Антосевим, бо на парті було вирізано: „Клас! Ти дурак без нас, а ми без тебе вдвоє“. Коло цих слів скрипка під низом, а зверху смичок.

Через скільки день після Люборадської похорону під Махтуловою корчмою стояла пара коней у бричці; з корчми виходила молода попада, така розкішна з себе, і з нею панотець; а за ними два хлопчики. Все то до Крутих тягло.

— Так де гріб Люборадської? — почав панотець.

— От, на сю могилу показав Махтула, — відказала пані-матка і додала:

— Чи ви знаєте, що я мала бути її невісткою?

— Як так?

— Та же мене були посватали за її сина, а після віддали силою за теперішнього мого попа. Я плакала тоді, а тепер дякую, бо Бог спас від вдовства.

— Ха-ха-ха! — засміявся панотець.

Попада пішла далі.

— Я, — каже, — аж умлівала, не хотіла; кажу, що не вийду за сього, поки Антоній не ожениться. Мій теперішній би то піп і черкнув до ректора семінарії письмо, а той хутчий до архиерея, та й Солодьки почислили за моїм, а Люборадському висватали дияконівну з архирейського хутора. Се вже, правда, тоді було, як я стала Робусинською... І Антоній умер, а я собі щаслива...

— І вам не гріх? — каже панотець.

— Не знаю. Знаю тільки, що мені добре: пани мене люблять, і все. А що той був гарний, а сей поганий, то овва! Чи то мало других на світі!..

Зітхнув панотець і подумав собі:

— І ти ж добра, нічого казати! — та й каже:

— Де ж сироти ділись, як ваш зайняв Солодьки?

— Сироти? Благодійник був дядько могому панотцеві, то описав Теклю, а архирей замкнув її в монастир разом з матір'ю. Мати ж відбула своє та й пішла жити до сина, де вже жив Фоня, маленький син того засудженого кацапа. А Текля, дочка, і осталась у монастирі. Опісля, як умер Антоній, стара просилась у проскуриці, та не знаю, чи дали, чи ні. Я чула тільки, що покійна наймала хату і заробляла поденне, доки

якийсь пан не зжалкував і не дав їй хату з городом і садком „доживоця“.

— Нещаслива! Навщо б вашому виганяти! — каже пан-отець.

— А що ж! Виділяти їм було четверту часть поля і всього? Ото так! Хіба ж вони що? І хати не хотіли продавати; то ми й збули біду з села...

Кінець.

ПОЯСНЕННЯ

академіст — студент Духовної академії в Києві

бакени — залички, борода з боків обличчя

бандуруватий — неповороткий

барки — від бороди. Передня частина, що під шиєю, всякої одежини, похібна в бійці, як хочеш збороти. От і зветься вона барки. *Прим. І ред 1901 р.*

бедногі найшли — схопив смукток

бекеша — рід верхньої одежі; овечий кожух з талією, вкритий сукном

Біг — Бог, Буг (ріка)

бісер (церк.) — перла

благочинник — благочинний, старший духовний, відповідає грекат. деканові

брижі — фалди, збірки одежі; за брижі схопити, держати ззаду за шию

бурдй — землянка

бурнос — довгий сукняний на-зверхній одяг (подільське: бур-мус)

верша риболовна снасть, ятір з притів

вгобзи — Перевернена припо-вістка: „Вгобзи! То дасть тобі аллялюю (Київ). *Прим. А. С.*

відхристоватися (діял.) — відхрищуватися, відпекуватися

викишкати (від: киш!) — вигна-ти, прогнати

виштатуваний — гарно убраний, зодягнений

вкуріти — запорошитися, задимитися

всеконачно — ясна річ, очевидно

встатчитися — встоятися, дотри-мати (слова)

всує (церк.) — надаремно

гоїрки (діял.) — огірки

голінаті дубки — дерева з висо-кими голими стовбурами

гордовина — рід мальви

горобці — Так називають рето-рів. Ато ще бургіями, бургій-цями, оратаями, вітіями, тошо. *Прим. І ред 1901 р.*

гранка — грань

гряда (моск.) — кряж — стяга пасмо горбиків

гунька — Мов би кобеняк (зверх-ній одяг — ред.), тільки з відкотистим коміром, іноді без кобки (каптура — ред.), як дитячий, — шляхетська оде-жина. *Прим. А. С.*

дарування — талант

дворяк — двірський слуга

дерзкий (моск.) — нахабний, твердий, шорсткий

дикастерський — нижчий урядо-вець

димовий — полотняний

дичар — дйкун

дільниця — наділ, відділена ча-стина для роботи в полі

додільний — одноцілий, однород-ний

дозволу — досхочу

досрагатися — дійти, добитися

дрібниця — дрібно заплетена ко-са (дрібушка)

духвати (поль.) — покладатись, уповати

„душа на мірі стала“ — успокої-лася, зрівноважилася

дшєр (церк.) — дочка

желетка — камізеля
жупчики ловити — дрімати, спати

зазору нема — не можна й доглянути, нема і сліду, позначки
заїдня — заїла сварка, гризня
заматоріти (арх.) — застарітися, засидітися дівкою
заповідь — Таке зело. Воно жовтенько цвіте і має довге та міцне коріння. *Прим. А. С.*
збожілля — збіжжя на пні
зв'язка — клунок
змигати — змигнути, мигнути

ізмощеніє (церк.-рос.) — виснага, знесилення

кабак — рід гарбуза
камбрат — приятель, товариш
карточка — Карточкою звуть ци-
дулку, що записують, хто „шадів“ у класі чи в церкві. *Прим. А. С.*

катряга — шалаш або піддашня в пасіці або над льохом

кашмір (інша назва: **терно**) — така матерія; **кашміровий** — терновий

китаєвий — із китайки (шовкової матерії)

кишнути (викишкати) — вигнати, прогнати

кишнява — метушня

клас — нераз означає „клясу“, а то знов „лекцію“; **класи** — школа

„кого обрящет бляща“ (церк.) — кого найде, що він не спить, чуває

козуб — коробка з кори; **козубом стати** — зробитися твердим як кора

Кодима — місто на Шпаковім тракту і на річці Кодимі. *Прим. А. С.*

колесо — Мов би сковзанка, мов би іграшка на льоду, зрештою небезпечна. В Гетьманщині про колесо не чути: нема великої такої води, та й лісу бракує на тичку. *Прим. А. С.*

коробейник — **коробошник** — московський купець, рознощик дрібного краму

корса — полоз саней

красовуля — чарка
крóвта (моск.) — ліжко
крюкнути — зачепити
крячатися — хряскатися, хрускатися
кулка (поль.) — коса, заплетена в колісцє
куль (моск.) — мішок з рогожі
купер — кінці хустини, що нею жінки зав'язують голову

лабази — лабаста рослина
лапотник — той, що ходить у лап-
тах, себто в личаках

лахва — пожива, зиск

літерняк — Так подоложани звуть драбинясті вози, що снопи возити; чумацький віз там зветься васаг. *Прим. А. С.*

Лоском — без ладу

манижка — вигладжений і накрохмалений перед сорочки

маняк — статуя

марамонська мука — питльована, названа так від польського містечка Маримонту, де були ще в XVIII віці закладені великі добрі млини. *Прим. І ред. 1901 р.*

махиня — здоровило (про церкву: дуже велика)

мешкати — (тут у значінні) про-
бувати

митарство — народне вірування, що після смерті душа людини ходить ще сорок днів по світі, за неї б'ються злі та добрі ду-
хи, а сама душа відбуває деякі кари за свої гріхи

„місячні відомості“ — Старші в семінаріях щомісяця подають відомості „о поведенні“ учеників кожен свого участка. В деяких семінаріях такі звуться благодійні, а старший особно єсть на кожну станцію. В Кам'янці ж зарівно і то старший, і то, тільки то „частний“, а то „квартирний“. *Прим. І ред. 1901 р.*

моравиця — **муравиця** — жовті й сині плями на тілі того, що вмирає

мушки — космики волосся

назбит (поль.) — надто

напижений — надутий

наплатати (поль.) — набобити

нати — Мов би московські „конь-

ки", тільки з ребер робляться і треба підганяти закованою палицею, що джоган або джигун зветься. *Прим. А. С.*

наскінчу — накінці, наприкінці;

бути наскінчу — кінчатися

невиданський — невиданий

нешеретований — Нешеретований,

— місцевий говір, — зам. нерешетований, не сіяний на решето.

Прим. Франка, „Зоря“, 1886 р.

нігич — ні трохи

„ні спинку, ні гаманцю не має“ —

ні впишу, ні вгамування не має

обрік — Овес поміш з січкою або пшеничною половою. *Прим. А. С.*

огульна робота — така, щоб нею когось одурити (огулити — одурити)

„один час батько у плахті“ — раз живемо, раз нам добре

оник — нуля

опарати — **апарати** (лат.) — убір,

одяг (ризи) священика

опеньгатися — оженитися (на-смішливе)

опука — м'яч

ориння — загорожа з дрючків або дошок (пор. гудульське: **вориння**)

орм'як — довга московська свита (моск.: армяк)

оставатися в класі — Поки ще в семінаріях ходили в клас і після обід, семінаристи, само собою не всі, мали за звичай оставатися в класі, не йти б то на обід додому, щоб більше часу мати на учення. *Прим. А. С.*

отакомитися — зупинитися, затриматися

ошельмований — зневажений, спалюжений

пагність (поль.) — ніготь

падкий — ласий

палютій — Як генвар звуть січень, то февраль — лютій, а як той лютій, то февраль — палютій.

Прим. А. С.

пастрама — Таке просільне м'ясо — овечина. *Прим. А. С.*

патериця — священича палиця

перебенди — жарти, базікання, балакання, балаандраси

перепорчений — дуже попсований

писчик — писарина

підбійканий — підкладений

підварок — фільварок, ферма

піджога — підбурювання, підби-вання, підмова

підцобрити — поцупити, стягти, вкрати

підкурмегатися — підтягнутися

підсмапок — підмашення, хабар

пімперля — недоросток, підросток

„піти на Басарабію“ — По-тамошньому (подільськ. — ред.) „піти на Басарабію“ те ж саме, що в лівобіській Україні „в заброд“. *Прим. А. С.*

плечінди — такі пироги: бувають з сиром, з кабаком, а як весною, — то з луком (дикий часник) і тоді зветься мандзарі. *Прим. А. С.*

плис — плюш

плохой (моск.) — поганий

пльондрований (від ноль: рієтро) — поверховий (пльондро — поверх)

плясать — танцювати; **пляска** — танцювання

подавно — віддавна, давненько

покабутати — перекинутися, покотитися

покошитися — окошитися, (деколи) скінчитися

полики — рід полотняної шалі, що її накидають жінки на плечі

поливати — скоро бігти, втікати

поносити — Поносити, в Галичині також понесити або понисити — згадувати, споминати. *Прим. І. Франка, „Зоря“, 1886.*

поспіл — у посполі — спільно, вкупі, разом

поставник — **ставник** — церковний підсвічник

постебнувати — дрібочити, іти доїдними кроками

праздний — 1) празничний; 2) той, що любить празникувати

прейма — бодай, принаймні

прем — притьмом, притьма, невідкладно

пригадувати — придумувати

пригудниця — струмент, що трохи гуде (насмійшлива назва скрипки)

приліжний (арх.) — пильний, дбайливий

приставляти — вдавати

причет — причт — нижчі церковні служителі (дяки, диякони)
провесін — провесна
пролиз — місце на ріці, що не замерзає
пустопаш — без пастуха
п'ялити — колоти, різати

ріжки — рід зачіски
розвороття — отвір для воріт
розряд (моск.) — відділ, категорія

роксаковий (нім.) — матерія на плащі

руги — церковна земля, земля призначена для удержання священика

„рум, як пить дало“ — нараз, несподівано, як грім з ясного неба

рунтатися — рухатися

русинський — український; **по-русинськи** — по-українськи; так звали українську мову поляки на Поділлі й Волині
рябомизий — рябий, сокатий

саж — хлів на свині

салган — бійня, різниця разом із салотопнею

самолично — особисто

своекоштный — той, що живе на власні кошти

сирвасер — азотна кислота

скарбовий — з панського двора

смотр (моск.) — перегляд

смотритель — доглядач (шкільний)

собічити — брати собі

Софіївка — дуже гарний і великий парк із ставами та штучними потічками недалеко Умані, заснований з кінцем XVIII ст.

спекулятор — цензор

справки навести — зібрати довідки (інформації)

стенути — знизувати (плечима)

сторцювати — ставати сторч

стотне (істотне) — направду, справді

строма — круча, урвище

ступанка — сходи

ступень (-пня) — крок

ступір — ступа

суч — нитки висукані з клоччя

сущик — сухий бублик

східно — догідно йти; **східніше** — ліпше йти

татарське зілля — гайвір

теліжнитися — теложитися — **плуганитися** — тягтися, волоктися, повільно їхати

тетрадь — зошиток

тристенний — „на її до тристенго — до дідька

тристенний — „на її до пристенного!“ — забори її до чорта!

тузатися — штовхати один одного, боротися, сперечатися, змагатися

Tu quoque, Brute! (лат.) — І ти також, Бруте!

тьма — негля

убоїще — впертюх (ти його і вбий, а він своє робить)

удружити — подарувати з приязни (друг — приятель)

ульга (поль.) — пільга, полегкість

уминути (поль.) — втекти

утрасти — забратися геть

училище — школа

форись — верховик у панів, що їде для паради перед ними

хавтура — побори духовенства в натурі

цицовий — **ситцевий** (ситець — дешева матерія)

цугові (коні) — Цуговими називають подоляни тих коней, що годяться в коляску. *Прим. А. С.*

чадо (церк.) — дитина

чамур — будівне дерево

чергінкати — скрипіти

черкасовий — із черкасину (така матерія)

чечуга — свиня

чудити — ходити як чудовище

шаровільник — людина, що вирівнює ґрунт або рядки між засадженою городиною, просапуює і т. д.

шатнути — кинутися

Шашова — погане місто під самим Кам'янцем, що й люльки не купити. *Прим. А. С.*

школа — школярі, ученики

шкулко — дошкульно.

шкурлат — шкурат — кусень шкі-
ри
шлярка — збираний ковнір до со-
рочки
шпанець — наганяч
штиль — зразок, взірець, стиль

шура — шопа
шурина — заганяти в шурина —
заганяти в кут

яга (баба Яга) — злюка, недобра
баба

quii

Лит. фон.
558 (1986)

5025

126

А. СВИДНИЦЬКИЙ

ЛЮБОРАДСЬКІ